

40(10/10)
D21

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

ABATBAY DA'WLETOV

TİL BİLİMİ TIYKARLARI

*Joqari oqıw orınlarınun' filologiya qa'nigeligine arnalg'an
oqıw qollanba*

NO'KIS
«BİLİM»
2007

«Til bilimi tiykarları» oqıw qollanbası filologiya qa'nigeligin alıwshı bakalavr talabalarg'a arnalg'an. Bunda til biliminin' tiykarı tu'sinikler berilgen. Atap aytqanda, til biliminin' predmeti, wazıypaları, basqa ilimler menen baylanısları, tildin' ta'biyatı menen xızmeti haqqında jeterli mag'lumatlar berilgen. Til ha'm oylaw, til ha'm so'ylew, tildin' tan'balıq sıpatı haqqında qısqasha tu'sinikler berilgen. Qollanbada tildin' fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarına, sonday-aq, tildin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, tillerdin' klassifikatsiyası ma'selelerine ayrıqsha dıqqat bo'lingen.

Kitap bakalavr talabalardan tısqari orta mektep mug'allimleri, ka'sip-o'ner kolledji, akademiyaq litsey oqıtıwshıları ushın qollanba quralı xızmetin atqaradı.

Juwaplı redaktor:

M. S. Qudaybergenov — filologiya ilimlerinin' doktori

Pikir bildiriwshiler:

O. Dospanov — filologiya ilimlerinin' doktori, professor;

M. Da'wletov — filologiya ilimlerinin' doktori;

Sh. N. A'bdinazimov — filologiya ilimlerinin' doktori.

ALG'I SO'Z

Ko'p jillardan berli joqari oqirv orinlari filologiyaliq fakultetlerinin' da'slepki kurslarinda «Til bilimine kirispe», pitkeriwshi kurslarinda «Uluwma til bilimi» pa'nleri oqitilip kiyatir. Bul eki pa'ninin' til biliminin' teoriyalıq ta'repi ekenligi esapqa alınıp, son'g'ı (ha'rekettegi) bakalavr bag'darının' oqıw jobasında olar bir atama menen — «Til bilimi teoryyası» ataması menen atalg'an. Birinshi ha'm to'rtinshi kurslardın' ha'r birinde jetpis saatlar a'tirapında oqıtıw mo'lsherlengen.

Bunnan jigirmalag'an jil ilgeri E.Berdimuratov, A.Da'wletovlardın' avtorlıg'ında «Til bilimine kirispe» (Universitetin' filologiya fakultetine arnalag'an oqıw quralı. No'kis, 1988-jil) kitabı baspadan shıqqan edi. Onnan berli ja'miyetlik du'zimde u'lken o'zgerisler ju'z berdi. Ayırım tu'sinikler eskirip, jan'alari payda boldi. Ayırım tu'siniklerdi qayta qarap shug'ıw za'ru'rıligi tuwdı. Ja'miyettegi bul o'zgerisler til bilimine de o'z ta'sirin tiygizbey turmadı. Til biliminin' ayırım tarawların qayta qarap shug'ıw, tildin' geypara teoriyalıq tu'siniklerin jan'asha mag'luwmatlar menen tolıqtırıw, biraz misallardı jan'alaw kerek boldı. En' baslısı, bolajaq qa'nigelerge til ilimindegi jan'alıqlar menen jetiskenliklerdi jetkeriw za'ru'rıligi tuwdı. Mine, bulardın' ba'ri qoln'ızdag'ı «Til bilimi tiykarları» oqıw qollanbasın jan'adan tayarlawg'a sebepshi boldı.

Buring'ı baspadan shıqqan «Til bilimine kirispe» kitabının' 3-18, 119-193, 227-273 betlerindegi bo'limler pu'tkilley jan'adan jazıldı. Al fonetika ha'm fonologiya, pa't, jazıw, grammatika bo'limleri lingvistikadag'ı son'g'ı jigirma jilda bolg'an o'zgerisler menen jan'alıqlar esapqa aling'an halda qayta islendi.

Ha'r bir ilimde onın' en' tiykarı tu'siniklerin bildiretug'ın arnawlı terminleri boladı. Ol terminlerdin' ma'nilerin anıq tu'singende g'ana sol ilminin' anaw yamasa minaw kategoriyaların durıs tu'siniw mu'mkin. Sonlıqtan da qollanbanın' tiyisli orınlarında paydalanıl'g'an lingvistikalıq terminlerge siltemelerde (snoskalarda) tu'sinik berilip barıldı.

Bul oqıw quralın tayarlawda orıs, o'zbek, qazaq tillerindegi Yu.S.Maslov, A.A.Reformatskiy, V.İ.Koduxov, B.N.Golovin, O.Azizov, K.Axanovlardın' avtorlıg'ındag'ı usunday atamadag'ı sa'ykes sabaqlıqları ha'm M.İ.Matusevish, L.R.Zinder, L.V.Bondarkolardın' avtorlıg'ındag'ı oqıw qollanbaları ja'rdem berdi. Kerekli orınlarda qaraqalpaq tilinen tısqari o'zbek, qazaq, tu'rkmén, orıs, inglis, nemis ha'm basqa da tillerдин' materialları paydalanıldı.

Til biliminin' barlıq tarawları boyınsha tiykarg'ı tu'sinikler berilgenligin esapqa alıp, kitaptı «Til bilimi tiykarları» dep atawdı maqul ko'rdik.

Universitet ha'm pedagogikalıq institutlarda ko'p jillardan berli talabalardı oqıtıw ta'jiriybemiz tiykarında bul oqıw qollanbasın sabaqlıqlar'g'a usatıp, mazmunlıq o'zgesheliklerine qaray baplar'g'a bo'ldik. Ha'r bapın' aqırında betleri anıq ko'rsetilgen qosımsha a'debiyatlardıń dizimi berildi. Ha'r bir tema paragraflar menen belgilendi. Sonlıqtan kitap mazmunı ha'm qurılısı boyınsha, oqıw bag'darlamasına sa'ykesligi jag'man joqarı oqıw orınlarınin' baqalavr bag'darında'g'ı filolog-talabaları ushın sabaqlıq xızmetin atqarıwı mu'mkin dep oylaymız.

Bul kitaptın' talqılanıwında, baspag'a tayarlanıwında awızsha ha'm jazba tu'rde o'zlerinin' bahalı pikirlerin bildirgen ka'sipleslerimiz filologiya ilimlerinin' doktorları, professor O.D.Dospanov, M.D.Da'wletov, Sh.N.A'bdinazimov, M.S.Qudaybergenovlar'g'a ha'm Berdaq atında'g'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' qaraqalpaq til bilimi kafedrasının' professor-oqıtıwshıları ja'ma'a'tine o'zimizdin' teren' minnetdarshılıg'ımızdı bildiremiz.

Avtor

I BAP. KIRISIW

§ 1. Til bilimi ha'm onin' tarawları

Til bilimi ilimiy a'debiyatlarda lingvistika¹ dep te aytiladi. Til bilimi—insan tilinin' payda bolıwı menen rawajlanıw nızamlılıqları, ta'biyatı menen atqaratug'ın xızmeti, ishki qurılısı menen toparlarg'a bo'liniwi haqqındag'ı ilim.

Til—en' aldı menen adamlar ortasındag'ı og'ada a'hmiyetli o'z-ara qarım-qatnas jasaw quralı. Tilsiz xalıqtın', uluwma adamzat ja'miyetinin' o'mir su'riwi mu'mkin emes. Til bar jerde g'ana insan ja'miyeti jasaydı. Oylaw qa'biletine iye bolg'an sanalı turmıs keshiriwshi insan bir-biri menen o'z-ara ortaқ bolg'an tili arqalı tu'sinisip, pikir alıladı. Ja'miyetlik qubılıs bolıp sanalatug'ın til jeke adamnın' so'ylew ag'zalarınnı' xızmeti arqalı g'ana ju'zege shug'atug'ınlıg'ın bilıw kerek. Ha'zirgi du'nya tilleri uzaq da'wirler dawamında o'zlerinin' tariyxıy rawajlanıw barısında og'ada ko'p tu'rli waqıyalardı basıman keshire otırıp, usınday qa'lpine kelip jetken.

Til qatnas quralı, oydı ju'zege shug'arıwshi, tan'balı sisteması sıpatında til biliminen basqa da ko'plegen ilimler ta'repinen izertlenedi. Sonlıqtan til bilimi o'zinin' izertlew obıekti etip nelerdi alatug'ınlıg'ın qatan' anıqlap alıwı za'ru'r. Til biliminde tildin' qarım-qatnas quralı xızmetin atqarıwına baslı diqqat awdarıladı. İzertlewдин' basqa barlıq ta'repleri menen tu'rleri belgili da'rejede tildin' qatnas quralı xızmetin atqarıwın teren'irek tu'sindiriwge xızmet etedi.

Du'nyada og'ada ko'p tillerдин' bolıwına baylanıslı biz ko'pshilik tiller haqqında ayırıwız benen birge, sonday-aq basqa tiller menen uluwmalıq belgilerine iye bolg'an qanday da bir ayırım til haqqında- insan tili haqqında da so'z etemiz. Sebebi du'nya tilleri ortasında tolıp atırg'an og'ada ko'p ayırmaslıqlardınlıq bolıwına qaramastan, olar ortasında ko'plegen uluwmalıq, ortaқ belgiler de bar. Solay etip «tiller» degende ko'pshilik tillerdi tu'sinsek, «til» degende uluwma insan tilin tu'sinemiz.

Du'nya tillerinin' qaysısı bolsa da, ol qanday da bir ja'ma'a'ttin' uzaq da'wirler dawamındag'ı rawajlanıwının' jemisi ha'm sonlıqtan da ol ja'miyetlik-tariyxıy qubılıs bolıp tabıladı. Sonın' menen birge ha'r qanday til adamzat ja'miyetinin', onın' ma'deniyatının' rawajlanıwının' deregi, oylawdin' qa'liplesiwinin' ha'm basqalarg'a jetkeriliwinin' quralı bolıp xızmet etedi. Ha'r qanday til bo'leklerden turadı. Qa'legen tilde so'ylew

¹Lingvistika — frantsuzsha linguistique — «til bilimi» so'zinin' tiykarında qa'liplesken. Frantsuzsha bul terminnin' negizi latinsha lingua — «til», «so'ylew» degen atlıq so'zge barıp tırtedi.

(ga'pler) bo'leklerge bo'line aladi. Ol bo'lexler tu'rli kombinatsiyalarda tolip aturg'an ha'r qiyli ga'plerdin' quraminda qaytalanip kele beredi. Ha'r qanday til qaytalanip qollanila beretug'im tolip aturg'an elementlerdin' jynag'ina ha'm kerekli pikirdi bildiriwge za'ru'r bolg'an ol elementlerdi baylanistiriwshi qag'iydalar sistemasina iye boladi¹.

Til bilimi til haqqinda ilim bolip, ol du'nya tillerin, uluwma adamzat tilin izertleydi. *Sunday-aq du'nya tillerinin' ha'r qaysisin u'yrenetug'im* til bilimi jeke til bilimi, al adamzat tilinin' uluwmahq belgilerin izertleytug'im til bilimi uluwma til bilimi dep aytiladi.

Jeke til bilimi ayırım tillerdi, ma'selen, qaraqalpaq, o'zbek, ons, inglis ha'm t.b. tillerdi yamasa tuwisqan tiller toparin, ma'selen, tu'rkiy, slavyan, german ha'm t.b. tillerin izertleydi. Ol tillerdi ha'zirgi qa'liptegi jag'dayinda izertlese, ol sipatlama (sinxroniyahq) til bilimi, al tu'rli da'wirlerdegi tildin' rawajlanuw barisin izertlese, ol tariyxii (diaxroniyahq) til bilimi bolip tabiladi. *Sunday-aq tuwisqan tillerdin' o'tmishin aniqlaw ushin olardi salistiriw izertlese, ol salistirmali- tariyxii til bilimi bolip sanaladi.*

Til biliminin' izertlew obiekti bolg'an adamzat tili og'ada quramali qubils. Sonliqtan tildin' ta'biyatın teren' ha'm toliq biliw ushin til bilimi tu'rli tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi. En' aldı menen ha'r bir tildin' o'zine ta'n seslik sisteması, so'zlik quramı ha'm grammatikalıq qurılısı boladi. Tildin' seslik sisteması til biliminin' fonetika tarawında, so'zlik quramı leksikologiya tarawında, grammatikalıq qurılısı onun' grammatika tarawında ayrıqsha izertlenedi. Bunday etip bir tutas tildi bo'leklerge bo'lip izertlew onı teoriyalıq jaqtan teren' u'yreniwdi, a'meliy jaqtan an'sat tu'sindiriwdi ta'miyinleydi. Usınday maqsette ha'r bir tarawdin' o'zi de bo'limlerge bo'linip u'yreniledi. Ma'selen, fonetika tarawının' o'zi sipatlama fonetika, salıstırma fonetika, tariyxii fonetika, fonologiya sıyaqlı bo'limlerden turadi. Bul taraw ha'm bo'limler o'z aldına ayrıqsha ilim dep te ju'rgiziledi. Til biliminin' bunday taraw ha'm bo'limlerge bo'liniwi erte zamannan berli da'stu'rge aylang'an ha'm ko'pshilik du'nya tillerin izertlewe o'zin aqlag'an usil bolip tabiladi. Til biliminin' ha'r bir tarawında insan tilinin' belgili bir ta'repi onun' basqa ta'repleri menen tig'iz baylanisli halda arnawlı tu'rde teren'irek ha'm ken'irek so'z etiledi. Tutas tildin' tu'rli tarawları ha'm olar izertleytug'im til birlikleri kem-kem o'zgerip, jetilisiw baradi. Bunday rawajlanuw ha'm o'zgerisler tildin' rawajlanıwının' ishki nızamlılıqlarına sa'ykeslengen halda boladi. Til bilimi tildin' ha'r tu'rli ta'replerin ha'm olardin' o'z-ara baylanisin, tildin' rawajlanıwının' ishki nızamlılıqların izertleydi. Tildin' ha'r tu'rli ta'repleri— seslik sisteması, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı o'z-ara ajralmas baylanista boladi. Sebebi olar bir tutas tildin' tu'rli ta'repleri (aspektleri) bolip sanaladi. Til biliminin' fonetika, leksikologiya, grammatika tarawlarının' (ilimlerinin') bir-biri menen tig'iz baylanisli bolatug'inlig'ı da sonnan ibarat.

¹Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987, 4-б.

Leksikologiya menen grammatikamın' izertlew obiektleri bolg'an leksema menen morfemalardıń til seslerisiz o'mir su'rmeytug'ının ko'z aldımızg'a keltirsek, til biliminin' atap o'tken tarawlarının' o'z-ara og'ada tıg'ız baylanıshı bolatug'ınlg'ma bekkem isenemiz.

Til bilimi tildi belgili bir da'wirdegi qa'lpinde, ma'selen, ha'zirgi da'wirdegi turısında, bolmasa tu'rli tariyxıy da'wirdegi rawajlanıwında, o'zgerislerge ushraw jag'dayında izertlewi mu'mkin. Tillik qubılıslardıń bir da'wirdegi ko'rınisinde izertleytug'ın til bilimin sıpatlama til bilimi yamasa sinxroniyahq lingvistika, al olardı uzaq tariyxıy da'wirlerde rawajlanıwda, o'zgeriwlerde, jetilisiwde izertleytug'ın til bilimin tariyxıy til bilimi yamasa diaxroniyahq lingvistika dep ataydı.

Belgili bir tildi yamasa tillik qubılıslardı teren' ilimiy tiykarda biliw ushın, olardıń rawajlanıw nızamların durıs ashıw ushın tariyxıy til bilimi menen birge salıstırma til bilimi de za'ru'rli. Salıstırma til bilimi tuwısqan tillerdin' o'z-ara jaqınlıg'ın yamasa tuwıs emes tillerdin' nızamlı ayırmashılıg'ın anıq biliwdi ta'miyinleydi. Anaw ya minaw tillik qubılıslardıń kelip shıg'ıwı menen o'zgeriske ushrawın, og'an ta'sir etiwshi sebeplerdi ilimiy tiykarda tolıq biliw ushın, birinshiden, ol qubılıslardıń evolyutsiyasına kewil awdarılıwı, ekinshiden, ol qubılıslardıń tuwısqan basqa tillerdegi sa'ykes qubılıslar menen usaslıg'ına (yamasa ayırmashılıg'ına) diqqat beriliwi kerek. Solay etip ha'r qiyli tillik qubılıslardıń payda bolıwı menen rawajlanıw tariyxın izertlew arqalı ha'm olardı tuwısqan basqa tillerdegi bir qiyli sa'ykes tillik qubılıslar menen salıstırıw arqalı tildin' ta'biyatın durıs anıqlawg'a, onın' rawajlanıw nızamlılıqların durıs tu'siniwge boladı. Sonlıqtan da XIX a'sirde salıstırmalı-tariyxıy til biliminin' payda bolıwı menen yamasa til biliminde salıstırmalı-tariyxıy metodtıń qollanıla baslawı menen du'nya til biliminde u'ken burnıs boldı. Og'an shekem de til bilimi ha'm til teoriyası boldı. Biraq til biliminde tu'rli tillik qubılıslardıń payda bolıwı menen rawajlanıwına, olardıń sebeplerine diqqat bo'linbedi. Al til ha'm tillik qubılıslarg'a sıpatlama beriliwi menen sheklenildi, olarg'a ilimiy jaqtan tallaw jasalmadı.

Solay etip XIX a'sirde uluwma ilimde, ayrıqsha ja'miyetlik ilimlerde ju'z bergen o'zgerisler menen jan'alıqlar til bilimine de u'ken ta'sir etti. Tillik qubılıslardı tariyxıy rawajlanıwda, o'zgerislerde izertlew da'stu'ri qa'liplesti. İzertlew jumıslarında tariyxıy faktlerge a'hmiyet berildi ha'm tariyxıylyq printsipti alg'a su'rildi. Til biliminde til mudamı o'zgeriwshi, rawajlanıwshı qubılıs retinde qarala basladı. Bul burıng'ısha tillik qubılıslarg'a n'piwayı sıpatlama beriwden til biliminde endi tu'rli tillik ha'diyselerge ilimiy tallaw jasawg'a o'tiwge mu'mkinshilik berdi. Tildin' rawajlanıwı, o'zgeriske ushrawı nızamlı qubılıs ekeni da'lillendi. Solay etip til bilimi XIX a'sirdin' birinshi yarımında ilim retinde tolıq qa'liplesti.

Belgili bir tildin' seslik sistemasın, so'zlik quramın, grammatikalıq qurılısın, onın' rawajlanıw nızamların, basqa tiller menen baylanısın jeke til bilimi izertleydi. Solay etip ha'r bir tildi izertleytug'ın o'zinin' til

bilimi boladı. Al, pu'tkil adamzat tiline orta q uluwma hq bolg'an tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar uluwma til biliminde so'z etiledi. Demek, jeke til bilimi menen uluwma til bilimi birdey emes. Biraq olar og'ada tıg'ız baylanılı ilimler bolıp, birinin' mag'lummatların exinshisi mudamı paydalanıp otıradı.

Uluwma til bilimi til tuwralı ilimnin' teoriyalıq ta'repi bolıp, ol ayrıqsha bir tildin' emes, al barlıq yamasa ko'pshilik du'nya tillerinin' mag'lummatlarına su'yenedi, olardı izertlewđin' na'tiyjelerin paydalanadı ha'm solarg'a tiykarlanıp juwmaqlar shıg'aradı, teoriyalar do'retedi. Birinshiden, ha'r ta'repleme teren' ha'm tolıq izertlengen tiller qanshelli ko'p bolsa, sog'an su'yenetug'm jeke til biliminin' jetiskenliklerinen paydalanatug'm uluwma til biliminin' teoriyalıq jaqtan juwmaq shıg'araw imkaniyatı da mol boladı. Ekinshi ta'repten, teren' uluwma hq ilimiy teoriya menen qurallang'an jag'dayda g'ana jeke til bilimi durıs rawajlanıwı mu'mkin.

Solay etip, uluwma til bilimi insan tilinin' mazmunın, onın' atqaratug'm xızmetin, oylaw menen baylanısın, tildin' payda bolıwın ha'm rawajlanıw nızamların izertleydi. Du'nya tillerın olardıń grammatikalıq qurılısına qaray, shıg'ısı jag'ınan jaqınlıg'ına qaray toparlarg'a bo'ledi (klassifikatsiyalaydı). Til biliminin' fonetika, leksikologiya, grammatika sıyaqlı tarawların ha'm olardıń o'z-ara baylanısın, ilimler ortasında til biliminin' tutqan ornın anıqlaydı.

Uluwma til biliminin' teoriyalıq juwmaqları menen boljawları jeke tillerdi izertlew ushın, jeke til biliminin' durıs jol menen rawajlanıwı ushın og'ada za'ru'rli.

A'dette «Til bilimine kirispe» yamasa «Til biliminin' tiykarları» kursı til biliminin' teoriyalıq tarawı bolg'an «Uluwma til bilimi» pa'ninin' baslang'ısh kursı bolıp, joqarg'ı oqıw orınlarınin' filologiyalıq fakultetlerinin' birinshi kurslarında oqıtıladı. Til biliminin' en' bash' ha'm tiykarı tu'sinikleri menen terminleri haqqında talabalarg'a mag'lummat bere otırıp, bul pa'n sonın' menen birge «Uluwma til bilimi», sonday-aq «Jeke til bilimi» pa'nin ha'm basqa da lingvistikalıq pa'nlerdi o'zlestiriwdi jen'illetiwdi maqset etedi.

§ 2. Til biliminin' ornı ha'm basqa ilimdir menen baylanısı

Barlıq ilimler burın ta'biyattanıw ilimleri ha'm ja'miyetlik ilimler dep ekige bo'linse, keyinirek olar ele de anıqlanıp qırıp (saralanıp), ta'biyat qubılısların ha'm onın' nızamlılıqların u'yretetug'm ilimler — ta'biyattanıw ilimleri (ta'biyatlıq ilimler), ja'miyetlik qubılıslardı ha'm onın' nızamlılıqların u'yretetug'm ilimler — ja'miyetlik yamasa sotsiallıq ilimler, ta'biyat, ja'miyet ha'm oylawdıń uluwma hq nızamlılıqların u'yretetug'm ilim — filosofiya ilimi bolıp u'sh toparg'a bo'linetug'm boldı.

Ta'biyattanıw ha'm ja'miyetlik ilimler arasınan awıl xojalıq ha'm meditsina ilimlerin o'z ishine qamtıytug'm texnikalıq ilimler payda boldı.

Sunday-aq, ta'biyattanıw ha'm filosofiya ilimleri ortasınan matematikalıq logikanı, kibernetikanı o'z ishine qamtiytug'ın matematikalıq ilimler payda boldı. İlimnin' o'sip, rawajlanıwı menen olardı bunday toparlarg'a bo'liwde o'zgerisler bola beriwi mu'mkin.

Til bilimi adamzat tili haqqındag'ı ilim retinde ol ja'miyetlik ilimlerdin' qatarınan orın aladı. Biraq ha'mme alımlar bunday durıs juwmaqqa birden kele qoymag'an. Kerisinshe, XIX a'sirde gey bir ilimpazlar tildi ta'biyatlıq qubılıs dep esaplap, til bilimin ta'biyattanıw ilimlerinin' qatarına qosıp qoydı. Ma'selen, nemets ilimpazı Avgust Shleyxer (1821-1868) insan tilin janlı organizmge ten'gerdi. Til de janlı organizm sıyaqlı tuwıladı, o'sip rawajlanadı, jetilisedi, qartayadı ha'm o'ledi dep tu'sindirdi. Avgust Shleyxer tildi biologiyalıq qubılıs, yag'nıy ta'biyat qubılıslarının' bir ko'rinisi dep esaplay otırıp, onı izertleytug'ın ilim bolg'an til bilimin de ta'biyattanıw ilimlerinin' qatarına qosadı. Avgust Shleyxerdin' bunday etip, tildi ta'biyat qubılısları menen ten'geriwi pu'tkilley qa'te. Tildi janlı organizm menen ten'lestiriwdin' o'zi tu'p-tamırınan naduris. Janlı organizm bolsa, biologiyalıq nızamlar tiykarında payda boladı, rawajlanadı ha'm o'ledi. Janlı organizmınin' o'liwi so'zsiz. Al, insan tilinin' o'liwi, jog'alıp ketiwi sha'rt emes. Durıs, du'nyada joq bolıp ketken, o'li tiller de bolg'an. Biraq til qanday janlı organizmlerge sahıstırg'anda da, olardan anag'urım uzag'ıraq jasaydı. Tildin' rawajlanıwı, u'lken o'zgerislerge ushırawı ta'biyiy halat, biraq tek sıyrek jag'daylarda g'ana joq bolıp ketiwi mu'mkin. Janlı organizm ta'biyiy (biologiyalıq) qubılıs bolsa, til ja'miyetlik qubılıs qatarınan orın aladı. Olardın' rawajlanıw nızamları ha'r qıylı: tiri organizm ta'biyat nızamları tiykarında, al til ja'miyet nızamları tiykarında rawajlanadı.

Tildin' ja'miyetlik qubılıs bolıwı, onın' ja'miyettin' rawajlanıw nızamları tiykarında rawajlanıwı, sonın' menen birge tildin' basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turatug'ınlıg'ı, onın' ta'biyat qubılısları menen de tıg'ız baylanış bolıwı — bulardın' ba'ri til biliminin' basqa ilimler ortasında ayrıqsha orındı iyeleytug'ınlıg'ın ko'rsetedi.

Til bilimi barlıq ilimlerdin' bash tarawları menen belgili da'rejede baylanış boladı. Basqa ilimlerdin' tabıslarınan paydalana otırıp, til bilimi rawajlanıp baradı. Til bilimi ba'rinen de burın ayrıqsha ja'miyetlik ilimler menen tıg'ız baylanış boladı. O'ytkeni til bilimi tilge ja'miyetlik qubılıs sıpatında, ja'miyet ag'zalarının' pikir ahısw, baylanısw, qarım-qatnas jasaw quralı retinde qaraydı.

Til biliminin' basqa ayırım ilimler menen baylanısına ayrıqsha toqtap o'temiz.

En' aldı menen til bilimi a'debiyattanıw ilimi menen, onın' bash tarawları bolg'an a'debiyat teoriyası, a'debiyat tariyxı, a'debiy kritikası menen tıg'ız baylanış boladı. Til bilimi menen a'debiyattanıw ilimleri filologiya¹ ilimin quraydı. Olar ekewi a'yyemnen bir-biri menen baylanış

¹Filologiya - grekshe fileo - su'yemen, logos - so'z degen so'zlerdin' birigiwinen janalg'an atama.

bolıp, olardı bir ilim — filologiya ilimi dep esaplag'an. A'yyemgi Gretsiyada filologiya termini ha'zirgi ma'nisin an'latpag'an. A'yyemgi greklerde filolog degennen til bilimi, onun' grammatika tarawı menen shug'ıllarıwshını - grammatist ma'nisi an'latılǵ'an. Al, filolog ha'm grammatist tu'siniklerinin' ayrılıp shıǵ'ıwı ha'm olardıń qarama-qarsı qoyılıwı a'yyemgi Rimde payda bolıp, filolog degennen a'debiy forma menen a'debiy mazmundı izertlewshi, grammatist degennen tildin' grammatikalıq qurılısın, leksikasın ha'm fonetikasın izertlewshi tu'sinildi. XV-XVI a'sirlerde, yag'ny oyanıw da'wirinde klassikalıq filologiya payda bolıp, ol tek til ha'm a'debiyat emes, sonın' menen birge filosofiya, tariyx, huqıqtanıw, dıntanıw usag'an ilimlerdi de o'z ishine ja'mlestirdi. Al, XIX a'sirge kelgende filologiya qaytadan o'z quramına ha'zirgidey tek til bilimi menen a'debiyattanıw ilimlerin qamtıyug'ın boldı.

Til bilimi menen a'debiyattanıw ilimlerinin' u'lken bir ilimge ja'mlestirilip, filologiya dep atalıwının' o'zi tosınnan bolg'an emes. Shında da ol ilimler o'z ara og'ada tıǵ'ız baylanıslı. Til bilimi menen a'debiyattanıw ilimlerinin' baylanısı stilistika, a'debiy tildin' tariyxı, ko'rkem a'debiyattın' tili sıyaqlı til bilimi tarawlarında ayrıqsha anıq ko'rinedi. Sonın' menen birge ko'rkem tekstti izertlew usılları boyınsha tilshi (lingvist) menen a'debiyatshı ayrılıp turadı. A'debiyatshı tilge ko'rkem formanı ju'zege shıǵ'arıwshı, so'z o'neri retinde qaraydı; tilshi tilge (ko'rkem tekstke) adamnıń (so'ylewshinin') so'ylew xızmetinin' na'tijesinde oydnı' ju'zege shıǵ'arıwı, til normasının' a'melge asırılıwı retinde qaraydı. Ko'rkem a'debiyattın' a'debiyattanıw iliminin' tiykarg'ı izertlew obiectisi bolıwı, al ko'rkem a'debiyattın' en' tiykarg'ı ha'm birinshi elementi xızmetin tildin' atqarıwının' o'zi til bilimi menen a'debiyattanıw ilimlerinin' tıǵ'ız baylanıslı ekenligin ko'rsetedi.

Til bilimi xalıqlardıń tariyxın izertleytug'ın ilim bolg'an tariyx ilimi menen tıǵ'ız baylanıslı boladı. Uluwma insan tilinin' payda bolıwı menen jeke tillerdin' kelip shıǵ'ıwı jo'ninde so'z etkende, tillik qubılıslardıń o'zgeriske ushıraw sebeplerin anıqlawda til bilimi tariyx ilimine su'yenedi. Kerisinshe, tariyx ilimi de til biliminin' jetiskenliklerinen paydalanadı. Til tariyxı sol tildi payda etiwshi ha'm qollanıwshı xalıqtın' tariyxının' ayrıqsha bir ko'rinişi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da belgili bir xalıqtın' tilin, a'sirese tilinin' tariyxın izertlegende, sol tilde so'ylewshi xalıqtın' tariyxınan onı bo'lek qarawǵa bolmaydı. Tariyx ilimi de xalıqtın' tariyxın izertlewde tillik qubılıslardıń tu'rli tariyxıy da'wirlerde o'zgerislerge ushırawın esapqa almawı mu'mkin emes. Xalıqlardıń kelip shıǵ'ıwın (etnogenezin), olardıń ma'deniyatının' o'siwın ha'm tutas ja'miyettin' rawajlanıwın tu'rli tariyxıy basqışlarda izertlewde, xalıqlardıń o'z-ara baylanısın, bir-birine ta'sirin anıqlawda tariyx ilimi so'zsiz til biliminin' jetiskenliklerine su'yenedi.

Til bilimi tariyx iliminin' baslı tarawları bolg'an **etnografiya**, **arxeologiya** menen tıǵ'ız baylanıslı boladı. Ha'zirgi til usı qa'lpine kelgenshe og'ada uzaq rawajlanıw da'wirlerin basınan keshirgen. Ha'zirgi ko'pshilik tillik

qubılıslar menen birlikler og'ada erte zamanlardan berli tilde o'mir su'rip kiyatirg'an bolıwı so'zsiz. Bul jag'day xalıqlardıń a'yyemgi da'wirlerdegi tariyxın tu'rli qazılma materiallar menen tastıyıqlay otırıp izertleytug'ın arxeologiya ilimi menen, xalıqlardıń turmısı menen u'rip-a'detin, da'stu'rlerin izertleytug'ın etnografiya ilimi menen til bilimnin' baylanıshı ekenin an'latadı. Tildin' dialektlik qatlamın anıqlawda etnografiyalıq mag'luwmatlar og'ada a'hmiyetli xızmet atqaradı. Dialektlik so'zlikler du'ziwde ha'm sol tiykarda tildin' dialektlik-ariallıq qatnasın jaratıwda etnografiya til bilimine ja'rdem beredi. Ayrıqsha til bilimnin' u'lken bir tarawı bolg'an til tariyxına qatnaslı ma'selelerdi izertlewde arxeologiya ha'm etnografiyanın' mag'luwmatları og'ada a'hmiyetli. Sonday-aq, til bilimnin' tag'ı da bir tarawı etnolingvistika bolıp, ol ilim xalıqtın' tilin sol tildi alıp ju'riwshi, onı qollanıwshi xalıqtın' ma'deniyatı ha'm ko'rkem o'neri menen tig'iz baylanısta izertleydi.

Til bilimi basqa ilimler sıyaqlı filosofiyalıq ilimler menen, sonın' ishinde ayrıqsha dialektika ha'm logika ilimleri menen tig'iz baylanıshı boladı. Filosofiya ilimi en' aldı menen ha'r bir jeke ilimdi izertlew usılları menen ta'miyinlewshi, metodologiyalıq jaqtan bag'darlawshı retinde xızmet etedi. Basqa ilimler sıyaqlı til bilimi filosofiyanı metodologiyalıq jaqtan bassılıqqa aladı. Sonın' menen birge filosofiyanın' da, til bilimnin' de ko'plegen ortaq izertleytug'ın ma'seleleri bar.

Ta'biyat ha'm ja'miyet qubılısların dialektikalıq materializm tiykarında tu'sinetug'ın bolsaq, onda barlıq qubılıslardı, sonın' ishinde tillik qubılıslardı da o'zgeriste, ha'rekette, rawajlanıwda dep esaplawımız kerek ha'm olar o'z-ara mudamı baylanısta boladı dep sanawımız za'ru'r. Sonda g'ana til bilimnin' ilimiy juwmaqları menen anıqlamaları durıs ha'm tiyanaqlı boladı.

Dialektikalıq kategoriyalar bolg'an sebep ha'm na'tiyje, mu'mkinlik ha'm haqıyqatlıq, uluwmalıq ha'm jekkelik ja'ne olardıń o'z-ara qarım-qatnası ma'selelerin materialistik ko'z-qarastan tu'siniw til bilimnin' ha'm onın' tarawlarının' baslı mashqalaların ilimiy tiykarda durıs tu'siniwdi ta'miyin etedi.

Adam oylawının' til arqalı ju'zege shıg'ıp, bekkemleniwi, insanın' o'zin qorshag'an ortalıqtı tanıp biliwi ha'm payda bolg'an tu'siniklerdi so'z tu'rinde tilde sa'wlelendiriwi ha'm t.b. usag'an ma'seleler filosofiyalıq jaqtan ilimiy tiykarda da'llilense g'ana til bilimi durıs jol menen rawajlana aladı.

Til bilimnin' teoriyalıq tarawı bolg'an uluwma til bilimi ja'ne filosofiya iliminin' tarawı bolg'an til filosofiyası izertleytug'ın uluwmalıq, ortaq mashqalalarına iye boladı. Ma'selen, so'z ha'm ol bildiretug'ın zat ortasındag'ı baylanıs, til ha'm oylawdın' o'z-ara qarım-qatnası ha'm t.b. mashqalalar-uluwma til bilimine de, til filosofiyasına da ten'dey tiyisli mashqalalar.

Sonday-aq filosofiya mazmun menen formanı dialektikalıq birlikte boladı dep esaplasa, til bilimi de bul jag'daydı bassılıqqa aladı. Filosofiyalıq

jaqtan belgili bir mazmunın jasawı ushın ol qanday da bir formag'a iye bolıwı tiyis. Til biliminde de belgili bir forma sog'an sa'ykes qanday da bir mazmundı an'latadı. Bun en' aldı menen so'zdin' seslik-akustikalıq ko'rinisi (forması) menen ol bildiretug'in ma'nisi (mazmun) ortasındaǵı qatnastan anıq ko'riwge boladı.

Til bilimi **logika** ilimi menen tıǵız baylanıshı boladı. Logika—insan oylawı ha'm onın' nızamları haqqındaǵı ilim. Al oylaw bolsa, til arqalı ju'zege shıǵadı. Ol so'z ha'm ga'p tu'rinde materiallıq-seslik ko'riniske iye bola otırıp, ha'mmege tu'sinikli sıpatqa enedi.

Til biliminde oylawǵa dıqqat awdarılǵanda en' aldı menen onın' sa'ykes tillik birlikler menen nızamlarǵa qarım-qatnasına kewil bo'linedi. Ma'selen, oylawdın' birlikleri bolǵan ug'im menen pikir ha'm sog'an sa'ykes tillik birlikler bolǵan so'z benen ga'p ortasındaǵı baylanısqa til biliminde u'ken dıqqat awdarıladı. Ang'ıraǵ aytqanda, ug'im ha'm so'z, pikir ha'm ga'p bir-birine tıǵız baylanıshı bolǵan logikalıq (ug'im, pikir) ha'm lingvistikalıq (so'z, ga'p) tiykarg'ı birlikler bolıp tabıladı. Biraq so'z benen ug'im, ga'p penen pikir ten'dey birlikler emesligin de esten shıǵarmaw kerek. Olardıń ayırmasılıǵı bolǵanlıqtan da so'z benen ga'p lingvistikalıq, ug'im menen pikir logikalıq kategoriyalar dep esaplanadı. Tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar milliylik, jeke xalıqlıq sıpatqa iye bolsa, oylaw ha'm onın' nızamlılıqları uluwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan birdey ug'im yamasa birdey tu'sinik ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı seslik ko'rinislerde an'latıladı. Misalı: Qaraqalpaq tilindegi *kitap* so'zi usı ma'nisinde ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı seslik ko'rinislerde beriledi: orıssha — *книга*, inglizshe — *a buk*, frantsuzsha — *manuel* ha'm t.b. Bul tildin' milletlik, al oylawdın' uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatug'ının ko'rsetedi. Til biliminin' tariyxında logikalıq ha'm grammatikalıq kategoriyalarǵı ten'lestirip, barlıq yamasa ko'pshilik tillerge ortaǵ bolǵan universal logikalıq grammatika ilimin do'retlwdin' ta'reptarları da boldı. Bug'an misal retinde XVII a'sirde Frantsiyada payda bolǵan grammatikanı atap ko'rsetiwge boladı. Grammatika teoriyası tariyxındaǵı bul bag'dar eki ilimdi (til bilimi ha'm logikanı) birlestire otırıp, adamzat tilinin' ha'mmesine ten'dey ortaǵ bolǵan birden bir grammatikanı (universal-ratsional grammatikanı) do'retiwge umtılıw tu'rinde ko'zge tu'sedi.

Til bilimi **psixologiya** ilimi menen baylanıshı boladı. Psikologiya ilimi adamdaǵı psixikalıq qubılıslardı izertleydi. Adamnıń kewil ku'yi, qabıllaw uqıbı, oy-sezimleri, minez-qulq belgileri, erki ha'm t.b. qa'siyetleri psixikalıq qubılıslar bolıp, ol belgilerdin' ko'pshiligi til arqalı ju'zege shıǵadı. Bir oydı (mazmundı) adamnıń psixikalıq jag'dayındaǵı o'zgerislerine baylanıshı ha'r tu'rli da'rejede bildiriw (tu'sindiriw) mu'mkin. Sonday-aq, pikir bildiriwde adamnıń psixikalıq jag'dayına baylanıshı tillik birlikler tan'lap alınadı.

Til tek g'ana oydı bildiriw qurılıs xızmetin atqarıw menen sheklenbeydi, sonın' menen birge ol adamnıń sezimlerin de an'latadı. Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir mazmundı (oydı) an'latıp qoymastan, sonın'

menen birge sol mazmung'a ta'nha' o'zinin' qatnasin da ha'm ko'z qarasin da qosa bildiredi. Bul jazba tilge qarag'anda da, a'sirese, awizeki so'ylew tilinde aniq seziledi. Ga'pler o'zlerinin' aytilw maqsetine qaray ha'r tu'rli boladi. Til biliminde ga'plerdı mazmunına qaray xabar, soraw, u'ndew, buyırıq ga'pler dep bo'liw da'stu'rge aylang'an. Ol ga'plerdin' ha'r bir tu'rin aytıwda so'ylewshi o'zinin' ishki psixikalıq jag'dayları bolg'an tan'lanıw, su'ysiniw, ku'yiniw, o'kiniw ha'm t.b. sıyaqlı keshirmelerin tiykarg'ı mazmung'a qosa an'latadı. Solay etip, psixologiyalıq qubılıslar lingvistikalıq qubılıslardı tu'sindiriwge ja'rdem beredi. Sonın' menen birge tilden tek g'ana psixikalıq qubılıslardı izlew, onın' tiykarg'ı qa'siyetleri bolg'an qarım-qatnas jasaw quralı xızmetin atqarıwına, oydı ju'zege shig'arıwshı exenligine tiykarg'ı diqqattı awdarmawg'a bolmaydı.

Til bilimi **geografiya** ilimi menen baylanıshı boladı. Bul baylanıs a'sirese lingvistikalıq geografiya, toponomika ha'm dialektologiya ilimlerinden ayqın ko'rinedi. Tildin' fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qubılıslarınin' taralıw o'risin anıqlaw, qaysı soramlarda (territoriyada) qanday tillik qubılıslardıń jumshalıwın ko'rsetiw til bilimi ushın da, geografiya ilimi ushın da u'ken a'hmiyetke iye. Tildin' dialektlik quramı anıqlang'anda g'ana onın' dialektlik kartası du'ziledi. Ayırım tillerdin' lingvistikalıq atlası jasaldı degen so'z tillik qubılıslardıń taralıw shegarası (izogloss) anıqlandı degendi an'latadı. Lingvistikalıq atlas bir tillik ha'm ko'p tillik boladı. Ko'p tillik atlas negizinen tuwısqan tillerdin' faktları tiykarında du'ziledi.

Til bilimi menen geografiya iliminin' shegarasındag'ı tag'ı bir ilim toponomika¹ bolıp tabıladı. Bul ilim geografiyalıq atamaları izertleydi. Bizge ma'lim, ko'pshilik geografiyalıq atamalar uzaq da'wirlerdin' esteligi. Sonlıqtan til tariyxı ushın toponimikanın' a'hmiyeti og'ada ullı.

Til bilimi — ja'miyetlik (sotsiallıq) ilimlerden usqarı barlıq tiykarg'ı ta'biyat ilimleri menen de baylanıshı. Til bilimi ayrıqsha fiziologiya, fizika, meditsina, matematika usag'an fundamental ilimler menen tig'ız baylanıshı boladı. To'mende olarg'a bo'lek-bo'lek qısqasha tu'sinik beriledi.

Til bilimi **fiziologiya** menen, onın' ayrıqsha bir tarawı bolg'an **adamnın' anatomiyası** menen baylanıshı. Til qanshelli ja'miyetlik qubılıs bolg'anı menen ba'ri bir adam organizminin', anıg'ırag'ı so'ylew ag'zalarının' xızmeti tiykarında ju'zege shig'adı. So'ylew ag'zaları eki ilim ta'repinen — fiziologiya ha'm til bilimi ta'repinen u'yreniledi. A'lbette, ekewi eki maqsetti go'zleydi. Fiziologiya ilimi so'ylew ag'zalarına adamnın' biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwın ta'miyinlewshi adam mu'sheleri retinde qaraydı: o'kpe-qandı kislorod penen u'ziliksiz ta'miyinlewshi, murın boshıg'ı a'dette demdi ishke alıwdı ha'm shig'arıwdı ta'miyinlewshi, awız boshıg'ı ha'm ondag'ı ag'zalar adamnın' awqatlıq zattı qabıllawg'a qolaylastırıw xızmetin atqarıwshı ha'm t.b. Til bilimi so'ylew ag'zalarına adamnın' so'ylewin ta'miyinlewshi

¹ Toponimika so'zi grekshe topos — jer, onoma-at so'zinin' birigiwinen jasalg'an.

mu'sheler retinde qaraydı: o'kpe-so'ylewdi hawa ag'ımı menen ta'miyinlewshi, awız ha'm murın boslıqları - so'ylewde jan'g'ırıq xızmetin atqarıwshi, awızdag'ı so'ylew ag'zaları — so'ylewde seslik o'zgesheliklerdi payda etiwshi ha'm t.b. Esitiw ag'zaları da adamnın mu'sheleri retinde fiziologiyada da, til biliminde de u'yreniledi. Anıg'ırag'ı, so'ylew ha'm esitiw ag'zalarına sıpatlama beriwde, olardıń xızmetin tu'sindiriwde til bilimi fiziologiya iliminin' jetiskenliklerine su'yenedi.

Til biliminin' ayrıqsha fonetika tarawı fiziologiya menen tig'ız baylanışlı boladı. Seslerdin' artikulyatsiyasın anıqlawda fonetika ilimi adam mu'shelerin', olardıń qurılısın izertlewshi ilim bolg'an fiziologiyannın' tabıslarına tiykarlanadı. Fonetikada fiziologiya iliminde jumsalatug'ın terminler menen tu'sinixler jumsaladı.

Til biliminin' fonetika tarawı fizika iliminin' ayrıqsha bir tarawı bolg'an akustika menen tig'ız baylanışlı boladı. Akustika ta'biyattag'ı tolıp atırg'an seslerdi, sonın' bir ko'rınisi bolg'an til seslerin', til seslerinin' esitiliwin izertleydi. Akustika seslerdin' payda bolıw, taralıw, esitiliw teoriyasın so'z etedi ha'm ta'biyattag'ı tolıp atırg'an seslerge ta'n belgilerdi izertleydi. Ses ırg'ag'ın, ses ku'shin, ses tembrin, seslerdin' sozımlılıg'ın ha'm t.b. qa'siyetlerin anıqlaw arqalı seslerdin' akustikalıq sıpatlaması beriledi. Til sesleri ton ha'm shawqımnın' qatnası arqalı jasaladı. Sonday-aq, awız, murın ha'm jutqınshaq boslıqları jan'g'ırıq (rezonator) xızmetin atqara otırıp, seslerge akustikalıq jaqtan qosımsha tu'r beredi. Mine, bul ayıtlıg'anlar akustika ha'm fonetika ilimlerinin' tabıslarına su'yengen halda tu'sindiriledi. Fonetikada akustika iliminde jumsalatug'ın terminler menen tu'sinixler qollanladı.

Til bilimi meditsina ilimi menen baylanışlı boladı. Til bilimi a'dette deni saw mu'shelerdin' (so'ylew ag'zalarının') xızmetine tiykarlanıp tillik qubılıslarğa sıpatlama beredi. So'ylewdi a'melge asıratug'ın bas miyi, joqarg'ı nerv sistemasi, so'ylew ha'm esitiw ag'zaları tu'rli sırtqı yamasa ishki ta'sirler arqalı zaqımlanıwı, keselleniwi mu'mkin. So'ylewdi a'melge asıratug'ın adam mu'shelerinin' sawlıg'ın tekseretug'ın ha'm olardı emleytug'ın meditsina iliminin' tarawları bolg'an psixiatriya, logopediya, defektologiya ilimlerinin' jetiskenlikleri de til bilimi ushın a'hmiyetli. Tu'rli sebepler menen adamnın' so'ylewi yamasa esitiwinin' a'dettegi jag'daydan o'zgeriwi, so'ylewdin' buzılıwı (afaziya), geren', gu'n' adamlardı emlew ma'seleleri meditsinalıq ilimlerin' mashqalaları bolw menen birge til bilimine de olardıń qatnası bar.

Til bilimi matematika ilimi menen baylanışlı boladı. Bul ilimlerin' baylanısı tillik qubılıslardı izertlewde matematikalıq metodlardı qollanıwda, sonday-aq awdarma ma'selelerinde ayrıqsha ko'zge tu'sedi. Tildi matematikalıq metodlar tiykarında izertleytug'ın ayrıqsha bir taraw bolg'an matematikalıq lingvistika-matematika ha'm til biliminin' qatnasında payda bolg'an ilim.

XX a'sirdin' ortalarına kelip, texnikalıq ilimlerin' rawajlanıwı menen, ayrıqsha, elektronika, avtomatika, telemexanika ilimlerinin' jetiskenlikleri tiykarında og'ada quramalı elektron-esaplaw mashinalarınun' do'retiliwi

kibernetika¹ iliminin' tez pa't penen o'siwine alıp keldi. Kibernetika iliminin' o'zi matematika, fizika, fiziologiya, psixologiya, til bilimi ha'm t.b. ilimlerin' baylanısında, solardin' tabısları na'tiyjesinde, sol ilimlerin' sintezi retinde payda bolg'an keleshegi og'ada zor jan'a ilim tarawı bolıp tabıladı. Kibernetika o'z gezeginde basqa ilimlerin', sonın' ishinde til biliminin' rawajlanıwına ken' jol ashıp beredi.

Kibernetikanın' u'lken tabısı jetiliske ha'zirgi zaman elektron esaplaw mashinalarının' do'retiliwi menen tıg'ız baylanıslı. Elektron-esaplaw mashinaları adam miyinin' xızmetine jaqın xızmetti atqara alatug'ınday etip jasalg'an. Ol bir sekund ishinde bir neshe min' matematikalıq a'mellerdi ornılaydı. Elektron esaplaw mashinaları eki tillik yamasa ko'p tillik awdarma jasaw xızmetin atqara aladı. Solay etip til bilimi menen kibernetikanın' baylanısı elektron-esaplaw mashinalarının' xızmetinen anıq ko'rinedi.

Til baylanıs, qarım-qatnas jasaw, xabarlaw (xabar beriw, xabar alıw) quralı xızmetlerin atqaratug'ınlig'ı belgili. Kibernetikada da xabarlaw, mag'luwmat beriw degen tu'sinikler qollanıladı. Biraq kibernetikadag'ı xabarlaw ken' ma'nide—esitiw, ko'riw, iyis seziw, da'm seziw ma'nilerinde tu'siniledi. Sirtqı du'nıya haqqında tu'sinik beretug'ın barlıq seziw ag'zaları (sonın' ishinde tildegi esitiw ha'm so'ylew ag'zaları) arqalı qabıllanatug'ın yamasa taralatug'ın mag'luwmatlar til bilimi ushun da, kibernetika ushun da birdey a'hmiyetli mag'luwmatlar bolıp esaplanadı.

Til bilimi **semiotika**² ilimi menen de baylanıslı boladı. Til tan'balır sistemasına kiredi. Al, pu'tkil tan'balardıń teoriyalıq ta'repi semiotika iliminde so'z etiledi. Semiotika turmısın' barlıq tarawlarında qollanılatug'ın tan'balır sistemasın izertleydi. Ma'selen, morze a'lipbesi, jol qatnasında jumsalatug'ın tan'balır sisteması, tu'rli sistemadag'ı jazıwlar ha'm shifrlawdın' ha'r qıylı usılları, a'skeriy-flot islerinde jumsalatug'ın belgiler sisteması, tu'rli kartalar ha'm olardı du'ziw jolları ha'm t.b. Semiotika tildi de ko'plegen tan'balır sistemasın' biri retinde qaraydı. Biraq til qaysı tan'balır sistemasına salıstırıp qarag'anda da u'lken ayrıqshalıqlarına ha'm sheksiz ken' mu'mkinshiliklerine iye boladı. Tildin' tan'balıq sıpatı jo'ninde so'z bolg'anda a'dettegi tan'balarg'a qarag'anda tildin' tan'balıq sıpatına ayrıqsha qaraw talap etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, til qarım-qatnas jasaw quralı retinde insan turmısınin' barlıq ta'replerinde jumsalatug'ın bolg'anlıqtan, ja'miyettin' o'mir su'riwiniń tiykarı sha'rti sıpatında barlıq ja'miyetlik ilimler menen tıg'ız baylanıslı boladı. Sonday-aq, til janlı adam mu'shelerinin' xızmetinin' na'tiyjesi retinde so'ylew, esitiw, este saqlaw ha'm t.b. usag'an og'ada quramalı ma'selelerdi sheshiwde ko'plegen ta'biyattanıw ilimleri menen de baylanıslı boladı.

¹Kibernetika- grekshe kubernetio- «basqaraman» degendi bildiredi.

² Semiotika - grekshe sema - tan'ba.

§ 3. Tildin' anıqlaması ha'm mug'darı

Til adamlar qatnasının' ha'm baylanısının' en' a'hmiyetli quralı. Ol oydı qa'liplestiredi ha'm ju'zege shug'aradı. A'dette til so'zi eki tu'rli ma'nide jumsaladı. Birinshiden, adamnın' yamasa basqa bir maqluqtın' tirishilik etiwı ushın za'ru'rli bolg'an bir mu'shesi (biologiyalıq atama) ma'nisinde jumsalsa, ekinshiden, adamlardıń bir-biri menen tu'sinisiw, pikir alısıw, qarım-qatnas jasaw, baylanısıw quralı (lingvistikalıq atama) ma'nisinde qollanıladı. Pa'nının' ayrıqsha bir tu'ri bolg'an til bilimi atamasındag'ı til so'zi son'g'ı ma'nide—qatnas jasaw quralı ma'nisinde jumsaladı. Usı jerde tag'ı da bir atamag'a anıqlıq kirgiziw kerek dep oylaymız. Til bilimi menen til ilimi atamalarının' ma'nileri da'l birdey emes. Til bilimi degende (uluwma til bilimi, til bilimi tiykarları, til bilimine kirispe), a'dette, joqarı oqıw orınlarında oqıtılatug'ın pa'ninin' yamasa kurstın' atı tu'siniledi. Al, til ilimi degende, a'dette, oqıtılatug'ın pa'ninin' atamasın emes, al ken' ma'nide tildi izertleytug'ın ilimnin' o'zi tu'siniledi. Solay etip, bul jerde pa'ninin' atı menen ilimnin' atı ajratıp ko'rsetiledi.

Tilge anıqlama beriwde, «til degenimiz ne?» - degen sorawg'a juwap beriw ushın en' da'slep onın' qaysı ta'repin ayrıqsha esapqa alg'an halda juwap beriw kerekligin biliwimiz za'ru'r. Tildin' ja'miyetlik xızmetine ko'birek dıqqat bo'le otırıp, «til — qarım-qatnas jasaw quralı» dew mu'mkin. Tildin' oylaw menen baylanısı ha'm qatnasına ayrıqsha dıqqat bo'le otırıp, «til oylawdı ju'zege shig'anıwshı, oydın' ko'rinisi» dew mu'mkin. Seslik tildin' qurılısı ha'm materiallıq ta'repine ko'birek kewil bo'le otırıp, «tildi -qarım-qatnas jasaw ushın za'ru'rli bolg'an bo'leklerdin' (elementlerdin') jiyintig'ı» dew mu'mkin. Ja'miyetlik turmustag'ı tutqan ornın ayrıqsha atap ko'rsete otırıp, «til — ja'miyettin' rawajlanıwının' quralı, ma'deniy o'siwdin' ko'rsatkishi» dew mu'mkin ha'm h.t.b. Bul anıqlamanın' sanın tag'ı da bir neshe esege ko'beytiwge boladı. Tilge berilgen anıqlamalar ishinde onın' adamlar ortasında qatnas quralı (kommunikativ xızmeti) ha'm adam oyının' shıng'ı, ju'zege shug'ırwı (ekspressiv xızmeti) degen anıqlamalar ayrıqsha dıqqatqa sazawar. Tildin' qatnas quralı bolıw qa'siyeti onın' kommunikativlik xızmeti bolsa, tildin' oydı qa'liplestiriw, jariqqa shug'arıw, adamnın' psixikalıq jag'dayın, kewil ku'yi menen ishki sezimlerin an'latıw qa'siyeti onın' ekspressivlik xızmeti boladı.

Tildi qalay tu'sindirsek te, og'an qanday etip anıqlama bersek te, en' a'hmiyetlisi, baslı qa'siyeti onın' adamlar ortasında qatnas jasaw quralı bolıw xızmetine kelip tireledi. Sonlıqtan da qatnas quralı bolıwı tildin' en' baslı xızmeti bolıp sanaladı.

Solay etip, tilge beriletug'ın anıqlama sha'rtli sıpatqa iye boladı. Sebebi tilge tek bir ta'repleme, bir tu'rli anıqlama beriw jetkiliksiz.

Jer sharında tillerdin' qansha ekeni elege shekem da'l anıq emes. Bunın' baslı sebebi qanday belgileri tiykarında onı ayrıqsha til dep esaplaymız? —degen sorawg'a juwap bir qıylı emes. O'z aldına ayrıqsha til

me yamasa basqa bir tildin' dialektlik ko'rinisi me? - degen sorawg'a juwap beriw de tap usunin' menen sabaqlas. Bir topar alimlar bir tildi ayırıqsha til retinde tanıp, onı o'z aldına til sıpatında du'nya tilleri qatarına qossa, tap sol tildi ekinshi topar alimlar o'z aldına g'a' rezsiz til emes, al basqa bir tildin' dialekti dep da'lilleydi. Usunin' saldarınan du'nya tillerinin' anıq sanı shıqpaydı. Solay da a'debiyatlarda du'nyada tillerdin' sanı 2500-5000 arabg'ında bolıwı kerek degen shamalaw ko'birek keltiriledi. Sonday-aq, 1971-jılı İspaniyada til bilimi boyınsha o'tkerilgen Kongresste du'nyada 2976 til bar degen anıq san da keltirildi.

Buring'ı awqam aymag'anda tillerdin' sanı da anıq ayılmag'an edi. Sol da'wirdegi Til bilimi institutının' mag'luwmatları tiykarında 128-132 aralıg'ındag'ı tiller bar degen shamalawdın' keltiriliwi bug'an misal bola aladı.

Tillerdin' sanının' anıq bolmawının' tag'ı da bir baslı sebebi — ayırım du'nya tilleri elege shekem ha'r ta'repleme tolıq izertlenbegen. Tillik ayırmashılıq penen dialektlik ayırmashılıqtın' jeterli anıqlanbawı da bug'an sebep boladı. Usunin' menen birge ha'r tu'rli etnikalıq toparlardın' bir tilde yamasa o'z-ara ju'da' jaqın bolg'an tillerde so'ylewi mu'mkin. Bug'an kabardinler menen sherkeslerdin' eki tu'rli xalıq bolıwına qaramastan kabardin-sherkess degen bir tilde so'ylewin, karashay menen balkarlardıń, inglisler menen amerikalardıń ha'r tu'rli xalıq bolg'anı menen olardıń da ortaq tilde so'ylewlerin misal retinde ko'rsetiw mu'mkin. Kerisinshe, bir xalıqtın' o'zinin' eki tu'rli tilde so'ylew jag'dayları da ushırasadı. Ma'selen, komiler eki tu'rli tilde—komi-zryan, komi-perm tillerinde so'yleydi, mordvalılar erza-mordva, moqsha-mordva degen tillerde so'yleydi.

Du'nyadag'ı tiller grammatikalıq qurılısı menen so'zlik quramı boyınsha da, qollanıwshılarının' sanı jag'man da, rawajlanıw da'rejesi menen izertleniw jag'dayı ta'repinen de olar ha'r tu'rli bolıp keledi. Ayırım tiller og'ada erte zamanlardan berli belgili ha'm o'zinin' a'debiy tiline, jazıwına iye, al geypara tiller ilimge jan'a g'ana belgili bolıp atır ha'm jazıwı ele tolıq qa'liplespen; geybir tillerde og'ada ko'p sandag'ı adamlar (ju'zlegen million), al gey bir tillerde og'ada az sandag'ı adamlar (bir neshe min') so'yleydi; geypara tiller milletlik til bolsa, al ayırım tiller milletler aralıq yamasa xalıq aralıq tiller bolıp sanaladı. †

Du'nya tilleri ortasındag'ı ayırmashılıq ha'm ko'p tu'rliklikti ko'riw menen birge olar ortasındag'ı tolıp atırğ'an ortaq qa'siyetlerdin' de bolatug'ınhg'm umıtpaw kerek. Sebebi, barlıq tiller de seslik til bolıp sanaladı. Al, til sesleri adam mu'shelerinin' (so'ylew ag'zalarınin') xızmeti na'tiyesinde ju'zege shıg'adı. So'ylew ag'zalarınin' du'zilisi barlıq tilde so'ylewshi xalıqlarda bir qıylı. Sonlıqtan da seslik tiller o'zinin' ko'plegen uluwmalıq ha'm ortaq nızamlılıqlarına iye boladı. Solay etip, du'nyada min'lag'an tillerdin' bolıwına qaramastan, biz «tiller» haqqında emes, sonın' menen birge pu'tkil adamzat «tili» haqqında da so'z etemiz. Tiller ortasında og'ada ko'p ayırmashılıqlardıń bolıwına qaramastan, olar en' bashı ma'seleler boyınsha ortaq, uluwmalıq qa'siyetlerge de iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda tillerdin' mug'dari jo'ninde mag'luwmatlar belgili da'rejede sha'rtlilik sıpatqa iye bolıp, bunı (du'nya tillerinin' mug'darın) pu'tkilley anıq san menen atap ko'rsetiw mu'mkin emes.

§ 4. Til ha'm basqa da qatnas quralları

Til arqalı ha'm tilsiz qarım-qatnas jasaw tek adamg'a g'ana ta'n qa'siyet bolsa, al tilsiz qatnas jasaw barlıq maqluqlarg'a ta'n qa'siyet bolıp tabıladı.

Adamlardıń til arqalı pikir alıswı, birin-biri tu'sinisiwi, qarım-qatnas jasawı menen haywanlardın' tuwma instinkti arqalı qarım-qatnas jasawı ortasında usasıqlardıń bolatug'ının biykarlawg'a bolmaydı. Bulardıń ekewinde de, yag'niy adamlardıń da, basqa maqluqlardıń da o'z ishinde bir-biri menen qarım-qatnasında «an'latıwshılıq» ha'm «mazmunlıq» qa'siyetleri saqlanıp qalsa da, ba'ri bir olarda tu'p-tamırınan sapalıq o'zgeshelik, u'lken ayırmashılıq boladı. Haywanat du'nyasındag'ı qatnas tiykarınan tuwma, tuxım quwalap, a'wladtan a'wladqa o'tip otiratug'ın na'sillik qubılıs bolsa, adamlar arasındag'ı qatnas, pikir alısw, so'ylesiw—bul onnan pu'tkilley basqasha, og'ada quramalı, seslik yamasa tan'balıq ko'riniste (ha'rip arqalı) a'melge asatug'ın, na'sillik emes, al teren' ja'miyetlik qubılıs bolıp tabıladı.

Haywanat du'nyasındag'ı qatnastın' na'sillik bolatug'ının da'lilleytug'ın ko'p g'ana misallardı keltiriw mu'mkin. Ondag'ı qatnas ha'r saparı belgili bir jag'dayda belgili bir sebepler na'tiyjesinde a'melge asadı. Ma'selen, bir haywan sırttan tuwg'an qa'wipti seze otırıp, instinkti arqalı og'an juwap retinde qıshqırıp dawıs shıg'aradı. Solay etip do'nip kiyatırg'an qa'wip haqqında o'zinin' padalaslarına xabar beredi. O'z gezeginde onı esitken padadag'ı basqa haywanlar da seziklenip, qa'wipten saqlanıwdın' ilajın ko're baslaydı. Mine, usınday jag'dayda xabar beriwshi maqluqtın' da, xabardı qabıllawshının' da bergen reaksiyası akademik İ.P.Pavlovtn' (1849-1936) «birinshi signal sisteması» dep atalatug'ın tu'sinigine tuwra keledi. İ.P.Pavlovtn' ta'liymatı boyınsha, a'dette, birinshi signal sisteması barlıq maqluqtın' (sonın' ishinde adamnıń da) sırtqı qozdırıwshı ta'sirge bergen sa'ykes juwabı bolıp tabıladı. Tillik qatnas İ.P.Pavlovtn' da'lillewi boyınsha ekinshi signal sistemasına jatadı ha'm ol tek adamzatqa g'ana ta'n qa'siyet boladı. Tillik qatnas sol tildi paydalanıwshı adamlardıń tuwma (na'sillik) emes, al udayı bilimdi iyelep barıwına, belgili bir tildi stixiyalı yamasa sanalı tu'rde o'zlestiriwine tiykarlanadı. Mudamı emes, al tek ayırım jag'daylarda g'ana til arqalı pikir alısw aldın ala jobalastırılğ'an sıpatqa iye bolıwı mu'mkin. En' baslısı, tillik qatnas tek g'ana tuwradan-tuwra bolatug'ın ta'sirge beriletug'ın tikkeley juwap bola bermeydi. Bul tek g'ana so'ylew waqtında so'ylew ushun tiykar bolıp xızmet etetug'ın, so'ylewdi a'melge asırıwg'a sebepshi bolatug'ın faktordın' qatnasınan tuwatug'ın pikirdi g'ana adam ayta aladı degendi an'latpaydı. Kerisinshe, onday faktorlar bolmasa da, adam so'ylew waqtında tilden paydalana otırıp, situatsiyadan

pu'tkilley shig'ıp ketken halda da'l so'ylew waqtında hesh qanday bolmag'an, o'tmish yamasa keleshek haqqında pikir ju'ritiwi, bir waqıya, qubilis ha'm t.b. haqqında abstrakt juwmaqlar shug'arıwı, boljawlar jasawı mu'mkin. Basqasha aytqanda so'ylewshi so'ylew waqtında hesh qanday aldın ala jobalastırılmag'an na'rseler jo'ninde abstrakt oylaw tiykarında esittiriw qiyal su're aladı.

! Til arqalı xabarlawdın' mazmunı sheksiz ken' ha'm ko'p tu'rli. Adamnı' biliwi, o'zin qorshag'an du'nyanı tanıwı qanshelli sheksiz bolsa, til arqalı xabarlawdın' mazmunı da sonday sheksiz boladı. Sonday-aq til arqalı xabarlaw sapalıq jaqtan ayırıqsha xabarlaw bolıp, bul tek belgili bir fakttı yamasa sog'an baylanıshı bolg'an so'ylewshinin' emotsiyasın jay bildiriw emes, al ol fakt tuwralı pikir alısıw bolıp tabıladı.

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı til dep esaplanatug'ın bolsa, tilden de basqa sog'an usag'an qarım-qatnas jasawdın' tag'ı bir quralı boladı. Ol da bolsa, adamnı' o'z erkinen tis tu'rli emotsiyalıq jag'dayın an'latatug'ın ku'liw, julaw, tu'rli mimika ha'm keyin ala ha'r xalıqtın' turmısında qabil etilip ha'm qa'liplesip ketken ha'r qıylı dene ha'reketleri (bastı tu'rli bag'ıtqa shayqaw, qoldı sermew ha'm t.b.). Bug'an so'ylew waqtında tu'rli jag'daylardın' sebebinen (qorqıw, quwanıw) eriksiz dawıs tembrinin' o'zgeriwi, dawıstın' qaltırıp shig'ıwı, so'ylew tezliginin' o'zgeriwi ha'm t.b. jatadı. Kelip shig'ıwı boyınsha qarım-qatnas jasawdın' bul tillik emes tu'ri seslik tilden a'lle qansha waqıt burınraqta payda bolg'an. Ha'tte bir adamnı' o'mirin alıp qarasaq ta, qarım-qatnas jasawdın' bul tu'ri aldınraqta payda bolatug'ının ko'remiz. Ma'selen, jas balanın' so'yley alıw uqıbının' qa'liplesiwinen burın, en' da'slep onın' tillik emes seslik qa'biletinin' (ku'liw, julaw ha'm t.b.) bolatug'ının an'laymız. !

Gu'n'elek adamlardıń paydalanatug'ın «tili» qatnas quralı bolg'an a'dettegi tilge tiykarlanadı. Biraq a'dettegi so'ylew tilinde bir na'rseni an'latıw til sesleri arqalı bolsa, gu'n'elekler tilinde ol qol, bet, awız mu'shelerinin' ha'reketi, mimika arqalı iske asadı. Solay etip bir mazmundı til sesleri arqalı an'latıwdan endi ha'reketler arqalı an'latıwg'a ko'shiriledi.

Adamzat ja'miyeti rawajlanıwının' ha'zirgi da'rejesinde oy-pikirdi bildiriwde qosımsha tu'rde ilim ha'm texnikanın' jetiskenlikleri ken' qollanıladi. Bunday qosımsha til seslik ha'm jazba spatta bolıwı mu'mkin. Seslik qosımsha tilge qon'ıraw ha'm gudok seslerinen baslap, magnitofon, telefon, radio ha'm t.b.g'a shekemgi qarım-qatnas jasawdın' texnikalıq quralları jatadı. Jazba qosımsha tilge belgili bir tilde jumsalatug'ın a'dettegi grafikalıq jazıwdan basqa ja'rdemshi til retinde jumsalatug'ın qol a'lipbe - daktilologiya¹ ha'm noqatlı a'lipbe jatadı. Bulardıń da'slepki (qol a'lipbe) gu'n'elekler ushın, son'g'ısı (noqatlı a'lipbe) soqırlar ushın oylap tabilg'an jasalma til bolıp esaplanadı. Soqırlar ushın altı noqattın' tu'rli kombinatsiya

¹ Daktilologiya - grekshe daktilos - barmaq, logos - so'z.

ja'rdeminde do'retilgen arawlı a'lipbe 1829-jılı frantsuz alımı Lui Brayl ta'repinen oylap tabılg'an edi. Sonday-aq Morze telegraf a'lipbesi, jol qa'deleri tan'baları, bayraqshalar ha'm ren'li raketalar menen xabarlaw, sonday-aq tu'rli ilim tarawlarında (matematika, ximiya ha'm t.b.) jumsalatug'm qosımsha tan'bal ar menen formulalar qosımsha til xızmetin atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, pikir alısw, so'ylesiw arqalı qarım-qatnas jasaw seslik tilge ta'n qa'siyet boladı dep esaplaw menen birge sog'an usag'an xızmetti atqara alatug'm basqa da qurallardıń bolatug'ınun umıtpaw kerek. Biraq qosımsha til qurallarınun' hesh qaysısı seslik tildin' ornın tolıq basa almaydı.

§ 5. Til ja'miyetlik qubılıs sıpatında

Til-bul adamlar ortasında qarım-qatnas, baylanıs jasawdın' en' a'hmiyetli quralı. Bunday «qural» xızmetin til tek ja'miyette, ko'pshilik ortasında g'ana atqara aladı. Ol bir ja'miyet ag'zalarınun' o'z-ara pikir alısw, bir-birin tu'sinisiwi ushun jumsaladı. So'ylesiw, pikir alısw bir ja'miyette jasawshular ortasında g'ana boladı. Adam bar jerde til de boladı, adamzat ja'miyeti payda bolıw menen bir waqıtta til de payda bolg'an. Ja'miyet bolmag'an jerde til, til bolmag'an jerde ja'miyet bolmaydı. Adamnıń, tildin', ja'miyettin' payda bolıw da'wiri bir waqıtta o'z ishine qamtıydı. Sebebi olardıń birisiz ekinshisi bolıwı mu'mkin emes. Solay etip til ja'miyetlik qubılıs bola otırıp, ol basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı. Til de basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı ja'miyet ushun xızmet etedi. Sonun' menen birge tildin' ja'miyetlik xızmeti menen o'risi qa'legen basqa ja'miyetlik qubılıslardan sheksiz ken'. Mine, bul jag'man til basqa barlıq ja'miyetlik qubılıslardan ayrılıp turadı.

Tildin' ja'miyetlik xızmetinin' sheksiz ken' ekenligi, onun' adam o'mirinin' barlıq salaları menen tarawlarında, o'ndiriste, ilimnin' ha'mme shaqaplarında, texnikada h.t.b. sheklenbegen halda jumsalıwında ko'rinedi. Tilden basqa qa'legen ja'miyetlik qubılıslar ja'miyet o'mirinin' tek bir sheklengen tarawına g'ana ta'n boladı ha'm sog'an xızmet etedi. ı

Eger de bir ja'miyetlik du'zimdi biz bazis dep esaplasaq, al og'an xızmet qılatug'm basqa barlıq qubılıslardı (siyasat, ideologiya, ma'deniyat, a'debiyat, filosofiya, huqıq ha'm t.b.) nadstroyka dep sanasaq, son'g'ıları klaslıq boladı desek, onda tildi solardıń qaysısına jatqarıw'ga boladı? Yag'my, tildi baziske nadstroyka bola ala ma?-degen soraw'ga ha'r tu'rli juwaplar berilip kelindi. Birewler (akad.N.Ya.Marr ha'm onun' ta'reptarlari) tildin' ja'miyetlik qubılıs ekenin esapqa ala otırıp, basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı baziske nadstroykaliq xızmet atqaradı, til de basqa ja'miyetlik qubılıslar sıyaqlı klaslıq boladı dep esapladı. Bunday teoriya Rossiyada 1930-40 jılları N.Ya.Marr ha'm onun' ta'reptarlari ta'repinen quwatlandı ha'm bul qa'te teoriya til bilimnin' naduris bag'darda rawajlanıwına alıp keldi. 50-jıllardıń basında bul teoriya qaralandı ha'm til ja'miyetlik qubılıs

bola otirip, basqa barliq ja'miyetlik qubilislardan ayrılıp turatug'ınlıg'ı, basqa ja'miyetlik qubilislarğa usap baziske nadstroykaliq xızmet atqarmaytug'ınlıg'ı, tildin' klashlıq emes, al uluwma xalıqlıq bolatug'ınlıg'ı moyınlandı.

Til ja'miyet ushın xızmet etkenlikten sol ja'miyettin' rawajlanıwı menen birge rawajlanadı, ja'miyette bolg'an o'zgerisler, jan'alıqlar tilde de o'z ko'rinisin tabadı. Biraq ja'miyet o'zine ta'n rawajlanıw nızamlarına, al til o'zine ta'n bolg'an rawajlanıw nızamlarına iye boladı. Ol nızamlar sa'ykes kele bermeydi. Ma'selen, ja'miyet evolyutsiyalıq ha'm revolyutsiyalıq jollar menen rawajlansa, bir ja'miyetlik du'zim ekinshi ja'miyetlik du'zim menen almasıp otırsa, ja'ne onın' rawajlanıwı ga' a'ste aqırın, ga' tez bolatug'ın bolsa, til onday jol menen rawajlanbaydı. Tildin' rawajlanıwı revolyutsiyalıq jol menen emes, al mudamı tek evolyutsiyalıq jol menen bir qa'lipte a'melge asadı. Bul rawajlanıw jolında til pu'tkilley o'zgerip, bir til ornına ekinshi bir tildin' keliwi talap etilmeydi. Ja'miyetlik du'zim o'zgeriwi menen onı qollap quwatlaytug'ın, sol ja'miyetlik du'zimnin' jasap turıwın ta'miyinleytug'ın, nadstroyka xızmetin atqarıwshı barlıq ja'miyetlik qubılıslar (siyasat, ideologiya, ma'deniyat, huqıq ha'm t.b.) tu'p tamırnan o'zgeredi, olardıń ornına jan'aları payda boladı. Al, til ayırım o'zgerisleri menen buring'ı ja'miyetlik du'zimge de, payda bolg'an jan'a ja'miyetlik du'zimge de ten'dey xızmet ete beredi. Ja'miyetlik du'zimnin' o'zgeriwi menen tildin' de sapalıq jaqtan pu'tkilley basqag'a o'zgerip ketiwi sha'rt emes. Sonın' menen birge til bir ja'miyette jasawshılar ushın ortaqlıq bolmasa, onday ja'miyettin' o'mir su'riwi mu'mkin emes. Tu'rli klass wa'killeri bir ja'miyette jasawı ushın olar ortaqlıq bir tilde bir-biri menen qarım-qatnas jasawı sha'rt. Onısız ja'miyettin' jasawı mu'mkin emes. Sonlıqtan da til klashlıq emes, al uluwma xalıqlıq boladı. Durıs, tu'rli klass wa'killerinin' ayırıqshalıq belgileri tiide o'z sa'wlesin tabadı. Tu'rli klass wa'killerinin' tilinde ayırım tillik o'zgesheliklerdin' bolıwı mu'mkin. Biraq bul ha'r tu'rli klass wa'killerinin' pu'tkilley ha'r qıylı tildi qollanadı degendi an'latpaydı. Tu'rli klass wa'killerinin', ka'sip iyelerinin' o'zgesheliklerine qaray so'ylew tilinde ayırıqshalıqlarının' bolıwın til ilimi biykarlamaydı. Kerisinshe, onday sotsiallıq, ka'siplik belgilerine qaray so'ylew tilinde o'zgesheliklerdin' bolıwın lingvistika nızamlı qubılıs dep esaplaydı.

Tildin' uluwma xalıqlıq bolıwı ba'rinen de burın onın' strukturalıq jaqtan birdey bolg'an bir tildi qollanıwınan ko'rinedi. Strukturalıq jaqtan tildin' bir pu'tinligi sol tilde so'ylewshilerdin' ha'mmesi ta'repinen ta'n alınadı ha'm bul olardıń ha'mmesin bir tilde so'ylewge ja'mlestiredi. Al, tildin' atqaratug'ın xızmetine ha'm onı qollanıwshılardıń ayırıqshalıqlarına qaray tilden paydalanıwda o'zgeshelikler bola beredi. Solay etip tu'rli sotsiallıq toparlarg'a, ka'sipke, so'ylewshinin' bilim da'rejesine, jas o'zgesheligine, jumısına ha'm t.b. qaray tilden paydalanıwda o'zgesheliklerdin' bolıwı so'zsiz. Biraq bul o'zgeshelikler ayırıqsha til da'rejesine shekem barıp jetpeydi. Usınday tildin' xızmeti jag'ıman o'zgeshelikleri «tildi klashlıq

boladı» degen tu'siniktin' payda bolwına sebepshi bolg'an. Bul qa'teliktin' en' negizgi sebebi tildin' strukturası menen onın' xızmeti ortasındaǵı ayırmashılıqtı esapqa almawdan, olardıń' ekewin birdey dep qarawdan bolsa kerek.

Ja'miyettegi sotsiallıq toparlar menen klaslar, ka'sip iyeleri ha'm t.b. strukturalıq jaqtan bir pu'tin bolg'an tilden o'zlerinin' talabına, tilegine ha'm keregine qaray paydalanadı. Bunday talapqa tiykarlana otırıp til strukturalıq jaqtan o'zgeriske ushiramag'anı menen xızmeti jag'man o'zgeriske ushiraydı. Ma'selen, balıqshılardıń' tili menen paxtakeshlerdin' tilinde strukturalıq jaqtan parq bolmag'anı menen ayırım so'zlerdin' qollanıwı jag'man, yag'niy tildin' xızmeti boyınsha olar ayırmashılıqqa iye boladı.

§ 6. Til ha'm so'ylew

Til biliminde jumsalatuǵın til ha'm so'ylew tu'siniklerin birdey dewge de, olardı o'z-ara baylanıssız pu'tkilley basqa-basqa qubılıslar dep qarawǵa da bolmaydı. Seslerdin', so'zlerdin', grammatikalıq formalardıń' jıynag'ı ha'm olardıń' nızamlı qarım-qatnası tildi quraydı. Tildin' bul atalg'an birlikleri qatan' sistemada o'zinin' nızamlılıqlarına tiykarlang'an halda o'mir su'redi. Til ha'm onın' birliklerinen sol tilde so'ylewshiler o'z imkaniyatı menen uqıbına qaray ko'nlikpeleri tiykarında paydalanıp otıradı. Til birliklerinin' qatan' nızamlılıqlar tiykarında qarım-qatnasqa tu'siwi, ha'reketke keliwi, ju'zege shig'ıwı so'ylew arqalı boladı. Basqasha aytqanda so'ylew tildin' jasawın, o'mir su'riwin ta'miyinleydi. Til so'ylewge kerekli bolg'an barlıq materiallardın' jıyıntıǵı. Tildi ushan ten'iz desek, so'ylewshini kishkene qayıqqa ten'ewge boladı. O'zinin' so'ylewinde tilden kimnin' qalay paydalana alıwı tu'rli sebeplerge baylanıslı boladı. So'ylewshinin' bilimi, oy-o'risi, sheberligi, ta'jiriybesi, talantı ha'm t.b. qa'siyetleri tilden paydalanıwda baslı orınlardı tutadı.

Til ha'm so'ylew tu'siniklerinin' ortasına shegara belgilep, olardıń' ayırmashılıqlarının' bolatug'ınlıǵın birinshi ret ko'rsetip bergeni ko'rnekli shveytsariyalı alım Ferdinand de Sossyur boldı. Onnan keyin bul ma'sele basqa alımlar ta'repinen teren'irek izertlendi. So'ylew dep a'dette awızeki so'ylew tu'sinildi. Sonın' menen birge so'ylew degennen ken' ma'nide, «ishten so'ylew», esittirip so'ylemey-aq o'zinshe til birlikleri ja'rdeminde oylaw da tu'siniledi.

Adamnıń' so'ylew iskerligi so'ylew aktı arqalı ko'rinedi. So'ylew aktı bul eki ta'repli qubılıs bolıp tabıladı. Birinshisi — aytıw; ekinshisi — qabıl etiw menen esitkendi tu'siniw. So'ylewdin' jazba tu'rinde so'ylew aktı sa'ykes jazıwdı ha'm oqıwdı o'z ishine qamtıydı¹.

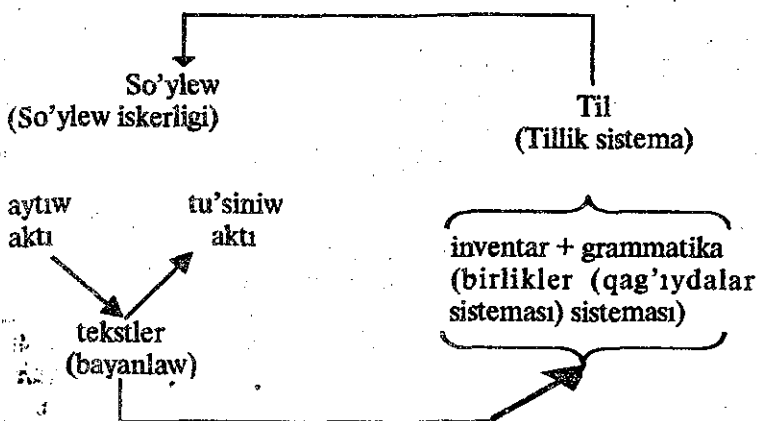
So'ylew aktı arqalı tekst du'ziledi. Tekst degennen a'dette qag'azǵa ga'p yamasa ga'pler tu'rinde jazılǵan do'retpe an'lanadı. Biraq til iliminde

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Москва, "Высшая школа", 2-изд., 1987. II-б.

tekst ken' ma'nide tu'siniliwi talap etiledi. Birew ta'repinen jazılg'an xat yamasa shıg'arma da, awızsha ayılǵ'an pikir de tekst bola aladı. Sonday-aq, tekst tek bir yamasa bir neshe ga'pten quralǵ'an kishi bolıwı da, tutas gu'rın', povest, poema, roman tu'rindegi u'ken bolıwı da mu'mkin. Ha'tteki ishten so'ylew arqalı da tekst do'retiledi. Til bilimi ushin do'retilgen barlıq tekstler de belgili da'rejede a'hmiyetke iye boladı. *

Til biliminde til birliklerinin' sistemasın til quralları (invertarları) dep ataw, al til birliklerinin' o'z xızmetlerin atqarıwdag'ı, yag'nıy ha'r qaysısı belgili bir mazmung'a iye bolǵ'an ga'pler do'retiwdedi qag'ıydalar sistemasın grammatika dep ataw qabil etilgen. Bul eki sistema — til birlikleri ha'm qag'ıydalar sisteması o'z-ara og'ada tıǵ'ız baylanısta boladı. Usı eki sistemasın' birliginen til kelip shıǵ'adı.

Biz to'mende professor Yu.S.Maslov ta'repinen du'zilgen til menen so'ylewdin' ha'm olardıń ayırım ta'replerinin' (aspektlerinin') o'z-ara qarım-qatnasın an'latatug'ın kesteni keltiriwdi maqul ko'rdik¹.

Bul kesteden tildin' o'zi tillik sistemadan turatug'ınıǵ'ın, al tillik sistema tillik birlikler sisteması menen grammatikalıq qag'ıydalar sistemasınan quralatug'ınıǵ'ın, sonday-aq so'ylew — bul so'ylew iskerliginin' na'tiyjesi ekenligin, so'ylew iskerliginin' o'zi bayanlaw arqalı tekstler do'retiw ja'ne olardı tu'siniwden turatug'ınıǵ'ın an'lawǵ'a boladı.

U'ken rawajlanıw tariyxın basıp o'tken a'debiy til og'ada bay imkaniyatlarına iye boladı. Onın' ken' mu'mkinshiliginen, baylıǵ'ınan tolıq ha'm erkin paydalana alıw talantına ha'mme erise bermeydi. Tildi bay etip ko'rsetiw de, tildi jarıtladırdıw da so'ylewshige, onın' uqıbına baylanıslı boladı.

Til menen so'ylew bir-biri menen ajralmas baylanıslı. So'ylew til materialları arqalı ju'zege shıǵ'adı ha'm tildin' barlıq nızamlarına,

¹Sonda.

normalarına toliq bag'ınadı. So'ylew — bul tildin' jasaw forması, ko'rinisi. So'ylewsiz til bolmaydı, eger so'ylewsiz til bolsa da, ol tek o'li, jog'alıp ketken til bolıwı mu'mkin. Til tariyxında bunday o'li tillerdin' de bolg'anlıg'ı belgili. Ma'selen, eski parsı tili, finikiyler tili, sog'diyler tili, eski sanskrit, eski latin tilleri.

Til menen so'ylewdi ajiralmas baylanış dew nänen birge olardı pu'tkilley bir na'rse dep esaplawg'a da bolmaydı. Til o'zinin' ta'biyatı boyınsha uluwmalıq sıpatqa iye boladı. Onı belgili bir tilde so'ylewshilerdin' ha'mmesine ten'dey jynawlı qor desek, ha'r bir so'ylewshi sol uluwmalıq qordan o'zinshe, uqıbına, bilimine, ta'jiriyesine qaray paydalanadı. Solay etip til uluwmalıq, so'ylew jekelik (individuallıq) sıpatqa iye boladı.

So'ylew iskerligi so'ylew ag'zalarının' ha'reketi na'tiyjesinde hawa boshg'm qozg'alsıqa keltiriwi ha'm ol esitiw ag'zalarına ta'sir etiwı arqalı a'melge asadı. So'ylew iskerligi aytıw ha'm qabil etiw, tu'siniw usag'an ta'replerden quraladı. So'ylewshinin' oraylıq nerv sisteması ta'repinen nerv talshıqları arqalı so'ylew ag'zalarına ta'sir etiledi. Solay etip so'ylew ag'zaları maqsetke muwapıq ha'reketke kele otırıp, so'ylewde jan'g'ırıq (rezonator) xızmetin atqaratug'm, aytilajaq seske ta'n bolg'an seslik tu'r beretug'm boshqlardı sa'ykes formag'a keltiredi. Na'tiyjede so'ylewge kerekli bolg'an sesler jasaladı ha'm ol adamdı qorshap turg'an hawa boshg'ı arqalı tu'nlawshıg'a barıp jetedi. Tu'nlawshının' qulag'ına kelip jetken sesler orayg'a untiliwshi nerv talshıqlarının' titirkeniwshi qa'siyeti arqalı oraylıq nerv sistemasına jetkeriledi. Jetkerilgen mag'lummat bas miyinin' sa'ykes yarım sharlarında analizlenip, belgili bir ma'ni an'lanadı. So'ylewshi menen tu'nlawshi bir-birin tu'sinisiwi ushın olardıń til birliklerin bir qıylı qabıllawı talap etiledi. Al, til birliklerin, ma'selen, so'zlerdi so'ylewshi menen tu'nlawshi ha'r tu'rli ma'nide qabil etse, onda olar bir-birin tu'sinisiwi mu'mkin bolmaydı. Solay etip so'ylewshi menen tu'nlawshi tildegi so'zlerdin' ma'nisin tek birdey ma'nide qabil etkende g'ana olar birin-biri tu'sinisedi.

§ 7. Til ha'm oylaw

Til menen oylaw bir-biri menen ajiralmas tig'ız baylanış. Til sıyaqlı oylaw da adamg'a g'ana ta'n qa'siyet bolıp tabıladı. Til menen oylawdın' payda bolıwı ha'm qa'liplesiwi bir waqıtqa tuwra keledi. Sebebi olar birisiz ekinshisi jasamaydı. Oylaw adam miyinin' iskerliginin' na'tiyjesi bola otırıp, ol tek g'ana tildin' ja'rdeminde iske asadı. Oylawdı til ju'zege shug'aradı ha'm bekkemleydi. Oylaw til birlikleri arqalı so'z ha'm ga'p tu'rinde aytılıp, ol materiallıq (seslik) ko'riniske iye boladı. Til adamnın' oyın qa'liplestirip, ju'zege shug'arıp g'ana qoymastan, sonın' menen birge adamlardıń biliw iskerliginin' jetiskenliklerin bekkemlep, tıyanaqlı etip turadı.

Adamdı qorshap turg'an zatlar ha'm qubılıslar, olardıń o'z-ara qarım-qatnasları adamnın' sanasında oylawdın' birlikleri bolg'an ug'ım, pikir arqalı sa'wlelenedi. Al, ug'ım ha'm pikir tilde sa'ykes so'z ha'm ga'p tu'rinde aytılıp, olar bekkemlenedi.

Til menen oylawdın' baylanısı olardın' birliklerinin' ha'm kate-goriyalarının' qarım-qatnası arqalı ko'rinedi. Aytayıq, tildegi so'z oylawdın' birliği bolg'an ug'im menen tildegi ga'p oylawdın' birliği bolg'an pikir menen tig'ız baylanısı boladı. Biraq so'z benen ug'imdı, ga'p penen pikirdi teppe-ten' dep qarawg'a da bolmaydı. Olar ortasında u'ken ayırmashılıqlar da bar. En' baslı ayırmashılıq: til milliylik, al oylaw uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolatug'ını sıyaqlı so'z benen ga'p milliylik, al ug'im menen pikir uluwma adamzatlıq sıpatqa iye boladı. Sonın' menen birge ayırım ug'ımlar bir so'z benen emes, al bir neshe so'zlerdin' dizbegi menen an'latıladı. Kerisinshe, ko'p ma'nili yamasa omonim so'z bir emes, al bir neshe ug'imdı bildiredi. Ga'p xızmetin atqarıp keletug'm bir so'zdin' o'zi ug'imdı bildiriw menen birge pikirdi de an'latadı. Mine, bulardın' ba'ri til birliği bolg'an so'z benen oylaw birliği bolg'an ug'imnın' birdey emes ekenligin ko'rsetedi. Sonday-aq, ga'p penen pikirdin' o'z-ara baylanısı sonda — oydın' bir ko'rinisi bolg'an pikir tek ga'p arqalı g'ana o'mir su'redi ha'm rawajlanadı. Solay etip, ga'p bul pikirdin' o'mir su'riw, jasaw forması bolıp tabıladı. Pikirge mazmunlıq jaqtan xabarlaw, maqullaw, biykarlaw ta'n bolsa, formalıq jaqtan og'an subiekt — predikathq qatnas ta'n boladı. Pikirlew(суждение) subiekt, predikat, baylanıs degen bo'leklerden quraladı. Subiekt pikirdin' predmetinin' o'zi haqqındag'ı adamnın' oyi bolsa, predikat sol pikirdin' predmeti jo'ninde berilgen mag'lummatlar tuwralı adamnın' oyi bolıp tabıladı. Baylanıs predikattın' mazmunının' subiektke qatnaslı ekenin bildiredi.

İnsan oylawı ha'm onun' barlıq nızamları haqqındag'ı ilim logika bolg'anlıqtan til bilimi adam oylawına baylanısı barlıq ma'selelerdi sheshiwde logika ilimnin' jetiskenliklerine su'yenedi. Biraq bul jerde til biliminin' birliği bolg'an ga'p penen logikalıq birlik bolg'an pikir qurılısı jag'man ten'dey emes ekenin esapqa alıw kerek. Til biliminin' tariyxında ga'p penen pikir, baslawısh penen subiekt, bayanlawısh penen predikat sa'ykes keledi dep sanaytug'ın grammatikalıq anıqlamanı esapqa almaytug'ın, tek logikalıq-ma'nilik anıqlamag'a tiykarlanatug'ın ag'im da boldı. Bul ag'im wa'killeri ga'pti ga'p ag'zalarına ajratıwda grammatikalıq ha'm logikalıq anıqlamalardı aralastırıp jiberdi ha'm du'nya tillerindegi ko'p sanlı ga'p tu'rlerin tek bir universal u'lgige sahwg'a urındı. Na'tiyjede ga'plerdin' a'lwın tu'rleri menen tipleri, olardın' o'zinshelik o'zgeshelikleri menen stillik ren'kleri esapqa alımbadı.

Durısında, ga'p pikirden, ga'p ag'zaları ug'imnan ayrılıp turadı. Ga'p ag'zaları tek a'piwayı ug'imdı bildirip qoymaydı, al o'zine ta'n ayrıqsha ma'nilerine iye bolg'an so'zler g'ana ga'p ag'zaları xızmetin atqaradı. Ga'p ha'm ga'p ag'zaları belgili bir milliy tildin' grammatikalıq nızamlarına su'yenedi. Al, pikir ha'm ug'im uluwmalıq sıpattag'ı nızamlarg'a —logikalıq nızamlıqlarg'a su'yenedi. Solay etip til bilimi uluwma til bilimi ha'm jeke til biliminen turatug'ın bolsa, logika onday bo'limlerden (uluwma logika, jeke logikadan) turmaydı. Logika pu'tkil adamzatqa ta'n bolg'an

qubılıslardı g'ana so'z etedi. Al, til bilimi ha'm pu'tkil adamzat tiline, ha'm jeke milliy tillerge ta'n bolg'an qubılıslardı izertleydi.

Til sıyaqlı oylaw da eki tu'rli boladı. Oylawdın' birinshi tu'ri til birlikleri tiykarında ishten ha'm esittirip so'ylew arqalı a'melge asatug'ın oylaw. Bul a'dettegi oylaw tek adamlarg'a g'ana ta'n qa'siyet. Al, oylawdın' ekinshi tu'ri bizdi qorshag'an sırtqı du'nıya qubılısları ha'm onnan alg'an ta'sirdi este saqlaw ja'ne onı «elekten» o'tkerip qayta do'retiw arqalı payda boladı. Oylawdın' bul ekinshi tu'rine belgili da'rejede ayırım haywanatlardıń «oylawı» da jatadı. Da'l usınday qa'siyeti arqalı olar (haywanatlar) belgili bir jag'daylarda instinkt ja'rdeminde durıs sheshimge kele aladı. Adam joqarında atalg'an eki tu'rli oylawg'a da uqıplı boladı. Usınday qa'siyetinin' na'tiyjesinde adam og'ada quramalı matematikalıq, texnikalıq ha'm t.b. ma'selelerdi sheshe aladı. Bunday quramalı ma'selelerdi sheshiwi adamnıń a'dettegi so'ylewi tiykarında bekkemenetug'ın oylawnıń na'tiyjesi emes. Al, onnıń quramalı «texnikalıq» yamasa «injenerlik» oylawnıń na'tiyjesi bolıp tabıladı. Bunday oylawg'a shaxmatshınnıń, su'wretshinin', skulptordın', kompozitordın' oylawı da jaqın keledi¹.

Juwmaglap aytqanda til milliy, al oylaw uluwma adamzatlıq sıpatqa iye bolg'anlıqtan olardıń ha'r qaysısı o'zlerinin' nızamlılıqları tiykarında jasaydı ha'm rawajlanadı. Biraq bul olardıń o'z ara bekkem baylanısın, qarım-qatnasın biykarlamaydı.

§ 8. Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatı

İlimde struktura (du'zilis) ha'm sistema tu'sinikleri ken'nen qollanıladı. A'dette, sistema degennen belgili bir ta'rtipte bir-biri menen tig'ız baylanısta ha'm qarım-qatnasta bolatug'ın elementlerdin' birligin tu'sinemiz. Ma'selen, a'lipbedegi ha'riplerdin' qatan' izbe-izligi sisteması. Ondag'ı ha'riplerdin' izbe-izligin o'zgerge beriwge bolmaydı. Sebebi tu'rli dizimler (adam atı, ma'mleket, qala ha'm t.b.), so'zlikler tayarlang'anda ondag'ı so'zlerdin' jaylasıwında ha'riplerdin' orın ta'rtibinin' qatan' saqlanıwı talap etiledi. Ha'riplerdin' izbe-izligi saqlang'anda g'ana dizimlerden, so'zliklerden paydalanıw qolaylı boladı. Onday sistemalıq buzılsa, kerekli so'zlerdi tabıw qıyınlasadı. Al pu'tinnin' bo'lsheklerden quralıwınan ha'm olar ortasındag'ı baylanıslardan struktura kelip slug'adı.

Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatına lingvist alımlar a'welden -aq u'ken diqqat awdarg'an. Ma'selen, rus-polyak alımı İ.A. Boduen de Kurtene sistema, struktura atamaları ha'm tu'siniklerinin' ken'nen qollanıwına a'hmiyet berdi. Al, shveysar-frantsuz alımı Ferdinand de Sossyur sistema tu'sinigine ayrıqsha kewil bo'le otırip, ha'r bir til sistemalardan turadı, sistemalar o'z ara baylanıslı bolg'an tu'rli elementlerden quraladı, tillik sistema degenimiz tan'balır sisteması,

¹ Маслов Ю.С. Сonda, 15-б

elementler qatnasının' sistemasi dep esapladi. Tildin' strukturaliq ha'm sistemaliq sipati jo'ninde ju'da' ko'p alimlar o'z pikirlerin bildiredi ha'm bul boyinsha ko'z qaralar birdey emes. Sistema ha'm strukturanın' qarim-qatnasina baylanisli aytilip ju'rgen pikirlerdi tiykarinan eki toparg'a bo'liwe boladi. Birinshisi bul eki tu'siniklin' ortasina qatan' shegara qoyiwg'a bolmaydi dep qarasa, ekinshisi sistema ha'm strukturani so'zsiz bo'lex qaraw kerek dewshiler topari. Son'g'i topardag'i alimlar ko'pshilikti quraydi. Shininda da sistema ha'm struktura tu'siniklari o'z ara baylanisli bolg'an menen olar bir-birinen ayurmashliqlarina da iye.

Pu'tinnin' bo'lekleri ha'm olar ortasindag'i qarim- qatnaslardan struktura do'reydi. Struktura qatnaslardin' sxemasi, degendi bildiredi, usig'an baylanisli bul tu'sinik sistemanin' qatnasti bildiriwshi kishkene ta'repin-qatnasti bildiriwshi gewdesin (skeleton) sipatlaydi¹. Al, sistema tu'sinigi struktura tu'sinigine qarag'anda ken' ha'm quramali tu'sinik. Sistema qatan' izbeizlik penen ornalasip uyimlasqan bir tutas qubilis. Ol struktura menen zat ha'm qubislardin' tu'p negizinin' (substantsiyanin') birigiwi arqali o'mir su'redi. Sonday-aq sistema strukturag'a iye bolatug'in ha'm belgili bir maqsetti a'melge asiriw ushin sol strukturani substantsiya arqali iske asiratug'in sho'lkemlesken bir pu'tin retinde qaraladi².

Strukturaliq ha'm sistemaliq qa'siyetler tilge de ta'n qa'siyetler bolip tabiladi. Tildin' strukturaliq qa'siyeti degennen ha'r qiyli til birliklerin quraytug'in til elementlerinin' (bo'leklerinin') o'z ara qarim-qatnaslari menen birligin tu'sinemiz. O'z ara sapaliq ayurmashliqlarg'a iye bolg'an til birlikleri fonema, morfema, so'z, so'z dizbegi, ga'p til bo'lekleri (elementleri) bolip, olar til strukturasin quraydi. Til birliklerinin' ha'r biri o'zinshelik o'zgesheliklerine iye bola otirip, tutas tildin' bo'lekleri xizmetin atqaradi. Sonin' menen birge til birlikleri til bo'lekleri (elementleri) retinde birlikte, bir-biri menen baylanista boladi. Tildegi bir element mazmunin o'zgerite otirip, sapaliq jaqtan basqa element retinde xizmet eterliktey da'rejede ishki mu'mkinshiliklerine iye bola aladi. Ma'selen, ga'p bir g'ana so'zden (*Tu'n. Vokzal. Jolawshilar*), so'z bir g'ana morfemadan (*jay, qol, tal*), quraliw mu'mkin³.

Eger tildi strukturaliq jaqtan qabat-qabat basqishlardan turatug'in qubilis dep qaraytug'in bolsaq, onda ol basqishlardin' ha'r birinin' o'zlerinin' sistemasi boladi. Basqasha aytqanda tildi fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis siyaqli strukturaliq basqishlardan turadi desek, onda olardin' ha'r birinin' o'z sistemasi boladi. Solay etip tildin' tarawlari bolg'an onun' fonetikasinda, leksikasinda, grammatikasinda qatan' sistema bolwi menen birge ol tarawlardin' ha'r biri ishinde tag'i da sistemalar boladi. Tildin' fonetikalq sistemasi bolwi menen birge onun' dawislarinin' sistemasi,

¹ K.Axanov Til biliminin'negizderi «Almati, Mектеп» baspasi, 1973. 78-b.

² Общее языкознание (внутренняя структура языка). «Наука», М, 1972, 28.

³ K.Axanov. Atalg'an miynet. 80. b.

dawissizlarinn' sistemasi, fonemalar sistemasi, ma'ni ayirishli belgiler sistemasi ha'm t.b. boladi; Tildin' morfologiyaliq sistemasi bolwi menen birge so'z shaqapları sistemasi, seplik jalg'awları sistemasi, betlik jalg'awları sistemasi ha'm t.b. boladi; tildin' so'z jasalrw sistemasi bolwi menen birge atliq so'z jasalrw sistemasi, feyil so'z jasalrw sistemasi, kelbetlik so'z jasaliw sistemasi ha'm t.b. boladi; tildin' leksikalıq sistemasi bolw menen birge sinonimler sistemasi, omonimler sistemasi, antonimler sistemasi ha'm t.b. boladi.

Sistemanın' quramında birgelki bir neshe elementtin' bolwi talap etiledi. Onısız, yag'mıy tek bir elementten quralg'an sistema bolmaydı. Sistema elementleri bir-birine qarama-qarsı qoyılıwında, salıstırılıwında g'ana anıqlanadı. Ma'selen, til sesleri bir belgisi boyınsha o'z ara qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgisi boyınsha olar ortaq (uluwmalıq) qasiyetke iye boladı. Aytayıq, qaraqalpaq tilinde d-t dawissız fonemaları dawıstın' qatnası boyınsha u'nli-u'nsiz bolıp qarama-qarsı qoyılsa, basqa belgileri boyınsha, atap ayqanda, jasalrw ornı boyınsha olardıń' ekewi de til aldı, jasalrw usılı boyınsha ekewi de jabısın'qı tu'rindegi uluwmalıq belgilerine iye boladı. Sonday-aq, d-t jubaylaslarınan tısqari tek u'nli-u'nsizlik belgileri boyınsha g'ana ayırılıp turatug'ın z-s, b-p, j-sh, v-f, g-k ha'm t.b. jubaylas dawissız fonemaları da bolwi dawissız fonemalardıń' qatan' sistemalıq sıpatın an'latadı.

Tildegi so'zlerdin' qatan' nızamlı tu'rde dizbeklesip keliwi arqalı, ondag'ı so'zlerdin' tu'rleniwi na'tiyjesinde ga'p quraladı. Ga'ptegi so'zlerdin' tu'rleniwinde, o'zgeriwinde tildin' sistemalıq sıpatı anıq ko'rinedi. Sanawlı, az sandag'ı grammatikalıq formaların' ko'p sanlı so'zlerge jalg'anıp, bir qıylı ma'ni bildiriwinin' o'zi grammatikadag'ı qatan' sistemalıq qatnası an'latadı. Ma'selen, sanawlı seplik jalg'aw formaların' tildegi seplene alatug'ın barlıq so'zlerge (atawıshlarg'a) jalg'anıwı (*balanın', sannın', qardın', sazdn', tastın'*); iyelik seplik jalg'awınin' nun' variantınin' dawıshg'a ha'm murınlıq sonorlarg'a tamamlang'an so'zlerge, dın' variantınin' awızlıq sonorlarg'a ha'm u'nli dawissızlarg'a tamamlang'an so'zlerge, tın' variantınin' u'nsiz dawissızlarg'a tamamlang'an so'zlerge jalg'anıwı, al olardıń' jin'ishke jubaylasları (nin', din', tin') sa'ykes jin'ishke buwınlı so'zlerge jalg'anıwı ha'm t.b. Mine, bulardıń' ba'ri morfologiyadag'ı sistemalıq qatnaslardı an'latıw menen birge olardıń' fonetikalıq nızamlılıqlar menen de tıg'ız baylanısh ekenligin ko'rsetedi.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Azizov O.* Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 3 -13 -betler;
Aханов. К. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 3-96 -betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 3-33-betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 7-53-betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 6-44-betler;
Головин. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1966. 3-29-betler.

II BAP. FONETIKA HA'M FONOLOGIYA

§ 9. Fonetikanın' izertlew obiekti

Fonetika grekshe phone — «ces», «dawıs» degen ma'nini bildiretug'ın so'zden kelip shıqqan. Fonetika tildin' seslik ta'repin, tildin' ma'ni shug'arıwshı birlikleri bolg'an so'zlerdegi, morfemalardag'ı seslerdin' jumsalıwın izertleydi. Anıg'ıraq aytqanda, seslerdin' jumsalıwı ha'm esitiliwi tildin' seslik quramı ha'm sisteması, tu'rli seslik nızamlar ha'm olardin' rawajlanıwı haqqındag'ı til biliminin' ayrıqsha bir tarawı fonetika bolıp sanaladı. Sonday-aq buwın, pa't, intonatsiya til sesleri menen ajıralmas baylanıshı. Sebebi olardin' ha'r qaysısın a.ı. latatug'ın tildegi seslerden basqa ayrıqsha «sesler» joq. Kerisinshe, buwın, pa't, intonatsiya til birlikleri bolg'an sesler menen birlikte, sesler arqalı tutas so'zlerde ha'm ga'plerde ko'rinedi. Sonlıqtan da tildegi sesler arqalı ju'zege shug'arıp, a'melge asatug'ın buwın, pa't ha'm intonatsiya da fonetika iliminde izertlenedi.

Joqarıda atalg'an fonetikalıq qubılıslar menen jazıw ma'selesı de tig'ız baylanıshı. Jazıw arqalı awızsha so'ylew sa'wlelendiriledi. Awızsha so'ylew normasına su'yene otırıp g'ana durıs jazıw qa'delerin islep shug'ıw mu'mkin. Barlıq grafikalıq sha'rtli jazbalardan, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'riplerden durıs paydalanıw belgili bir tildegi so'zlerdi ha'mmenin' bir qıylı etip durıs jazıwı tiykarınan fonetika ilimine baylanıshı sheshiledi. Sonday-aq, awızsha so'ylew ha'm jazıw o'zinin' o'zgesheliklerine iye boladı. Jazıw mudamı awızsha so'ylew menen sa'ykes kele bermewi mu'mkin. Tildin' awızsha so'ylew normaları, jazıw qa'deleri tikkeley fonetika ilimine tiykarlanıp du'ziledi. Sonlıqtan tildin' awızsha ha'm jazba ta'repleri fonetikanın' birden bir izertlew obiekti bolıp sanaladı.

Til o'zinin' ta'biyatı boyınsha oydı bildiretug'ın adamlar ortasındag'ı en' a'hmiyetli qatnas quralı bolıp tabıladı. Til—o'zinin' qurılısı boyınsha mazmunına ha'm onı bildiretug'ın formasına iye bolg'an tan'balar sisteması, Tildin' seslik ta'repi mazmundı an'latadı. Ol birew ta'repinen xabar beriw ha'm basqa ta'repinen qabil etip alıw ushın jumsaladı.

Forma menen mazmunın' ajıralmas baylanıshı bolg'anı sıyaqlı oy menen onı an'latatug'ın seslik ta'repi ortasında da tig'ız dialektikalıq baylanıs bar. Oylawdı an'latpaytug'ın, materiallıq formag'a iye bolmag'an tildin' bolıwı mu'mkin emes. Sonın' menen birge tildin' seslik ta'repinin' avtonomiyag'a iye bolıwı ha'm ma'lim da'rejede on'ashalanıwı na'tiyjesinde belgili fonema tek g'ana jalg'ız so'zde jumsalıp qoymastan,

ol fonema sol tildegi ko'p sanli basqa so'zlerde de jumsala beredi. Sonliqtan da ha'r bir tilde sheklengen sandag'ı bir neshshe onlag'an fonemalar bolip, olar tu'rli seslik kombinatsiyalarda jumsaliwi na'tiyjesinde sol tildin' so'zlik qupamın do'retetug'ın birneshe on min'lag'an so'zlerdi jasawg'a qatnasadi. Demek, ses belgili bir so'zge bekitilip qalmastan, onnan belgili da'rejede on'ashalanıp belgili bir so'zlerden abstraxtsiyalanadi. Akad. L.V. Sherbanın' ko'rsetiwi boyınsha fonema belgili da'rejede avtonomiyag'a iye boladi. Eger bunday bolmay ha'r bir so'zge sesler bekitilgen bolip, ol sesler sol so'zlerde g'ana jumsalsa, onda tilde neshe min' so'z bolsa, seslerdin' sanı onnan da birneshe ese ko'birek bolar edi. Jan'a so'zler payda bolıw menen birge jan'a sesler payda bolip bara berer edi. Oндаy jag'dayda fonetikalıq nızamlılıq ta, seslik sistema da bolmas edi ha'm tildin' seslik ta'repin u'yreniw de mu'mkin bolmas edi. Haqıyqatında onday bolıwı mu'mkin emes.

Belgili bir ses — fonema o'zinin' avtonomiyag'a iye bolıwı arqalı ha'm ma'lim da'rejede on'ashalana alıwı na'tiyjesinde tu'rli fonetikalıq jag'daylarda so'zdin' tu'rli pozitsiyalarında, ha'r qıylı sesler menen tu'rli kombinatsiyalarda og'ada ko'p g'ana so'zlerde azlı ko'pli o'zgeshelikleri menen jumsala beredi. Bug'an tildegi seslik nızamlardıń sa'ykes qurılısqı iye bolg'an ko'pshilik so'zlerge ten'dey qatnaslı bolıp keliwi de da'lil bola aladı. Misal retinde tu'rkiy tillerindegi sesler u'nleslign ko'rsetiwge boladı. Aytayıq, birinshi buwında juwan dawıslı kelse, ekinshi ha'm onnan son'g'ı buwınlarda da juwan dawıslının' keliwi; birinshi buwında jin'ishke dawıslı kelse, ekinshi ha'm son'g'ı buwınlarda da jin'ishke dawıslının' keliwi; birinshi buwında erinlik dawıslı kelse, ekinshi ha'm son'g'ı buwınlarda da erinlik dawıslının' keliwi; tu'birdin' aqırı u'nlige pitse, og'an u'nlıden baslang'an qosımtanın' qosılıwı; tu'birdin' aqırı u'nsiz dawıssızg'a pitse, og'an u'nsizden baslang'an qosımtanın' qosılıwı ha'm t.b. Ayırım misal keltirsek: *tap, sap, jap, qap, sa'dep, kitap* sıyaqlı so'zlerdin' ha'mmesi ten'dey p sesine tamamlang'an. Olarg'a dawıshdan baslang'an qosımta qosılğ'anda, p foneması ha'mme so'zlerde ten'dey da'rejede o'zgeriske ushıraydı, yag'nıy u'nsiz p foneması u'nli b foneması menen ornı almasadı: *tap-tabıw, sap-sabıw, jap-jabıw, qap-qabıw, sa'dep-sa'debi, kitap-kitabi*. Sol sıyaqlı *taraq-taraq'ı, ju'rek-ju'regi, terek-teregi* so'zlerindegi q ha'm g' seslerinin' ornı almasıwı jo'ninde de tap usınday pikir aytıwğ'a boladı.

§ 10. Fonetikanın' a'hmiyeti ha'm ilimler ortasında tutqan ornı

Biz oy-pikirimizdi basqalarg'a jetkeriw ushın tildegi so'zlerdi grammatikalıq baylanısqa tu'sirip, ga'p qurastırırıwımız kerek. So'z ha'm ga'p tildin' ma'ni shıg'aratug'ın birlikleri bolıp, olar sesler arqalı ju'zege shıg'adı. Sesler dara turıp semantikalıq ma'ni an'lata bermeydi.

Tildegі so'zler menen seslerdi bir qatarg'a qoyıp, olardıń u'shewin ten'dey qatnastag'ı til birlikleri dep qarawg'a bolmaydı. Tildin' basqa birlikleri ortasında seslerdin' tutqan ornı ayrıqsha. Fonetika iliminin' basqa lingvistikalıq ilimler ortasında tutqan ornın belgilewde professor L. R. Zinderdin' mına pikiri ayrıqsha itibarg'a ılayıq: «Seslik ta'repi bul tildin' u'shinshi bir elementi emes, al so'zlerdin' ha'm grammatikalıq usıllardıń jasawının' za'ru'rli forması. So'zlik ha'm grammatikalıq qurılıs tildin' mazmunın qurasa, al seslik ta'repi tildin' materialıq negizin, onın' fizikalıq formasın quraydı desek boladı¹». Solay etip seslik ta'repi tildin' ayrıqsha elementi emes, al onın' jasaw forması bolıp tabıladı.

Fonetika basqa lingvistikalıq ilimler bolg'an leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksiske salıstırg'anda ayrıqsha orındı tutadı. Leksikologiya ha'm grammatikada tildin' tek ma'ni an'latatug'ın idealıq ta'repin g'ana izertleydi. Al, onın' fizikalıq—akustikalıq ta'repi ol ilimlerdi tikkeley qızıqtırmaydı. O'ytkeni so'zlerdin' yamasa grammatikalıq formaların' ma'nileri olardıń seslik kompleksinen g'a'rezsis boladı. Fonetika bolsa, funktsionallıq jaqtan ma'nige iye, biraq dara turg'anda ma'ni bildirmeytug'ın tillik qurallar bolg'an seslerdi izertleydi. Solay etip fonetika o'zi izertleytug'ın obektisinin' idealıq ta'repin g'ana emes, sonın' menen birge onın' fizikalıq—akustikalıq ta'repin de izertleydi.

Fonetika ilimnin' praktikalıq a'hmiyeti og'ada u'ken. Duns jazıwg'a, oqıwg'a u'yreniw metodikası, shet tilin u'yreniw, so'ylewdegi kemshiliklerdi du'zetiw fonetikasız steshilmeytug'ın ma'seleler bolıp tabıladı. Sonday-aq burın jazıwı bolmag'an xalıqlardıń jazıw sistemasın islep shug'ıw, burında jazıwı bar xalıqlardıń jazıw sistemasın tag'ı da jetilistiriw sıyaqlı a'meliy jaqtan og'ada a'hmiyetli bolg'an ma'seleler fonetika ilimine tiykarlıana otırıp sheshiledi.

Fonetika til biliminin' basqa barlıq tarawları ushın da og'ada u'ken a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni, joqarıda aytilg'anday-aq, fonetika tildin' seslik materialın izertleydi. Al, sesler arqalı adamnıń oyi so'ylew protsesinde jarıqqa shug'adı. Bul fonetikalıq mag'lumatlardı esapqa almay turıp, tildi izertlewge bolmaytug'ınlıg'ın ko'rsetedi. Fonetika tildin' materialıq—fizikalıq ta'repin u'yrenetug'ın bolg'anlıqtan, onı sa'ykes apparatlar arqalı izertlew mu'mkin bolg'anlıqtan, ol til biliminin' basqa tarawlarına qarag'anda ko'birek ha'm burınraq ta'biyat ilimlerine jaqınlastı. Fonetika lingvistikalıq izertlewlerdin' en' da'l ha'm anıq metodlarınan paydalanadı.

Nawqashıqqa baylanış so'ylewdegi ha'm esitiwdegi kemisliklerdi du'zetiwge ha'm emlewge bag'darlang'an meditsinanın' ha'r qıylı tarawlarında, atap aytqanda, fonopediya ha'm logopediyada fonetika

¹ Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. Л., 1979, 8-бет

iliminin' jetiskenlikleri u'ken a'hmiyetke iye boladı. O'ytkeni so'ylew ha'm esitiw mexanizmlerin, so'ylewde jumsalatug'ın seslik birliklerdin' xızmetin jaqsı bilmey turıp, adamnıń so'ylew ha'm esitiw ag'zalarına baylanıslı bolg'an nawqaslıqlardı emlew mu'mkin emes. Qulag'ı awır ha'm gu'n' adamlardı so'ylewge u'yretiwde de (surdo-pedagogikada) fonetika esapqa alınadı. Sonday-aq ayırım texnikalıq ma'selelerdi sheshiwde de fonetika u'ken a'hmiyetke iye boladı. Telefon ha'm radiotexnikada baylanıs jolları arqalı beriletug'ın so'zlerdin' anıqlıg'ı ha'm tu'sinixkiligine erisiw isi fonetikalıq mag'lummatlardı esapqa alıwdı talap etedi. So'ylew arqalı basqarılatug'ın mexanizmlerdi do'retiw, awızsha sorawg'a juwap beretug'ın informatsiyalıq mashinalar ha'm awızsha awdarma jasaytug'ın mashinalardı do'retiwde de fonetikanın' qatnası bar.

§ 11. Fonetikanın' basqa ilimler menen baylanısı

Fonetika tutas lingvistika iliminin' bir tarawı bolıp, ol leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksis sıyaqlı lingvistikalıq ilimler menen tig'iz baylanıslı boladı. O'ytkeni barlıq fonetikalıq qubılıslar ha'm protsessler so'zlerde, so'z dizbeginde yamasa tutas ga'p ishinde boladı. Leksikologiya, morfologiya ha'm sintaksiste tildin' fizikalıq (seslik) ta'repine ayrıqsha itibar berilmesten, onın' ma'ni an'latıwshılıq ta'repi ko'zde tutiladı. Bul tarawlardın' izertlew obiekti so'z, so'z dizbegi, ga'pler tildin' dara turg'anda ma'ni bildiretug'ın birlikleri bolsa, fonetikanın' izertlew obiekti bolg'an ses o'z-o'zinen dara turıp semantikalıq ma'ni an'latpaydı, so'zlerde jumsalıp, so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın o'zgetiwge tikkeley qatnasadı. Sonlıqtan fonetika tildin' sotsiallıq ta'repi menen bir qatarda onın' fizikalıq-akustikalıq jag'ın da izertleydi.

Fonetika o'z aldına ilim sıpatında leksikologiyag'a da, grammatikag'a da qarama-qarsı qoyılatug'ın tildin' ayrıqsha tarawı bolıw menen birge izertlew obiektinın' jaqımlıg'ı (ba'rinin' de izertleytug'ını—janlı til) bul ilimlerdi baylanıstradı ha'm birlestiredi. Lingvistika iliminin' joqarıda atalg'an ha'r bir tarawı janlı tildin' belgili bir ta'repin jan-jaqlı teren' izertleydi. Bul izertlewde tutas tildin' basqa ta'repleri de na'zerden sırtta qalmawı tiyis. Leksikologiya ilimi menen fonetikanın' baylanıslı bolıwı leksikologianın' negizgi izertlew obiekti bolg'an so'zler bir-birinen sesler arqalı, seslik o'zgeshelikleri arqalı ayrılıp turadı. So'zlerdin' ma'ni ayırmashılıg'ı seslik ayırmashılıg'ısız-aq beriletug'ın tildegi omonimiyalıq qubılıslardı esapqa almag'anda ha'r bir so'z o'zine ta'n seslik ko'rinesine iye boladı. Belgili bir tillerde ayırım fonetikalıq nızamlardın' sebebinen leksikalıq birlikler bolg'an so'zlerdin' ayırım tiplerinin' shekleniwshiliginen de fonetika menen leksikologianın' baylanısı ko'rinedi. Ma'selen, tu'rkiy, finno-ugor ha'm t. b tillerinde so'zlerdin' en' basında bir neshe dawıssız seslerdin' qatara dizbeklesip kelmew qa'desine muwapiq ol tillerde bir neshe dawıssız seslerdin' qatara dizbeklesiwinen baslanatug'ın so'zler ushuraspaydı.

Fonetika morfologiya menen tig'iz baylanish boladi. Bul baylanis a'sirese so'zlerdin' qurilisindag'ı o'zgerislerdi anıqlawda anıq ko'rinedi. Morfologiya bul ma'selede fonetikalıq qa'delerge su'yenedi.)

Grammatikalıq usıl retinde morfologiyalıq xızmet atqarıw ushın jumsalatug'ın seslerdin' almasıw qubılısın til ilimpazları biykarğa «ishki fleksiya» dep atamag'an. Bunday seslerdin' almasıw qubılısı bir qatar tillerde tohg'ı menen grammatikag'a jatqarıladi. Shında da bunday jag'dayda fonetika menen morfologiyanın' arasına qatan' shegara qoyıwg'a bolmaydı. Bul jag'day ayrıqsha morfonologiya degen ilimdi keltirip shug'ardı. Onda morfemag'a ha'm morfologiyalıq kategoriyalarg'a baylanish bolg'an barlıq fonetikalıq qubılıslar u'yreniledi.

Fonetika sintaksis penen de tig'iz baylanish. Sintaksistin' izertlew obiekti bolg'an ha'r bir ga'p o'zinin' intonatsiyalıq o'zgesheligi menen aytiladi. Xabar, coraw, u'ndew, buyırıq sıyaqlı ga'plerdin' ha'r bir tu'ri o'zlerine ta'n bolg'an intonatsiyasına iye. Olar aytilıwda intonatsiyalıq jaqtan bir-birinen ayrılıp turadi. Sonday-aq bir tiptegi ga'plerdin' o'zi (aytayıq, xabar ga'p) ha'r qıylı jag'daylarga, situatsiyag'a baylanish tu'rlishie intonatsiya menen aytilıwı mu'mkin. Kerekli so'zge tin'lawshının' diqqatın ayrıqsha awdarıw ushın pa't qoyıp, ko'terin'ki ayıw, ayırım ga'p ag'zalarınan keyin pauza islew, tutas ga'ptegi so'zlerdin' melodikalıq jaqtan qubılmalı bolıp aytilıwı (ba'lent-pa's, sozımlı-qısqa), mine, bulardın' ba'ri oy-pikirdin' maqsetke muwapıq anıq ha'm tu'sinikli bolıwın ta'miyin etedi. Pauza, frazalık pa't ha'm melodika intonatsiyanın' ajıralmas komponentleri bolıp, ga'p solardın' ja'rdemi menen ga'p ag'zalarına bo'linedi.

Fonetikag'a su'yene otırıp so'zlerdin' etimologiyasın anıqlaw, tariyxıy grammatikag'a tiyisli ma'selelerdi sheshiw, tillerdin' tuwısqanlıg'ın yamasa usaslıg'ı menen ayırmashılıg'ın belgilew mu'mkin. Basqasha aytqanda, seslik o'zgerislerdi ha'm olardın' nızamlılıqların esapqa almay turıp, leksikalıq ha'm grammatikalıq qubılıslardın' kelip shıg'ıwın anıqlawg'a bolmaydı. Solay etip tildin' tariyxıy dawirler dawamında rawajlanıwının' tu'rli basqışlarında g'ı seslik o'zgerislerdi ha'm olardın' sebeplerin izertlew ma'selesie til bilimnin' barlıq tarawları ushın da u'iken a'hmiyetke iye bolıp tabıladı.

Fonetika lingvistikalıq emes ilimler menen de baylanıladı. Solardın' ishinde fonetika ba'rinen de burn akustika ha'm fiziologiya ilimleri menen ko'birek baylanish boladi. O'ytkeni ta'biyattag'ı basqa barlıq sesler sıyaqlı til sesleri de fizikalıq (akustikalıq) qubılıs bolıp, ol hawa boshıg'ının' qozg'alısı arqalı jetkeriledi ha'm adamnın' esitiw ag'zaları arqalı qabil etiledi. Sonday-aq adamnın' basqa mu'sheleri qatarında ko'ylew ag'zaları da fiziologiya iliminde u'yreniledi. So'ylew ag'zaları ko'ylewdi (tildi) iske asırıw menen birge olar adamnın' biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwı ushın da u'iken xızmet atqaradi. Solay etip, fonetika ilimi menen akustika ha'm fiziologiya ilimlerinin' izertlew

obiektleri duslasadi. A'sirese son'g'ı da'wirde fonetika iliminde akustika ha'm fiziologiyanın' jetiskenlikleri ken'nen paydalanilmaqta.

§ 12. Fonetikann' tarawları

Til seslerin ha'r ta'repleme teren' u'yreniw ushin tu'rli aspektte izertlew za'ru'r. Pu'tkil adamzat tiline orta'q seslik qubılıslar da, jeke tilge ta'n bolg'an seslik qubılıslar da fonetika iliminde izertlenedi. (Sonday-aq, seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zalarının' qatnasın, olardın' (seslerdin') akustikalıq sıpatlamasın bilmey turıp, seslerdin' tariyxıy rawajlanıw, o'zgeriw nızamlılıqların, ha'zirgi tildegi jag'daym, tuwısqan tiller menen orta'q seslik qubılıslardın' bolatug'ını'g'm biliw qıym. O'zara baylanıslı bolg'an bul ma'selelerdi ha'r ta'repleme teren' ha'm durıs sheshiw ushin olardı tutas fonetika iliminin' jeke-jeke tarawlarında izertlew za'ru'r. Fonetika iliminin' o'zi de sol jeke tarawlardın' birliğinen turadı.

Izertleytug'ın obiectisine baylanıslı fonetika ilimi eki taraw'ga bo'linedi: uluwma fonetika ha'm jeke fonetika. Uluwma fonetika pu'tkil adamzat tiline yamasa bir topar du'nya tillerine uluwmalıq sıpatqa iye bolg'an lingvistikalıq qubılıslardı izertleydi; Barlıq adamlar fiziologiyalıq jaqtan so'ylew ag'zaları (ha'r kimnin' individual o'zgesheligin esapqa almag'anda) birgelki. Ha'mmede de o'kpe so'ylew ushin za'ru'rli bolg'an hawa ag'ımın payda etedi. Awız ha'm murın boshqları, jutqınshaq boshig'ı ha'm dawıs shumıldıg'ımın' ko'lemi ha'm forması, ha'rekshen' so'ylew ag'zalarının'(erinler, til, kishkene til) ha'reket etiw mu'mkinshilikleri bir qıylı. Sonlıqtan so'ylew ag'zalarının' xızmeti olardın' artikulyatsiyalıq mu'mkinshilikleri uluwma fonetikada izertlenedi. Uluwma fonetikada tildin' seslik sistemasına, fonemalıq quramına, seslerdin' jasalıwının' ha'm o'zgeriwinin', olardın' dizbexlesiwinin' uluwmalıq nızamlılıqlarına, seslerdin' klassifikatsiyasına, buwin ha'm pa't ma'selelerine ayrıqsha diqqat awdarıladi. Bul ma'seleerdi sheshiwde uluwma fonetika jeke tillerinin' materiallarına su'yenedi.

Jeke fonetika jeke bir tildin' seslik nızamların so'z etedi. (Ma'selen, qaraqalpaq tilinin' seslik nızamları qaraqalpaq tilinin' fonetikasında, orıs tilinin' seslik nızamları orıs tilinin' fonetikasında, o'zbek tilinin' seslik nızamları o'zbek tilinin' fonetikasında ha'm t. b so'z etiledi.) Jeke fonetikannın' o'zi izertlew obiectlerinin' sıpatlarına qaray sıpatlama fonetika, tariyxıy fonetika, sahtırma fonetika bolıp bo'linedi.¶

Sıpatlama fonetika ilimde geyde statikalıq fonetika dep te ju'rgiziledi. Sıpatlama fonetika ha'zirgi tildin' seslik sistemasın, fonemalıq quramın ha'm ha'zirgi qa'lpindegi tildin' barlıq seslik nızamlılıqların izertleydi. Bunday bag'darda aparıl'g'an izertlewler son'g'ı da'wirde fonologiya¹ dep

¹ Fonologiya—grekshe phone-«ses», logos- «ilim» degen ma'nilerdi an'latadi.

te aytladı. Sıpatlama fonetikada seslerdin' artikulyatsiyalıq¹, akustikalıq² ha'm lingvistikalıq ta'replerin izertleydi. Basqasha aytqanda, til seslerinin' jasalıwında so'ylew ag'zaların' jag'dayı (fiziologiyalıq fonetika), seslerdin' so'ylew ag'zalarında jasalg'annan keyin esitiw ag'zalarına jetip kelip, ta'sir etiw jag'dayı (akustikalıq fonetika), so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ajratıwda fonemalardın' ma'ni ayırıwshı qa'siyetleri (fonologiya) usı sıpatlama fonetikada izertlenedi. Bulardın' ishinde fonemalardın' ma'ni ha'm forma ayırıwshı qa'siyeti negizgi ta'repi bolıp, al olardın' (fonemalardın') ayılıw ha'm esitiliw ta'repleri og'an ko'mekshi xızmet atqaradı. Biraq bulardın' u'shewin (ma'ni ayırıwshılıq, ayılıw, esitiliw ta'replerin) bir-birinen ayırıw hesh mu'mkin emes. Bunday etip bo'liw ma'seleni teren' ha'm ja'n-jaqlı tu'siniw maqsetindegi za'ru'rli ilimiy abstraksiya bolıp esaplanadı.

Tariyxiy fonetika tarawında tildin' seslik qurılısın' tu'rli tariyxiy da'wirlerde rawajlanıwı, o'zgerislerge ushırawı so'z etiledi. Tildin' seslik sisteması, fonemalıq quramı ha'm sog'an sa'ykes seslik nızamlar ha'r qıylı tariyxiy da'wirlerde o'zgerislerge ushırap otıratug'ınlıg'ı belgili. Uaqıttın' o'tiwi menen tu'rli sebepler na'tiyjesinde ayırım sesler tu'sip qaladı, ayırımları tazadan qosıladı, al geyparaları azlı-ko'pli o'zgeriske ushıraydı. Bunday fonetikalıq qubılıslar belgili tariyxiy da'wirdegi tildin' fonetikalıq sistemasınan orın aladı ha'm tariyxiy fonetikanın' rawajlanıw bag'darna ta'sirin tiygizedi.

Salıstırma fonetika bir tildin' seslik qubılısların basqa tillerdin' seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındağı usaslıq yamasa ayırmashılıqlardı anıqlaytug'ın fonetikanın' ayırıqsha bir tarawı bolıp sanaladı. Anıq bir tildin' seslik qubılısların sol tilge jaqın, bir semyag'a kiretug'ın tuwısqan basqa bir tildin' seslik qubılısları menen salıstıra otırıp, olar ortasındağı usaslıqlardı anıqlawg'a boladı. Sonın' menen birge ol tiller ortasındağı o'zınshelik o'zgesheliklerdi de ko'rsetiw mu'mkin. Al ha'r tu'rli semyag'a kiretug'ın usas emes tillerdin' seslik qubılısların salıstıra otırıp, olar ortasındağı ayırmashılıqlardı, sonday-aq tipologiyalıq jaqtan ushırasatug'ın usaslıqlardı, anıqlaw mu'mkin. Salıstırma fonetika belgili bir tildin' seslik qubılısların ha'r ta'repleme teren' u'yreniw maqsetinde g'ana emes, sonın' menen birge ana tilin basqa tiller menen salıstıra otırıp, onın' (ana tilinin') basqa tillerden o'zgesheligin sanalı tu'rde o'zlestiriwge, shet tilin durıs ha'm an'sat u'yreniwge sebepshi boladı.

Salıstırma fonetika mudamı tariyxiy fonetika menen baylanıshı boladı. O'ytkeni adamzat ja'miyetinin' rawajlanıw tariyxında xalıqlar mudamı qarım-qatnasta jasaytug'ınlıg'ı belgili. Al, olardın' qatnasın iske asırıwshı qural olardın' tili bolıp sanaladı. Xalıqlardın' tariyxındağı o'zgerisler olardın' tilinde de o'z ko'rinislerin tawıp otıradı. Bunnan biz tildin' tariyxı menen

¹Artikulyatsiya—latınsha artikulare— «bo'lek-bo'lek ayıtıw» degen so'zden jasalg'an termin.

²Akustika—grekshe akustikos— «esitiliw» degen so'zden qa'tiplesken termin.

(sonin' ishinde tariyxiy fonetika menen) ol tillerdi o'z-ara salistirip u'yreniw(salistirma til bilimi, sonin' ishinde salistirma fonetika)ortasinda qandayda tıg'ız baylanis bar ekenligin ko'riwge boladi.

Juwmaqlap aytqanda, izertlew obiectine, izertlew jumısının' maqsetine qaray fonetika, bir jag'ınan, uluwma fonetika ha'm jeke fonetika bolip bo'linse, ekinshi jag'ınan, sıpallama fonetika, tariyxiy fonetika ha'm salistirma fonetika bolip bo'linedi.

§ 13. Fonetikanın' izertlew metodları

Fonetika ilimi de til biliminin' basqa tarawları sıyaqlı o'z izertlewlerinde janlı tildin' faktlerine su'yenedi. Sonlıqtan fonetika tarawında da leksika ha'm grammatikada qollanilatug'ın izertlew metodlarınan paydalaniladi. Sonin' menen birge fonetika ha'm onnan basqa barlıq til biliminin' tarawlarınun' ha'r birinin' izertlew obiectlerinin' o'zgesheliklerine qaray izertlew metodları da tu'rlishе boladi. Ma'selen, fonetikanın' izertlew obiectisi bolg'an birliklerdin' eki ta'repi—ideyalıq (ma'nilik) ta'repi menen materiallıq (seslik) ta'repi bar. Al, leksika ha'm grammatika tarawlarınun' izertlew obiectisi bolg'an birliklerdin' bir ta'repine g'ana kewil bo'linip, olardı materiallıq ta'repine kewil bo'linbeydi. Bul jag'daylar til biliminin' tu'rli tarawlarında ha'r qiyli metodlardan paydalanıwg'a alıp keledi.

Fonetika iliminde tiykarınan eki tu'rli izertlew metodları —obiektivlik ha'm subektivlik metodlar bolip, olar bir-birin toliqtırıp ju'redi. A'dette so'ylew ag'zalarınun' ha'reketin jay baqlaw arqalı yamasa esitiw arqalı tu'rli seslik qubılıslardı biliwge ha'reket etiledi. Bulay etip jay baqlaw ju'rgiziw subektivlik metod tiykarında boladi.

Subektivlik metod til sesleri jo'ninde ha'r ta'repleme tolıq obiectiv tu'sinikke iye bolıw ushın jetkiliksiz. Sebebi tin'lawshı esitiw ag'zaları arqalı tikkeley esitken waqıtta ko'plegen seslik qubılıslardı an'lamay «elekten» o'tkerip jiberedi. Al, so'ylewshi so'ylegen waqıtta so'ylew ag'zalarınun' ha'reketinde bolatug'ın ayırım qubılıslardı elestirmeydi. Qullası, so'ylew protsesinde ushırasatug'ın ko'p g'ana seslik qubılıslar tin'lawshılar ha'm so'ylewshiler ta'repinen itibarg'a alınbay qaladı. Ha'r tu'rli so'zlerde jumсалatug'ın bir tiptegi sesler (bir fonema) da'stu'r boyınsha burınnan qaliplesip qalg'an ko'nligiwler tiykarında bir birlik retinde qabil etiledi. Ma'selen, *tas, tis, tos, tu's* so'zlerindeki t ha'm s seslerinin' to'rt tu'rli bolip (t, t', t°, t'') ayılıwın, *balalar* degen so'zdegi a fonemasının' u'sh buwında belgili da'rejede u'sh tu'rli bolıp ayılıwın tilde tin'lawshı da, so'ylewshi de hesh qanday itibarg'a almaydi. Biraq bunday qubılıslar fonetika ilimi ushın ayrıqsha a'hmiyetke iye. Fonetika iliminin' o'zi usı sıyaqlı qubılıslardı izertleydi. Joqarıda ko'rsetilgen seslik ayırmashılıqlar kem-kem ulg'ayıp, tildin' rawajlanıwının' belgili bir basqışında bir fonemanın' ren'ki (allofoni) bolıwdan qalıp, o'z aldına

ayırıqsha fonema bolıp ketiwi mu'mkin degen boljaw bar. «Sana salasna tikkeley ele o'tpegen fiziologiyalıq ha'm fizikalıq aymaqta bolıp atırǵan ayırım qubılıslar lingvist ushın og'ada u'lken a'hmiyetke iye bolıwı mu'mkin. O'ytkeni onday qubılıslar keleshektin' nishanı bola otırıp, uaqıttın' o'tiwim menen tillik oylawdın' qaramag'ana o'tiwi itimal»¹ Bizin' sanamızdan tis obektiv o'mir su'retug'ın seslik qubılıslardıń obektivlik metodlar tiykarında izertleniwi za'ru'rli. Obektivlik metod degennen biz fonetikada qollanılatug'ın tu'rli eksperimentlerdi tu'sinemiz. Eksperimentallıq fonetikada seslik qubılıslar tu'rli instrumentlerdin' ja'rdeminde izertlenedi ha'm jay qulaq penen esitiw mu'mkin bolmag'an, so'ylew ag'zaların' ha'reketindegi subektiv baqlaw arqalı an'g'armaytug'ın biraq so'ylew protsesinde obektiv o'mir su'retug'ın ko'p g'ana seslik qubılıslardı anıqlawg'a boladı. Tariyxıy fonetika, sıpatlama fonetika, salıstırma fonetika ha'm t.b. sıyaqlı eksperimentallıq fonetika fonetika iliminin' ayırıqsha bir tarawı emes. Al, bunnan biz seslerdi izertlewdin' ayırıqsha bir metodın tu'siniwimiz kerek. Eksperimentallıq fonetika til seslerin' u'yreniwidin' obektivlik metodı bolıp sanaladı. Biz til seslerin' esitkenimizde olardıń «ta'biyiy halin esitpeymiz» al ana tilimizde da'stu'r boyınsha qa'liplesken ko'nligiwlerimiz tiykarında esitemiz. O'ytkeni, «ha'tte na'zik seslerdi esitiwge u'yrengen, shunıqqan qulaqtın' o'zi seslerdi da'l sol qa'lipte emes, al jeke oylaw negizinde ko'nligiwi boyınsha qabil etedi»². Ha'zirgi da'wirde fonetika iliminde tu'rli sezgir apparatların' ja'rdeminde g'ana anaw yamasa mınaw seslik qubılıslar jo'ninde obektiv juwmaq slug'arıw mu'mkin. Son'gı da'wirde tu'rkiy, slavyan ha'm basqa da xalıqlardıń tillerinin' fonetikasında ha'r qıylı eksperimentallıq metodlar ken'nen qollanımaqta. Eksperimentallıq fonetikada tiykarınan grafikalıq (ostsillogramma), seslik (magnit plenkası, plastinka), somatikalıq (foto, rentgen, palatogramma su'wretleri), spektrografiyalıq (spektrogramma) metodlar qollanıladı. Bul metodlardın' qaysısının' qollanılıwı eksperiment qoyılatug'ın materiallarg'a baylanıslı. Geyde bir seslik qubılıstı u'yreniw ushın bir g'ana metodtan paydalanıw mu'mkin, bazda bir neshe metodtan ten'dey paydalanıw mu'mkin. Bul izertlew jumısınin' maqsetine ha'm seslik qubılıstın' sıpatına baylanıslı boladı. Ma'selen, seslerdin' artikulyatsiyalıq sıpatlamasın beriw ushın foto, rentgen, palatogramma su'wretlerinin' o'zi jetkilikli. Seslerdin' akustikalıq sıpatlamasın beriw ushın spektrogramma su'wretlerinin' o'zi jetkilikli. Al seslerdin' artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan sa'ykesligin obektiv tu'rde ko'rsetiw ushın eksperimentator endi bul eki tu'rli metodtan da paydalanadı. Solay etip bul kompleksli eksperimental mag'luwmatlar tiykarında til seslerine beriletug'ın sıpatlama anıg'ıraq, tolig'ıraq ha'm obektivirek bolatug'ını dawsız.

¹Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, 134-бет.

² Bul da sonda

§ 14. Seslerdi izertlewdiñ fizikalıq, fiziologiyalıq ha'm lingvistikalıq aspektleri

Til sesleri bizin' a'dettegi oylag'anımızg'a qarag'anda quramalı ha'm ko'p ta'repli qubılıs bolıp sanaladı. Sonlıqtan seslerdi ha'r tu'rli bag'darda izertlew za'ru'r. Sonda g'ana til sesleri haqqında teren' ha'm anıq tu'sinikke iye bolamız.

Til — en' aldı menen seslik til. Seslik til ta'biyattag'ı tolıp atırg'an ko'p tu'rli sesler sıyaqlı onın' fizikalıq o'zgesheligi boladı ha'm ol ilimnin' fizika tarawında u'yreniledi. Usınnan til seslerinin' fizikalıq aspekti kelip shıg'adı. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa seslerdin' biri retinde o'z tembrine, ku'shine, sozımılıg'ına iye boladı.

So'ylew ha'm qabil etiw adam ta'repinen iske asırılatus'ın qubılıs. So'ylew ha'm esitiw adam organizminin' atqaratug'ın xızmeti bolg'anlıqtan ol anatomiyalıq -fiziologiyalıq ko'zqarastan qarap ta'izerleniwi za'ru'r. Bul seslerdi izertlewdiñ fiziologiyalıq aspektinin' bolatug'ını an'latadı.

Til seslerinin' en' a'hmiyetli ta'repi olardıñ ja'rdeminde adam o'z pikirin basqalarg'a bildiredi. Solay etip til sesleri qatnas quralı xızmetin atqaradı. Bul seslerdi izertlewdiñ en' baslı aspektin—sotsialıq (lingvistikalıq) aspektin payda etedi. Fonetika ilimi ja'miyetlik ilim retinde ko'birek seslerdin' sotsialıq ta'repine itibar beredi. Sonın' menen birge fonetika obektiv mag'luwmat beriw ushın fizikalıq ha'm fiziologiyalıq materiallardan da paydalanadı. Seslerdin' fizikalıq ha'm fiziologiyalıq qa'siyetlerinin' so'z etiliwinin' o'zi olardıñ (seslerdin') lingvistikalıq ta'repin ha'r ta'repleme teren'irek u'yreniwge bag'darlanadı¹.

§ 15. Fonetikanın' fizikalıq aspekti

Ta'biyattag'ı seslerdin' teoriyası fizikanın' akustika bo'liminde izertlenedi. Til sesleri ta'biyattag'ı tolıp atırg'an basqa sesler sıyaqlı hawanı terbeltip, onı tolqın ta'rizli ha'reketke keltiriw na'tiyjesinde jasaladı. Ses o'tetug'ın ortalıq hawa ken'isligi boladı.

Til sesleri dawıs shumıldıg'ının' dirildewi ha'm hawa ag'imının' so'ylew ag'zaları diywallarına ta'sir etiwı na'tiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama beriwde ses ırg'ag'ı, ses ku'shi, ses tembri, seslerdin' sozımılıg'ı menen birlikte rezonanslıq qubılıslar ko'zde tutıladı. Ses ırg'ag'ı belgili uaqıt birligindegi payda etilgen dirildinin' mug'darina baylanıslı boladı². Waqt birligi retinde sekund o'lsheimi jumsaladı. Dirildinin' mug'darı qanshelli ko'beyse, ses ırg'ag'ı sonshelli

¹ Fonetikanın' fizikalıq, fiziologiyalıq, lingvistikalıq aspektleri uluwma lingvistikalıq ma'seleler bolg'anlıqtan bul sa'ykes temalar, A. Da'wletovtin' avtorlıg'ındag'ı «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» Fonetika» kitabınan alındı (No'kis. 1999)

² М.И. Марусевич. Введение в общую фонетику, М., 1959, 19-бет

ku'sheyedi. Kerisinshe, dirildinin' mug'dari qanshelli azaysa, ses igr'ag'i pa'seyedi. Ses igr'ag'in payda etiwshi terbelis jiyiligi terbeliwshi denenin' massasina keru proporsional, al denenin' tig'izhg'ima, ma'selen, saz a'sbabnin' tarin tartiliw da'rejesine tuwra proporsional boladi. Basqasha aytqanda, denenin' massasi qanshelli u'iken bolsa, yamasa tig'izhg'i kem bolsa, belgili waqt birligindegi payda bolatug'in terbelis jiyiliginin' sam az bolip, ses pa'sen' shug'adi. Kerisinshe, denenin' massasi qanshelli kishi bolsa yamasa tig'izhg'i artiq bolsa, belgili waqt birliginde payda bolatug'in terbelis jiyiliginin' sam ko'p bolip, ses ba'lent shug'adi.

Erlerdin' dawis shumildig'i hayallardin' dawis shumildig'ima qarag'anda qalin'iraq ha'm uzinlaw, yag'niy massasi u'ikenirek. Sonliqtan da erlerdin' dawisi pa's (juwan), hayallardin' dawisi ba'lent (jin'ishke) boladi.

Ses igr'ag'i gerts penen o'lishenedi. Sekundina bir toliq terbelis bir gerts(gts) boladi. Eger de ses payda etiwshi dene bir sekundta 100 ret terbelise (dirildese), onda 100 gts jiyiliktegi ses payda etiledi. Adamnin' qulag'i shama menen 16 gts ten 20 min' gts arah'indag'i jiyiliktegi seslerdi esitiw uqibina iye boladi. 16 gts esitiliwdin' en' to'mengi shegarasi, al joqarg'i shegarasi adamnin' jas o'zgesheligine qaray 20 min' gts ten to'menlewi mu'mkin. 16 gts ten to'mengi jiyilikte payda etilgen ses (ma'selen, jer silkiniwde jer qirtislarinin' terbelisi) infra ses, al 20 min' gts ten joqarg'i jiyiliktegi ses ultra ses dep aytiladi.

Sesler ton (dawis) ha'm shawqimnan jasaladi. Periodli terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an ses ton, al periodli emes terbelis na'tiyjesinde payda bolg'an ses shawqim dep aytiladi. Dawisli sesler tonnan, al dawissiz sesler tiykannan shawqimnan ibarat boladi.

Ses ku'shi hawa toliqimnin' pa'tine baylanish boladi. Ses ku'shinin' energiyasi hawa toliqimnin' bag'itina perpendikulyar tu'sirilip, 1 sekundtag'i 1 sm² maydansha menen o'lishenedi. Basqasha aytqanda, ses ku'shi terbelistin' amplitudasinan g'a'rizli boladi: terbelis toliqimnin' amplitudasi qanshelli ko'beyse, ses ku'shi sonshelli ku'sheyedi, kerisinshe, amplitudanin' azayiw menen ses ku'shi de pa'seyedi. Ses ku'shi menen sestin' qatti ha'm a'sten aytiliw arasindag'i baylanishi tu'sinip aliw za'ru'r. A'dette ses ku'shi qanshelli joqari bolsa, ses qatti aytiladi dep sanaladi. Sestin' qatti ya a'sten aytiliwinin' ses ku'shinin' g'a'rezli boliw menen birge ses igr'ag'i menen de baylanish boladi. O'ytkeni birdey ku'shke iye bolg'an, biraq ha'r tu'rli igr'ag' penen aytilatug'in sesler qatti ya a'ste aytiliw jag'inan ha'r tu'rli bolip qabil etiledi.

Ses ku'shin o'lsheyitug'in birlik detsibel (db) boladi. Sestin' qatti ya a'sten aytiliw ses ku'shine baylanish o'lishenedi. Esitiwdin' to'mengi shegarasin 0 db desek, joqarg'i shegarasi 130 db boladi.

Ses tembr¹ ses terbelisinin' tu'rleri menen baylanish boladi. Ses toliqimnin' payda etetetug'in terbelis quramali qubilis boladi. Ma'selen, muzikalik

¹ Tembr- frantsuzsha tembrni - «qon'iraw» degen so'zden jasalg'an.

a'sbaptin' tarin alsaq, toliq terbeliw menen birge tardin' jartısı, u'shten biri, to'rten biri ha'm t.b. bo'lekleri de terbeledi. Usunday terbelis na'tiyjesinde ses payda etiledi. Ses payda etiwshi denenin' toliq terbelisinen sestin' tiykarg'ı tonı payda boladı, al onın' bo'leklerinin' terbelisinen obertoni¹ (qosimsha ton) jasaladı. Qosimsha ton tiykarg'ı tong'a qarag'anda joqarı boladı. Misali, tardin' tiykarg'ı tonı 100 gts terbeliste bolsa, onın' jartısı 200 gts qosimsha tondi, u'shten biri 300 gts tondi beredi ha'm t. b. Tiykarg'ı ton en' ku'shlisi bolıp, toliq sestin' sapsın belgileydi. Al, qosimsha ton bolsa, seske tek belgili da'rejede qosimsha tu'r qosadı. Tiykarg'ı tonnin' ku'shi menen ondag'ı qosimsha tonlardin' o'z-ara sa'ykeslesip, u'ylesiwinen sestin' garmonikalıq qurılısı—tembri kelip shıg'adı.

Tembr tu'sinigi tiykarınan dawısh sesler menen baylanıshı boladı. Misali, a, ı, i ha'm t.b. seslerdi olardin' ha'r qaysısının' o'zine ta'n tembrine iye bolg'anlıg'ı sebepli ajıratamız.

Sesti aytqan waqıtta so'ylew ag'zalarının' ha'reketi na'tiyjesinde tamaqtan joqarıda jaylasqan boshıqlar: jutqınshaq boshıg'ı, awız boshıg'ı o'zlerinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgartip, sol seske tiyisli bolg'an tu'rge iye boladı. Solay etip, ol boshıqlar rezonator² xızmetin atqaradı. Murın boshıg'ı o'zinin' ko'lemin ha'm formasın o'zgerme almaydı. Sebebi murın boshıg'ında ha'reketke keliwshi so'ylew ag'zaları joq. Sonlıqtan murın boshıg'ı tek murınlıq seslerdi aytqanda g'ana rezonator xızmetin atqaradı. Solay etip adamnin' so'ylew apparatında awız, murın, jutqınshaq boshıqları quramalı rezonatorlıq sistemanı payda etedi. Tamaqtag'ı dawıs shumıldıg'ında payda bolg'an quramalı ton tamaqtan joqarıda jaylasqan jutqınshaq, awız, murın boshıqlarının' rezonansı (jan'g'ırıg'ı) na'tiyjesinde o'zinin' a'welgi tu'rin o'zgerterdi. Aytılıwg'a tiyisli ses ol boshıqlardan o'zine ta'n bolg'an qosimsha tu'r aladı. Rezonator ja'rdeminde qosimsha tonlardin' ayırımları ku'sheyiwı, al birewleri pa'sen'lewi mu'mkin. Jiyiliktin' ku'sheygen bo'legi, yag'nıy ses energiyasının' jıynalg'an bo'legi formanta³ dep ataladı. Sestin' formantlıq qurılısı onın' spektrinde⁴ anıqlanadı. Spekr arqalı sestin' en' a'hmiyetli sıpatlaması beriledi.

Seslerdin' terbelis jiyiligin bo'lip-bo'lip alıp, spektrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq ha'm elektronlıq, texnikanın' o'siwi menen rawajlana basladı. Seslerdin' formantlıq strukturasını jazıp alıtug'ın aparat spektrograf dep, al jazılıp alıng'an material spektrogramma dep ataladı. Spektrogrammada ha'r ses o'zine ta'n bolg'an formantlarınun' jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

Sesti aytıw ushın belgili waqıt birligi jumсалadı. Sestin' sozımılıg'ı terbelistin' sanı menen sozılıw waqtına baylanıshı boladı. Biraz tillerde, ma'selen, tu'rkmén, qırğız, yakut tillerinde bir sestin' sozımlı ha'm qısqa

¹ Oberton—nemetshe ober ton—«joqarı ton» degen so'zden jasalg'an.

² Rezonator—frantsuzsha resonance—«jan'g'ırıq» so'zinen jasalg'an.

³ Formanta—latinsha formans—«payda etiwshi», «do'retiwshi» so'zinen jasalg'an.

⁴ Spekr—grekshe spektrum—«ko'rinetug'ın» degen so'zden jasalg'an.

aytılwı fonematikalıq xızmet atqaradı. Al qaraqalpaq tilinde belgili bir sestın' sozımlı ha'm qısqa aytılwı semantikalıq ma'ni bildiriw ushın jumısalmaıdı, tek fonetikalıq jag'dayg'a baylanıshı birde sozımlı, birde qısqaraq aytılwı mu'mkin.

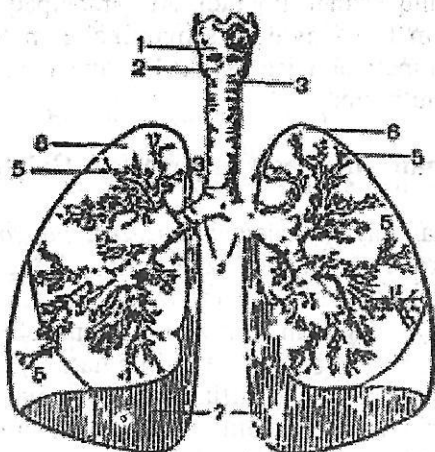
§ 16. Fonetikanın' fiziologiyalıq aspekti. So'ylew ag'zaları

Fonetikanın' anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde so'ylew ag'zalarınnı' qurılısı ha'm olardıńn' xızmeti so'z etiledi. Tildegi sesler jo'ninde aytqanımızda aldı menen ol seslerdin' artikulyatsiyalıq sıpatlamasın biliwimiz za'ru'r. Artikulyatsiyası jag'ınan ha'r qıylı bolg'anı ushın sesler ha'r tu'rli akustikalıq sıpatlamag'a iye bolvdı, na'tiyjede ha'r qıylı seslerdi esitemiz. Solay etip seslik ayırmaslıqlar artikulyatsiyalıq ayırmaslıqlıqtan kelip shıg'adı. Til seslerin ha'm olardıńn' aytılwıńn' tu'siniw ushın so'ylew ag'zalarınnı' atqaratug'ın xızmetin, olardıńn' adam organizminde qalay jaylasqanlıg'ın, ha'reket etiw mu'mkinshiligin biliwimiz tiyis. Til, erin ha'm kishkene til jaylasqan awız boslıg'ı, murın boslıg'ı, dawıs shumıldıg'ı jaylasqan tamaq ha'm o'kpe so'ylew ag'zaları bolıp esaplanadı.

O'kpe adamnı' o'mir su'riwi ushın za'ru'rli bolg'an dem alıw sıyaqlı og'ada a'hmiyetli fiziologiyalıq xızmetti atqaradı. Sonday-aq o'kpe til seslerin aytıw ushın za'ru'rli bolg'an hawa ag'ımın payda etip, hawa ju'retug'ın kanaldıńn' boyında jaylasqan so'ylew ag'zaları menen birlikte seslerdi do'retiw usag'an og'ada a'hmiyetli xızmetti de atqaradı. A'dette dem alıw protsesinde hawanı ishke tartıw ha'm sırtqa shıg'arıw bir qa'lipte ten'dey waqt ishinde murın arqalı iske asadı. Al so'ylegen waqıtta hawanı ishke tartıw a'dewir tezlesedi de, sırtqa shıg'arıw aqırın boladı ha'm a'dettegi dem alıw (fiziologiyalıq dem alıw) waqtındag'ı hawanı sırtqa shıg'arıwg'a qarag'anda ishten bir neshe ma'rtebe ko'birek hawa shıg'arıw mu'mkin. Fiziologiyalıq dem alıw menen so'ylewdegi dem alıwdıńn' tag'ı bir o'zgesheligi-so'ylewde murınlıq seslerden basqa seslerdin' ba'rin aytqan waqıtta hawa ag'ımı awızdan shıg'adı da, fiziologiyalıq dem alıwda a'dette hawa murınnan shıg'adı.

O'kpe eki jag'ınan eki qolqa arqalı joqarısında jaylasqan kegirdek (traxeya) penen tutasqan boladı (1-su'wret). O'kpeden shıqqan hawa ag'ımı kegirdek arqalı kegirdektin' joqarısında jaylasqan tamaq arqalı o'tedi. Tamaq kegirdektin' joqarısındag'ı ken'eygen bo'legi boladı (2-su'wret). Tamaq ju'zik ta'rizli, qalqan ta'rizli ha'm eki sho'mish ta'rizli shemirshexlerden quraladı. Ol shemirshexler muskullar menen tutasıp turadı. Awqatlıq zattın' dem alatug'ın jaqqa (tamaqqa) qaray ketip qalmay, o'neshke ketiwi ushın jutıw waqtında tamaqtın' joqarısında almurt ta'rizli jumısaq shemirshex tamaq jolın jawıp turadı. Na'tiyjede awqatlıq zat dem alıw organına qaray emes, al o'neshke qaray ketedi.

Sho'mish ta'rizli shemirshex ju'da' ha'reketshen' boladı. Olar bir-birine jaqınlasıwı ha'm qashuqlasıwı arqalı dawıs shumıldıg'ımın' formasın

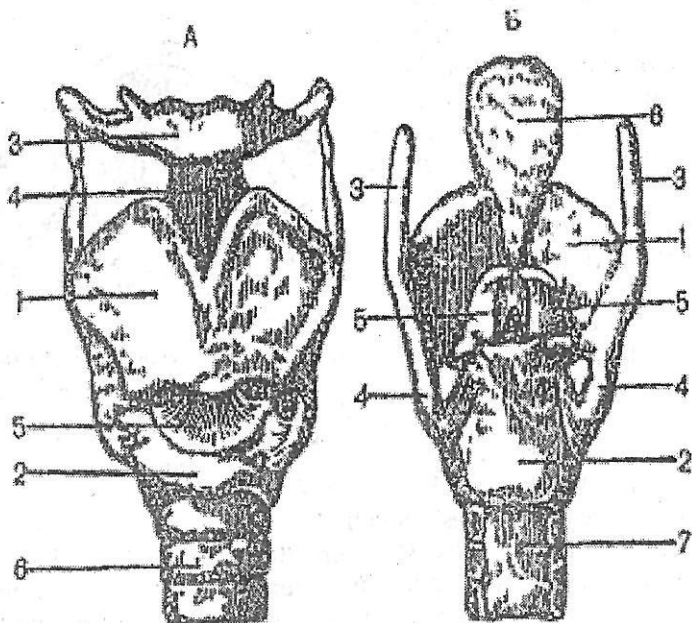
1-su'wret

O'kpe ha'm kegirdek

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; 2—ju'zik ta'rizli shemirshex; 3 — kegirdek; 4—qolqalar; 5 — qolqa talshiqalari; 6 — o'kpenin' joqarg'i negizgi bo'limi; 7 — o'kpenin' to'mengi negizgi bo'limi

o'zgartedi. Dawis shumildig'i sho'mish ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshexlardin' aralig'inda jaylasqan mayisqaq jiyeklerine iye bolg'an san'laq bolip, og'an bekitilgen muskullardin' ta'siri menen ha'reketke keledi (3-su'wret). Dawis shumildig'i ses payda etiwde og'ada u'ken a'hmiyetke iye boladi. Dawis shumildig'imn' joqarisinda jalg'an dawis shumildig'i ornalasqan boladi. Jalg'an dawis shumildig'i toliqlaw ha'm u'ikenirek boladi. Dawis shumildig'i zaqimlanip, awirg'anda belgili da'rejede jalg'an dawis shumildig'i arqali so'ylewge boladi. Biraq dawis qirildaq ha'm pa's shig'adi.

Sho'mish ta'rizli shemirshexlardin' ha'reketi na'tiyjesinde dawis shumildig'i o'zining' formasin o'zgartedi dedik. Ma'selen, dawis shumildig'imn' u'sh turli jag'dayin aniq ayiriwg'a boladi. Birinshiden, dawis shumildig'imn' muskullari bosan'sip, ol ken' ashilg'an boliw mu'mkin. Bunday jag'dayda o'kpeden shiqqan hawa ag'imi hesh qanday irkinishke ushiramaydi. Dawis shumildig'i fiziologiyaliq dem aliw uaqtida ha'm u'nsiz seslerdi aytqan waqitta usi qa'lipte bolip turadi. Ekinshiden, dawis shumildig'i jaqinlasip, onin' diwallari tartilip turwi mu'mkin. Bul jag'dayda dawis shumildig'i kishkene san'laqti payda etedi ya jabilip turadi. Solay etip hawa ag'imi o'z jolinda tosqinliqqa ushiraaydi. Hawa basimi na'tiyjesinde dawis shumildig'i ashilip, belgili ko'lemdegi hawa shug'adi. Dawis shumildig'i qatti tartilip turg'anliqtan tag'i da onin' diwallari jaqinlasip, san'laqti kishireytedi, keyin hawa ag'imimn' basimi

2-su'wret. Tamaq

A. Tamaqtin' aldınan kórinisi:

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; 2 — ju'zik ta'rizli shemirshex; 3 — til astı su'yegi; 4 — qalqan ta'rizli shemirshexkti til astı su'yegi menen tutastırwshı; 5 — ju'zik ta'rizli ha'm qalqan ta'rizli shemirshexlerdi tutastırwshı; 6 — kegirdekx.

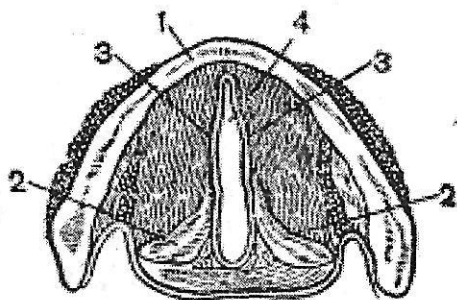
B. Tamaqtin' artınan kórinisi:

1 — qalqan ta'rizli shemirshex; 2 — ju'zik ta'rizli shemirshex; 3 — qalqan ta'rizli shemirshexktiń joqargı bólimi; 4 — qalqan ta'rizli shemirshexktiń to'mengi bólimi; 5 — sho'mish ta'rizli shemirshex; 6 — tamaq u'sti; 7 — kegirdekxtin' ishki ta'repi

menen ja'ne ashılıp, belgili da'rejedegi hawanı shıg'aradı da, qayıp jaqınlasadı. Bunday ha'reket og'ada u'lken tezlik penen izbe-iz qaytalanıp otıradı. Bul dawıs shımıldıg'ının' joqarısındag'ı boslıqlarda hawanın' terbelisin payda etip, na'tiyjede dawıs kelip shıg'adı. Dawıs shımıldıg'ının' bunday ha'reketinen dawıs qatnasatug'ın sesler bolg'an dawıshı sesler, u'nli dawıssızlar, sonorlar jasaladı. U'shinshiden, dawıs shımıldıg'ı bosan'sıp, biraq ol kishkene san'laq payda etiwı mu'mkin. Bul jag'dayda hawa ag'ımı qıyınlıq penen o'tip, dawıs shımıldıg'ının' diywalların dirildetiwı na'tiyjesinde shawqımg'a ta'n bolg'an dirildini payda etedi. So'ytıp dawıs shımıldıg'ının' bunday jag'dayında adam sıbırlap so'ylewi mu'mkin.

Erler menen hayallardın', ulıwma adamlardın' dawıs ayırmashılıg'ı olardın' dawıs shımıldıqlarının' o'zgesheligine baylanıslı boladı.

Qozg'alissiz turg'an waqıtta erlerdin' dawis shumildig'ının' uzınlıg'ı ortasha 1, 0' sm, al hayallardın' dawis shumildig'ının' uzınlıg'ı 1, 2 sm boladı. Dawis shumildig'ı u'ken bolg'an sayın dawis pa's (juwan) dawis, al kishi bolg'an sayın ba'lent (jin'ishke) dawis boladı.

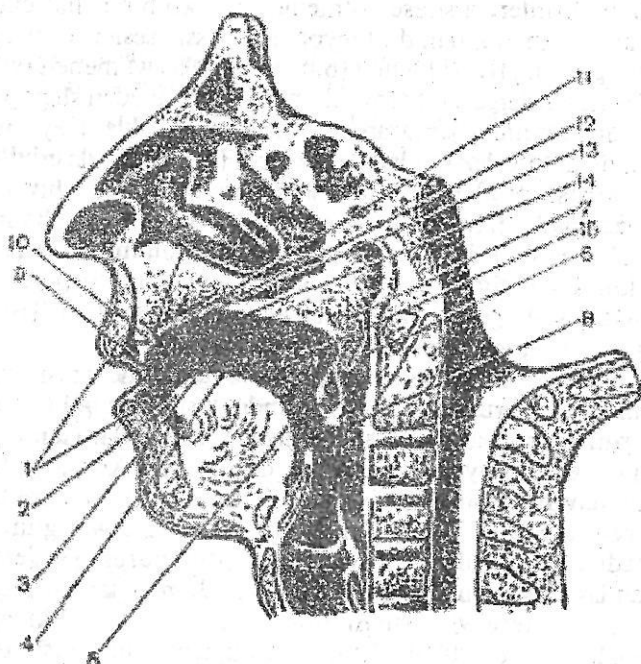
3-su'wret. Kesesine kesilgen tamaq.

1 — qalqan ta'rızli shemirshex; 2 — sho'mish ta'rızli shemirshexler; 3 — dawis shumildig'ının' emekleri; 4 — dawis shumildig'ı.

Sonlıqtan erler juwan^o(iri) dawıshı, hayallar jin'ishke (mayda) dawıshı bolıp keledi. Sonday-aq dawıstın' bunday o'zgesheligi dawis shumildig'ı muskullarının' tartılıp, kerilip turıw da'rejesine de baylanıshı boladı. A'dettegi so'ylew waqtında erlerdin' dawis shumildig'ının' dirildisi 85 retten 200 ge shekemgi aralıqta (85-200 gts), hayallardın' dawis shumildig'ının' terbelisi bolsa, 160 retten 340 qa deyingi aralıqta (160-340 gts) boladı. Adamnın' dawis shumildig'ı shama menen 40 gts ten 1700 gts aralıg'ındag'ı terbelisti payda etiw mu'mkinshiligine iye¹.

O'kpeden shıg'ıp kiyatırg'an hawa ag'ımı tamaqtan keyin onın' joqarisında jaylasqan jutqınshaq boshig'ına keledi. Jutqınshaq diametri 3 sm shamasındag'ı jumsaq diywalına iye bolg'an boshıq bolıp, ol rezonator xızmetin atqaradı. Jutqınshaq joqarisındag'ı eki san'laq arqalı murın boshıg'ı menen, ortasındag'ı san'laq arqalı awız boshıg'ı menen ha'm to'meninde jaylasqan san'laq arqalı tamaq penen tutasqan boladı. Tildegi seslerdin' jasalıwında tek bir so'ylew ag'zası g'ana qatnasıp qoymaydı, al ko'pshilik so'ylew ag'zalarının' xızmeti na'tiyjesinde belgili bir ses payda etiledi. Ha'r tu'rli seslerdin' jasalıwında, seslik o'zgesheliklerdin' payda etiliwinde awız boshıg'ında jaylasqan so'ylew ag'zalarının' xızmeti ayrıqsha (3-su'wret). Joqarida sesler awız, murın, jutqınshaq boshıqlarının' rezonator (jan'g'ırıq) xızmetin atqarıwı na'tiyjesinde o'zinshelik o'zgesheligine iye boladı degen edik. Tildegi sesler ayrıqsha awız boshıg'ı rezonatorının' ha'r tu'rli formag'a eniwi arqalı o'zlerine ta'n bolg'an seslik tu'rine iye boladı. Aytılajaq sestin' sipatına baylanıshı awız boshıg'ının' ko'lemi ha'm formasın o'zgartip turatug'ın ha'reketshen' so'yiew ag'zalar: til, jumsaq tan'lay menen qosa kishkene til, erinler boladı. Olardın' ha'reketi na'tiyjesinde hawa ag'ımına tosınlıq jasalıp, dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiliwi yamasa awız boshıg'ı rezonatorının' ko'lemin ha'm formasın o'zgeritiwi arqalı anaw yamasa minaw dawıshı seske ta'n bolg'an tembr payda etiliwi mu'mkin.

¹ Л.Л.Булантин. Фонетика современного русского языка. М., 1970. 21-бет.

4-su'wret. Kesesine kesilgen bastag'ı so'ylew ag'zaları

Ha'irketshen' so'ylew ag'zaları:

1 — erinler; 2 — tildin' aldın'g'ı bo'limi; 3—tildin' ortang'ı bo'limi; 4 — tildin' artqı bo'limi; 5—tildin' tu'bi; 6 — kishkene til; 7 — jumsaq tan'lay; 8 — jutqınshaqtın' artqı diywalı.

Ha'irketshen' emes so'ylew ag'zaları:

9 — joqarg'ı tislerdin' aldın'g'ı sheti; 10 — joqarg'ı tislerdin' artqı sheti; 11 — alveol; 12 — qattı tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 13 —tan'laydın' ortası; 14 — jumsaq tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi; 15 —jumsaq tan'laydın' artqı bo'limi.

Awız boshlg'ında jaylasqan so'ylew ag'zalarımın' ishinde til en' ha'reketshen' xızmet atqaradı. Til sha'rtili tu'rde til ushı, til arqası (u'sti) ha'm til tu'bi (tamırı) bolıp bo'linedi. Til arqasının' o'zi til aldı, til ortası, til artı bolıp bo'linedi. A'lbette, fiziologiyalıq jaqtan bir tutas tildi bulay etip bo'liw seslerdi klassifikatsiyalawg'a qolaylı bolg'anı ushın fonetikada sha'rtili tu'rde qabil etilgen. Tutas tildin' yamasa onun' bo'liminin' alg'a, keyinge, joqarig'a, to'menge qaray tu'rli ha'reket etiwı arqalı o'zinin' tulg'ası (massası) menen awız quwıshlg'ı ha'r tu'rli ko'lemge keltiredi. Seslerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı tildin' ha'r qıylı ha'reketi menen tug'ız baylanıshı boladı.

Awız quwıslıg'ı rezonatorın' aldın'g'ı shegarası erinler yamasa aldın'g'ı tıslar boladı. Erinler, a'sirese to'mengi erin ko'birek ha'reketke kelip, ha'reketshen' xızmet atqaradı. Geypara dawıssız sesler to'mengi erinnin' joqarg'ı eringe tolıq tiyiwi menen (b,p) ya jaqınlasıwı menen (w), to'mengi erinnin' joqarg'ı tıslerge jaqınlasıwı menen (v,f) o'kpeden shıg'ıp kiyatır'an hawa ag'ımına tosqınlıq jasaw arqalı ayıladı. Dawıslardı aytqanda erinler alg'a umtılıp, do'n'gelek san'laq payda etedi (bul jag'dayda erinlik dawıslar ayıladı) yamasa erinler a'piwayı ashıl'ın qa'lpinde biyta'rep turadı (bunday jag'dayda eziwlik dawıslar ayıladı). Joqarg'ı ha'm to'mengi tıslar awız boshlıg'ının' ha'reketke kelmeıtug'ın aldın'g'ı shegarası boladı. Tildin' aldın'g'ı bo'liminin', erinnin' tıslerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Tıslerdin' tu'bi bekip turg'an do'n'islik alveola' dep ataladı.

Tan'lay awız boshlıg'ı rezonatorın' joqarg'ı shegarası bolıw menen birge awız ha'm murın boshlıqları ortasındag'ı shegara bolıp ta esaplanadı. Tan'lay qattı tan'lay ha'm jumsaq tan'laydan turadı. Qattı tan'laydı aldın'g'ı tan'lay, jumsaq tan'laydı artqı tan'lay dep ataydı. Artqı, yag'niy jumsaq tan'laydın' dawamı kishkene til boladı. Jumsaq tan'lay kishkene til menen qosa to'men tu'siriliwi arqalı awız jolı jabıladı da, hawa ag'ımı murın jolı arqalı o'tedi. A'dettegi dem alıw waqtında ha'm murınlıq seslerdi aytqanda jumsaq tan'lay to'men tu'sirilgen halda boladı. Jumsaq tan'lay muskulların' tartılıp, joqarı ko'teriliwi arqalı murın jolın jawıp turadı. Bunday jag'dayda barlıq awızlıq sesler ayıladı. Murın boshlıg'ı murınlıq seslerdi aytqanda olarg'a qosımsha tu'r beredi. Jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda turıp, murın jolın ashıwı arqalı hawa ag'ımı murın boshlıg'ına keledi. Murınlıq seslerdi (m, n, n') aytqanda muzıkalıq tong'a ha'm awız boshlıg'ında payda bolg'an shawqım'g'a qosımsha murın rezonatorı ayrıqsha seslik tu'r qosadı.

Til seslerin payda etiwde so'ylew ag'zaların' ha'mmesi birdey xızmet atqara bermeytug'ınlıg'ın joqarıdag'ı ayıl'ınlardan ko'riwge boladı. Seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zaları ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'm ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları bolıp ekige bo'linedi. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları belgili bir sestı payda etiw ushın ha'reketke kelip, za'ru'rlı formag'a iye boladı. Olar seslerdin' jasalıwında en' tiykar'ı orındı tutadı.

Seslerdi aytıwda ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaların' da belgili da'rejede a'hmiyeti bar. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları ha'reket etpeydi. Ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına ha'reketshen' so'ylew ag'zaları jaqınlasıwı, tiyiwi yamasa olardan alıslawı mu'mkin. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları—dawıs shumıldıg'ı, til, erin, kishkene til menen qosa jumsaq tan'lay; ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları—tıslar, qattı tan'lay.

Seslerdin' o'zınshelik o'zgesheligin belgilegende, olardıń ayrımaslılıg'ın ko'rsetkende, bir-birine qarama-qarsı qoyg'anda, olardı klassifikatsiyalag'anda seslerdin' jasalıwı esapqa alınadı. Seslerdin' jasalıwı, artikulyatsiyası so'ylew ag'zaların' tikkeley xızmeti boladı.

¹ Alveola - latinsha albelus- «nawasha, oypat» degen ma'ni bildiredi.

§ 17. Fonetikanın' lingvistikalıq aspekti

Fonetikanın' sotsiallıq ilim bolg'an lingvistikanın' bir tarawı ekenliginin' baslı sebebi—tildin' ja'miyetlik qubılıs bolıwında Tildin' ma'ni an'latatug'ın birlikleri bolg'an so'zler, ga'pler seslerden quraladı. Seslerdin' qatnas quralı xızmetin atqarıwı olardin' en' baslı xızmeti bolıp tabıladı. Seslerdi artikulyatsiyalıq—akustikalıq jaqtan so'z etkende de olardin' (seslerdin') lingvistikalıq xızmetin ha'r ta'repleme anıqlaw ko'zde tutıladı. Fonetikanın' lingvistikalıq aspektinde seslerdin' tilde atqaratug'ın xızmeti so'z etiledi.

1. So'ylew ag'ımın dara seslerge (fonemalarg'a) bo'liw. Awızsha so'ylew waqtında artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq qa'siyetlerine qaray otırıp, so'zlerdi dara —dara seslerge ayırıw mu'mkin emes. Ma'selen, *Temur* so'zinde t sesin ayırıw waqtında -aq til endigi jin'ishke dawıslı sestı ayırıwğa beyimlesip, tildin' uslı g'ana emes, sonın' menen birge onın' tutas aldag'ı bo'limi ko'terilip, e dawıslısın aytatug'ında qalipke enedi. Bul jag'day artikulyatsiyalıq jaqtan t ha'm e sesleri ortasınan anıq shegera belgilewdin' mu'mkinshiligin ko'rsetedi. E dawıslısın ayılıp bolınbay atırıp-aq murın jolı ashılıp, so'ylew ag'zaları murınlıq m sesin ayırıwğa beyimlesedi. Na'tiyjede e ha'm m sesleri ortasınan anıq shegera belgilew mu'mkin bolmaydı. Sonday-aq e dawıslısın ayırıwdan baslap so'zdin' aqırına shekem dawıs shimıldıg'ı u'ziliksiz qatnasadı. Bul jag'day dawıstın' qatnasına qaray onı dara seslerge bo'liwge bolmaytug'ının ko'rsetedi. Basqa misal: *qulan* so'zin ayırıwda so'ylew ag'zaların' izbe-iz qatnasına qaray onı bes bo'lek-bo'lek seske bo'liw ha'm ol seslerdin' arasınan anıq shegara belgilew mu'mkin emes. O'ytkeni bir sestin' artikulyatsiyası (ayılıwı) waqtında ol ses ayılıp bolınbay atırıp -aq geybir so'ylew ag'zaları kelesi qon'silas sestı ayırıwğa beyimlesip turadı. *Qulan* so'zindegi q sesin ayırıw waqtında-aq erinler u sesin aytatug'ında qalipte turadı. Bul artikulyatsiyalıq jaqtan q sesi menen u sesinin' arasına anıq shegara qoyıw mu'mkin emesligin ko'rsetedi. U sesin ayırıwdan baslap aqırına shekem dawıs shimıldıg'ı u'ziliksiz terbeliste boladı. Bul dawıstın' qatnasına qaray sesler ortasında anıq shegara belgilewdi qıyınlastıradı. Sonday-aq *qulan* so'zin aytqanda ondag'ı ha'r bir sestin' artikulyatsiyasına sa'ykes til ha'reket etip, ha'r sestı aytqanda belgili bir formag'a enedi. Bir sestı ayırıwdan ekinshi sestı ayırıwğa o'tiwı, ju'da' tez waqıtta a'melge asadı ha'm olardin' arasına da'l shegara da belgilew mu'mkin bolmaydı. Al akustikalıq jaqtan so'ylew protsesin jeke-jeke seslerge ajratıw onnan da qıyın. O'ytkeni so'ylew waqtında jumsalatusın so'zler, ga'pler akustikalıq jaqtan u'ziliksiz dawam etetug'ın ag'ım bolıp tabıladı.

Solay etip so'ylewde so'zlerdi jeke-jeke seslerge ajratıw artikulyatsiyalıq jaqtan da, akustikalıq jaqtan da mu'mkin emes. Tek lingvistikalıq jol menen g'ana so'zlerdi dara-dara seslerge ajrata alamız. Bug'an kvazionimlerdi (tek bir sesi o'zgeshe so'zlerdi) salıstıra otırıp iseniwge

boladı: san, jan, sın, sıy. Birinshiden, bul kvazionimlerden s, a, n, j, i, y seslerinin' ayırıqsha fonema ekenligi bilinip tursa, ekinshiden, ol fonemalar orın almasıwı arqalı, olardıń ha'r biri so'zden ap-an'sat bo'linip, shegeralanıp tur. Solay etip so'z quramındaǵı sesler artikulyatsiyalıq jaqtan bo'linbegeni menen ma'nilik-lingvistikalıq jaqtan ap-an'sat bo'linip, olar ortasınan shegera o'te beredi.

Fonetika ilimnin' tariyxında birinshi bolıp akademik L. V. Sherba fonemanın' «ma'ni ayırıwshılıq» qa'siyetin atap ko'rsetken edi. Fonetikada fonemanın' «ma'ni ayırıwshılıq» qa'siyeti uluwma qabıl etilgen anıqlamag'a aylanıp, bul teoriya prof. L. R. Zinder ta'repinen rawajlandırıldı: «So'zdin' ma'nisi onın' fonemalıq qurılısınan g'a'rezli emes; bug'an omonimlik ha'm polisemiyalıq qubılıslar gu'wa bola aladı. Mısalı, «стол» ha'm «ступ» ha'r tu'rli dawıslılarg'a iye bolg'anı ushın emes, al olar ha'r tu'rli tu'sinikti bildirgeni ushın ha'r tu'rli so'zler bolıp tur. Sonın' menen birge biz «стол» so'zin «ступ» so'zinen hesh kontekstsiz ayırıp tanıytug'ın seabimiz birinshi so'zdegi dawıslı- o, ekinshisinde u. Bunnan fonemanın' «so'zlerdi ayırıwshılıq funktsiyasın ko'riwge boladı»¹ Solay etip so'zler bir birinen aldı menen ma'nisi boyınsha ha'm onnan son' fonemalıq qurılısı boyınsha ayırıladı.

2. Fonemanın' tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgileri. Ha'r bir fonema tildegi basqa fonemalardan ayırılıp turadı, sonın' menen birge ol sol tildegi basqa barlıq fonemalarg'a qarama-qarsı qoyılardı. Ha'r bir fonema tiykarg'ı ha'm tiykarg'ı emes belgilerdin' jıynag'ınan turadı. Bul aytilg'anlarg'a da'lil retinde d dawıssız fonemasın misalg'a alayıq. Qaraqalpaq tilinde d foneması -u'nli, til aldı, jabısın'qı, awızlıq. Bul aytilg'an belgiler d fonemasınn' tiykarg'ı belgileri boladı. O'ytkeni qaraqalpaq tilinde u'nsiz (l), til artı (g), juwısın'qı (z), murınlıq (n) fonemaları bolıp, olardıń ha'r biri d fonemasınan sa'ykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Olar bilayınsha o'zara qarama - qarsı qoyılardı: t-u'nsiz fonema, sebebi d u'nli; g-til artı foneması, sebebi d til aldı foneması; z juwısın'qı fonema, sebebi d jabısın'qı; n murınlıq fonema, sebebi d awızlıq (murınlıq emes) fonema boladı. Demek, fonema sıpatında t sesinin' u'nsiz fonema, g sesinin' til artı, z sesinin' juwısın'qı, n sesinin' murınlıq fonema bolıp sanalıwı olarg'a qarama-qarsı qoyılaturg'ın d fonemasınn' u'nli, til aldı, jabısın'qı, awızlıq ekenligi menen baylanıshı boladı. Al usı d fonemasınn' juwan (qattı) ha'm erinlik emesligi onın' tiykarg'ı belgisi-fonemalıq belgisi bola almaydı. Sebebi qaraqalpaq tilinde og'an qarama-qarsı qoyılaturg'ın jin'ishke (jumsaq) d ha'm erinlik de sesleri o'z aldına jeke-jeke fonema sıpatında jumsalmaydı. D sesinin' juwan ya jin'ishke, erinlik ya erinlik emes bolıp aytilhwı fonetikalıq jag'dayg'a baylanıshı boladı. Jin'ishke dawıslı sesler menen qon'silas bolıp kelse, qaraqalpaq tilindegi basqa dawıssız

¹ Л.Р.Зиндер.Общая фонетика Л., 1960, 39-бет.

sesler sıyaqlı d sesi de jin'ishke bolıp (*d' izim, d' ep, d' a'n, t.b.*), juwan dawışlar menen kelse, juwan bolıp (*dala, idis, t. b.*), juwan ha'm erinlik dawışlar menen kelse, juwan ha'm erinlik bolıp (*d° os, d° uris t. b.*), jin'ishk ha'm erinlik dawışlar menen kelse, jin'ishke ha'm erinlik bolıp (*d° u'r, d° u'nya, d° o'n'*) aytila beredi. Fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezli halda payda bolg'an bul seslik o'zgeshelikler fonemanın' tiykarg'ı emes belgisi, onın' fonetikalıq belgileri bolıp sanaladı.

Tildegi fonemaların' o'zara qarama-qarsı qoyılıwı olar ortasında baylanıs, jaqınlıq joq degen tu'sinixti an'latpaydı. Kerisinshe, bulay etip fonemalar dı qarama-qarsı qoyıw arqalı olardıń tilde bir sistema quraytug'ınlıg'ın, baylanısın, jaqınlıq jaqların ko'riwge boladı. Ma'selen, *t-d, s-z, p-b, x-g', k-g* ha'm t, b. sıyaqlı jubaylas dawıssızlardı alayıq. Ha'r bir jubaylas dawıssızlar tek bir belgisi menen, yag'miy dawıstın' qatnası boyınsha (u'nsiz, u'nli) ayrılıp tursa, olar basqa barlıq belgileri jag'man birdey: t-d jubaylas fonemalarına ortaq belgi—bulardıń ekwi de jabısın'qı, til aldı, awızlıq (murnınlıq emes); s-z jubaylasları—juwısın'qı, til aldı, bir fokuslı; p-b jubaylasları—jabısın'qı, erinlik, awızlıq, t.b. Olardıń ayırmashılıq belgileri jubaylaslardıń birinshileri—u'nsiz fonemalar, al ekinshileri—u'nli fonemalar. Demek keltirilgen jubaylas seslerdin' birinshilerinin' ha'mmesine (t, s, p, k) ortaq belgi —olardıń ba'ri u'nsiz, al olardıń ekinshileri (d, z, b, g) u'nli fonemalar bolıp tabıladı.

Fonema tu'sinigi o'zinin' en' da'slepki payda bolıwında ses tu'sinigine qarama-qarsı qoyılıwdan kelip shıqqan. Fonema degen tu'sinik penen ses tu'sinigi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Fonema mudamı bir seston turmasthan, geyde aytilıwı jag'ınan jaqın bolg'an eki, ha'tte u'sh seston quralıwı da mu'mkin. Geypara tillerde ushırasatug'ın diftong, triftonglar bug'an misal bola aladı. Kerisinshe, eki fonema bir pu'tin seske usas bolıp aytilıwı da mu'mkin. Misalı, *ashshi, attı* usag'an so'zlerde eki sh ha'm eki t bir sozımlı ses sıyaqlı bolıp aytilg'an menen olardıń ha'r qaysısı bir qıylı eki fonemanın' dizbekleri (shsh, tt), dep tu'siniledi.

Sonın' menen birge fonema ha'm ses pu'tkilley basqa-basqa na'rseler emes, kerisinshe, olar o'zara tig'ız baylanıslı tu'sinikler. Sonlıqtan fonetikada fonema tu'siniginin' ornına da geyde ses so'zi qollanıla beredi. Fonema tilde sesler arqalı o'mir su'redi. Tildegi sesler anaw yamasa minaw fonemanın' jasaw forması boladı. Artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan o'zinshelik o'zgesheligine iye bolg'an, tag'ı da mayda bo'lekke bo'liwge bolmaytug'ın, so'zlerdin' ma'nisin ha'm formasın ajratıw maqsetinde jumsalatu'g'ın seslerdin' tipine fonema deymiz.

3. Fonemanın' ren'kleri (ottenokları). Tilde sesler og'ada ko'p tu'rli. Ma'selen, hayallar ha'm erlerdin' dawıs o'zgesheligi, ha'r bir adamnıń jeke fiziologiyalıq ayırıqshalıg'ına baylanıslı dawıs o'zgesheligi, ha'tte bir adamnıń tu'rli jag'daylarga baylanıslı ha'r tu'rli dawıs o'zgesheligi—bulardıń ba'ri artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq jaqtan seslerdin' sheksiz ko'p tu'rli'ligin payda etedi. Biraq, bunday seslik ayırmashılıqlar hesh

qanday tillik a'hmietke iye bolmaydı, yag'mıy qatnas quralı xızmetin atqarmaydı. Belgili bir ma'nige iye bolg'an so'z aytilsa, ol kim ta'repinen ha'm qalay aytilwına qaramastan sol tildi biletug'ın adam ta'repinen tu'siniledi. Ha'r tu'rli dawıs o'zgeshelikleri elestirilmeydi. Bul o'zgeshelikler fonetika ushın hesh qanday a'hmietke iye emes.

Fonema ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylarda ushırasadı. Tu'rli fonetikalıq jag'daylar fonemanın' aytilwına ta'sir etip, belgili da'rejede og'an qosımsha tu'r beredi. Usınnan fonemanın' ren'kleri (ottenokları)¹ kelip shıg'adı. Ma'selen, joqarıda aytilg'anday d fonemasının' birde juwan, birde jin'ishke, birde juwan ha'm erinlik halda aytilwınan onın' ren'kleri payda boladı. Tilde d dawıssız o'z aldına fonema dep tanılaturg'ın bolsa, belgili bir so'zlerdegi (*dala, da'n, dos, do'n', t. b.) d, d', d°, d°* sesleri d fonemasının' tildegi ren'kleri, yag'mıy so'zlerde jumsalaturg'ın wa'killeri bolıp sanaladı. Sonlıqtan akademik L. V. Sherba fonemanı seslik tip dep ataydı. Solay etip fonema tilde o'zlerinin' ren'kleri arqalı o'mir su'redi. Bul jag'ınan fonemanın' ren'kleri menen tildegi sesler haqqındag'ı tu'sinikler birdey tu'sinikler bolıp esaplanadı.

Ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylarga baylanıslı payda bolg'an ren'kleri fonemanın' minnetli ren'kleri delinedi. Sonın' menen birge tildin' dialektlik o'zgesheliklerine baylanıslı bir fonema birdey fonetikalıq jag'dayda bolwına qaramastan belgili da'rejede ha'r qıylı bolıp aytilwı mu'mkin. Ma'selen, *jol-djol, jaqsı-djaqsı* so'zlerindeki j ha'm dj sesleri. Bunday bolıp tilde bir fonemanın' (ma'selen, j fonemasının') ha'r tu'rli ren'klerine iye bolıwı fonemanın' fakultativ ren'kleri delinedi.

Fonemanın' minnetli ren'kleri fonetika ushın og'ada a'hmietli. Fonetikalıq jag'daylarga baylanıslı bul ren'kler kombinatorlıq ha'm pozitsiyalıq ren'kler bolıp bo'linedi. Kombinatorlıq ren'kler qon'silas fonemalardıń bir-birine tiygizgen ta'sirinen payda boladı. Qaraqalpaq tilinde juwan dawıslılg'a qon'silas bolıp kelgende dawıssız sesler juwan, jin'ishke dawıslılg'a qon'silas bolıp kelgende sol dawıssız sesler jin'ishke (tas so'zindeki t ha'm s fonemalarının' juwan, tes so'zinde t ha'm s fonemalarının' jin'ishke bolıwı), erinlik dawıslılg'a qon'silas bolıp kelgende dawıssızdın' erinlik tu'r alıwı (ma'selen, tos so'zinde t° ha'm s° fonemalarının' erinlik tu'rde aytilwı) fonemanın' kombinatorlıq ren'klerin payda etedi. So'zdin' basında, ortasında, aqırında keliwine baylanıslı, buwının' sıpatına, pa'tke baylanıslı bir fonemanın' belgili da'rejede tu'rlisha aytilwınan fonemanın' pozitsiyalıq ren'kleri jasaladı. Sonday-aq fonemanın' ren'kleri so'ylew stiline, so'ylewdin' emotsionalıg'ına da baylanıslı bolıwı mu'mkin.

¹«Ottenok» «allofon» ha'm «variant» terminleri sinonim ma'nisinde de jumsaladı. Sonın' menen birge Sankt-Peterburg (Leningrad) fonologiyalıq mektebinde «ottenok» termini, Moskva fonologiyalıq mektebinin' wa'killerinin' miynetlerinde «variant» termini qollanıladı.

§ 18. Til seslerinin' klassifikatsiyasi

Til seslerin dawishlar ha'm dawissizlar dep eki toparg'a bo'liw erte da'wirlerden baslap-aq til biliminde da'stu'rge aylang'an. A'l'bette, bunday etip bo'liwge barliq tillerde de toliq tiykar bar. Seslerdi klassifikatsiyalawda ba'rinen de burin olardin' so'ylewde jumsaliw o'zgesheligi, fonemaliq qa'siyetleri, buwindag'i tutqan ornı negizgi o'lshe'm (kriteriya) boladı. Sonın' menen birge dawishlar menen dawissizlar artikulyatsiyaliq ha'm akustikalıq jaqтан da belgili da'rejede o'zinshelik o'zgesheliklerge iye bolıp, seslerdi klassifikatsiyalawda bul ta'repine de kewil awdariw za'ru'r.

Du'nya tillerinin' ha'mmesinde dawishi ha'm dawissiz seslerdi ayırıwdag'i o'lshe'm birdey bola bermewi mu'mkin. Ma'selen, ko'pshilik tillerde so'zlerdegi ayırım dawishlardı tu'sirip qaldırıp dawissizlardın' ja'rđemi menen so'zlerdi ayırıp tanıwı mu'mkin. Bul jag'day, a'sirese, oris tilinde anıq ko'rinedi. Og'an oris tilinde dawishlar sanının' az bolıwı sebeptshi bolsa kerek. Arnawlı ta'jiriybenin' juwmag'i boyınsha telofonnan so'ylesiwde to'men da'rejede esitiliw jag'dayında (ayırıqsha qosımsha ku'shli shawqım aralasqan jag'dayda) egerde dawissizlardın' artikulyatsiyası 19-20 % bolg'anda, al dawishlardın' artikulyatsiyası tek 4-5% ti qurag'annın' o'zinde, tutas so'zlerdin' artikulyatsiyası 16-17%ke jetetug'inlig'i anıqlang'an¹. Bunnan so'zlerdi durıs qabil etiwde dawissizlar sheshiwshi a'hmiyetke iye boladı da, al dawishlar ekinshi da'rejeli rol oynaytug'inlig'i ko'rinedi. Solay etip dawishlar menen dawissizlardın' ayırmashlıg'i olardin' ha'r qyılı mo'lshe'rdegi fonologiyaliq xızmet atqarıwınan da ko'rinedi; dawissizlar ko'birek mo'lshe'rdegi, dawishlar azıraq mug'dardag'i fonologiyaliq xızmetti atqaradı. Tu'rkiy tillerde dawishlar u'nlesligi bashı orın tutadı. Dawishi seslerdin' jumsaliwı singarmonizm nızamına tiykarlanadı.

Dawishi ha'm dawissiz seslerdi ayırıwdag'i en' uluwmalıq belgi bul buwın quray alıw yamasa buwın quray almaw belgisi bolsa kerek. Buwın quray alatug'in sesler dawishi sesler, buwın quray almaytug'in sesler dawissiz sesler boladı. Dawishi ses buwının' orayı (yadrosı), shun'i bolsa, dawissiz sesler og'an ja'rđemshilik xızmet atqaradı. Solay etip, buwın qurawda dawishi ses bashı orın tutadı. Sonın' menen bir qatarda, geypara tillerde dawishi sesler menen birge dawissizlar qatarına jatatug'in sonantlar da buwın quray alıw qa'siyetine iye boladı. Bug'an misal retinde shex tilin ko'rsetiw mu'mkin. Sonday-aq, shaqqan so'ylew waqtında so'zden ayırım dawishlardı tu'sirip qaldırıw mu'mkin. Bul jag'dayda dawissizlardın' o'zleri-aq buwın quray aladı. Misalg'a oris tilindegi *пят-ница* (пятница), qaraqalpaq tilindegi *ts-le* (tisle), *qs-qa* (qısqa) ha'm t.b. so'zlerdi ko'rsetiwge boladı. Geypara

¹ Л.Р.Зиндер. * Общая фонетика. М., изд.2,1979, 111-бет. Бул jerde «artikulyatsiya» degennen fonetikada qabil etilgen tu'sinik emes, al dawishi, dawissiz yamasa tutas so'zdin' durıs qabil etiliw protsenti tu'siniledi. (Atalg'an miynetin' 16-betin qaran'ız)

tan'laq so'zler u'nsiz dawissiz seslerden de quraladi. Demek, bul u'nsiz dawissiz seslerden de buwin jasala aliw mu'mkin degen so'z. Ma'selen, «tinish» degen ma'nide jumsalatur'ın onis tilindegi *tss, tshsh* so'zleri yamasa tawıqlardı shaqırıw ma'nisinde jumsalatur'ın *ks-ks* so'zi; sonday-aq qaraqalpaq tilindegi attı yamasa eshekti toqtatıw ushın jumsalmaytug'ın tan'laq so'zler *tq-tq* dawıslı seslerdin' ja'rdemisiz-aq so'zdi, sonın' menen birge buwindı payda etip tur.

Joqarıda aytilg'anlardan buwin quray alıw qa'siyeti dawıslı seslerdin' ta'biyatına ta'n qa'siyet ekenin, dawıslıların' buwin quramawı mu'mkin emes ekenin, al dawissiz sesler tiykarınan buwinin' quramında dawıslı seske ja'rdemshimlik xızmetti atqarıwı menen birlikte buwin qurawda olardıń' (dawıssızların') dawıslılar sıyaqlı tiykarıwı xızmetti de atqara alatug'ınlig'ın ko'riwge boladı. Solay etip dawıslıları isenimli tu'rde buwin qurawshılar dep atag'anımız benen dawissiz seslerdi pu'tkilley buwin quray almaytug'ın sesler dep ayta almaymız.

Dawıslı ha'm dawissiz seslerdin' artikulyatsiyalıq-akustikalıq jaqtan o'zlerinin' ayırıqshalıq belgilerinin' bolıwı pu'tkil yamasa ko'pshilik du'nya tillerine ta'n bola otırıp, ol universal sıpatqa iye boladı. Sonlıqtan da seslerdi dawıslı ha'm dawissızlar dep klassifikatsiyalawda olardıń' artikulyatsiyalıq-akustikalıq ayırıqshalıqları da esapqa alınadı.

Akustikalıq belgilerge qarag'anda da artikulyatsiyalıq jaqtan seslerdi dawıslı ha'm dawissızlar dep bo'liw isenimlirek ha'm da'llilirek boladı. Sonlıqtan da aldı menen olardıń' artikulyatsiyalıq jaqtan o'zinshelik o'zgesheliklerine toqtap o'temiz.

A'dette fonetikalıq a'debiyatlarda fiziologiyalıq (artikulyatsiyalıq) jaqtan dawıslı yamasa dawissızlar dep seslerdi eki u'iken toparg'a bo'liwde o'kpeden sırtqa shug'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımının' so'ylew ag'zaların' bir jerinde tosınlıqqa ushiraw ya ushiramaw jag'dayı esapqa alınadı. So'ylew ag'zaların' tosınlıg'ına ushurag'an sesler dawissiz sesler, al tosınlıqqa ushiramag'an sesler dawıslı sesler dep tanıladi.

Ataqlı onis fonetisti V. A. Bogoroditskiydin' ko'rsetiwi boyınsha dawıslılar so'ylew ag'zaların', sonın' ishinde jaqtın' ashılıw ha'reketinen, al dawissızlar jaqtın' jabılıw ha'reketinen jasalatug'ınlig'ın atap ko'rsete otırıp, ol ha'tte dawıslıları «awız ashılıwshılar» (пропакрываатели) dep atawdı usnadi¹. Bul pikirdin' ele de anıq emes ekenin professor L. R. Zinder atap ko'rsete otırıp, i sesin aytqanda jaqtın' to'men tu'sin'ki bolıwı talap etilmeytug'ın, al a sesin aytqandag'ı jaqtın' ashılıw da'rejesinin' barlıq dawıslılar ushın emes, al da'l sol dawıslı ses ushın ta'n ekenin ayıp o'tedi. Demek o'kpeden shug'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımına ayırım so'ylew ag'zaların' 'usında tosınlıqtın' bolıw yamasa bolmawı o'zinen-o'zi seslerdin' sıpatın belgiley almawı mu'mkin. Tildin' ko'birek joqarı ko'teriliwi arqalı til menen

¹В.А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. М., 1939 39-бет

tan'lay ortasında kishirek san'laq payda etiledi. Biraq bunda hawa ag'imının' o'lpén' shıg'ıwı na'tiyjesinde dawıssız ses emes, al dawıslı i sesi jasaladı. Solay etip L.R.Zinderdin' ko'rsetiwi boyınsha dawıslı ha'm dawıssız seslerdin' ayırmashılıg'ın belgilewde o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti de esapqa alınıwı tiyisli¹. Dawıslıardı aytqanda o'kpeden shıqqan hawa ag'imının' pa'ti ku'shsız, o'lpén' bolsa, al dawıssız seslerdi aytqanda, kerisinshe hawa ag'imı ku'shli boladı. Dawıssızlardı aytqanda hawa ag'imının' ku'shli bolıwı olardıń jasalıwındag'ı so'ylew ag'zaları payda etken tosqınlıqtı jen'iw za'ru'rılginen bolıwı mu'mkin. Na'tiyjede anaw ya mınaw dawıssız seske ta'n bolg'an shawqım payda etiledi.

Dawıslılar menen dawıssızlardın' artikulyatsiyasındag'ı en' uluwmalıq ayırmashılıq belgi olardıń aytılwında so'ylew ag'zaları muskullarının' qansha energiya jumsaw da'rejesi ha'm tosqınlıqtı payda etiw yamasa etpew qa'siyeti menen baylanıslı boladı. Anaw ya mınaw dawıssız sestı aytqanda so'ylew ag'zalarınin' bir ornında (bo'liminde) tosqınlıq payda etile otırıp, muskullardıń keriliwi, ko'birek energiya jumsalıwı da sol dawıssız sestin' jasalg'an ornına tuwra keledi. Sa'ykes dawıssız seske ta'n bolg'an shawqım da sol tosqınlıq jasalg'an orında payda etiledi. Al onnan basqa so'ylew ag'zalarınin' muskulları a'dettegi bosan' qa'lpinde ku'sh tu'spegen halda turadı. Dawıslı seslerdi aytqanda tutas barlıq so'ylew ag'zalarına ku'sh tu'sip, olardıń muskulları tartılıp, kerilip turadı. Na'tiyjede ko'birek energiya jumsaladı.

Dawıslı ha'm dawıssız seslerdi ajıratıwdag'ı joqarıda ko'rsetilgen o'lishem en' da'slep İ. A. Boduen de Kurtene ta'repinen ayılğ'an edi². Bul o'lishem dawıslılar menen dawıssızlardı ayırıwdag'ı en' uluwmalıq o'lishem bolıp sanaladı. Dawıssızlardın' artikulyatsiyasın so'z etkende, ma'selen, tildin' qay bo'liminin' sol dawıssızdı aytqanda ha'reketke keletug'ının anıqlaw kerek. Sebebi dawıssız sestı aytqanda so'ylew ag'zalarınin' belgili bir ornında tosqınlıq payda etiledi. Dawıslılar jo'ninde so'z bolg'anda tildin' bir bo'limi emes, al tutas tildin' jag'dayın anıqlaw talap etiledi. Sebebi dawıslı seslerdin' jasalıwında so'ylew ag'zalarınin' sheklengen bir bo'limi emes, al tutas so'ylew ag'zası qatnaslı boladı.

Solay etip dawıslılar menen dawıssızlardın' klassifikatsiyalawında artikulyatsiyalıq belgiler, sonın' ishinde tosqınlıqtın' bolıw yamasa bolmawı, hawa ag'imının' ku'shli yamasa o'lpén' bolıwı, tosqınlıq etilgen orında g'ana ko'birek energiya jumsalıw yamasa tutas so'ylew ag'zasında energiya jumsalıw belgili da'rejede a'hmiyetke iye boladı.

Dawıslı ha'm dawıssız sesler akustikalıq jaqtan da o'zinshelik o'zgesheliklerge iye boladı. Dawıslı sesler o'zlerinin' anıq formantlıq strukturasına iye boladı. Dawıssızlarg'a ol ta'n emes. Dawıslılarda ton,

¹ Л.Р. Зиндер. Общая фонетика, 113-бет

² И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию, М., т.2, 262-бет.

dawissizlarda shawqim basim boladi. Biraq akustikalik o'lishemlerge g'ana tiykarlanip dawislilar menen dawissizlardin' ortasina aniq shegara qoyiw mu'mkin emes. A'sirese, dawissizlardin' ishinde sonorlar (geyde bul termin sonorlar dep te aytiladi) o'zlerinin' aniq formantliq strukturasiya iye bolwi ha'm shawqimg'a qarag'anda da tonnin' basim bolwi jag'iman, yag'niy akustikalik jaqtan dawissizlarga qarag'anda dawislilarga jaqinraq turadi. Akustikalik jaqtan seslerdi dawissizlar dep bo'liwge aniq o'lishem bolmag'anliqtan olardi (seslerdi) «sonorlar» ha'm «shawqimlilar» dep bo'liw mu'mkin. Solay etip, akustikalik jaqtan sonorlar dep atalip ju'rgen awizliq l, r, y, w ha'm murinliq m, n, n' sesleri dawisli sesler menen birlikte bir topardi—sonorlar» toparlarin, al qalg'an sesler «shawqimlilar» toparin quraydi.

§ 19. Dawislilar ha'm olardin' klassifikatsiyasi

Tildegil barliq dawisli seslerge ortaq bolg'an en' uluwmalik artikulyatsiyaliq belgi — olardin' ha'mmesi jasaliw usuli jag'iman «juwisin'qi» sesler qatarina kirip, olardi aytqanda so'ylew ag'zalarinin' qanday da bir jerinde tosquinliqtin' payda etilmewi ha'm dawistin' qatnasinin' sha'rt ekenligi bolip tabiladi. Sonliqtan da dawislilardin' artikulyatsiyaliq o'zgesheligi ja'ne olardin' klassifikatsiyasi jo'ninde so'z etilgende bul ortaq artikulyatsiyaliq jag'daylar so'zsiz esapqa alinwi sha'rt.

Dawisli seslerdin' jasaliwindag'i uluwmalik belgiler bolgan dawis shumildig'imnin' qatnasivi ha'm so'ylew ag'zaları ta'repinen hawa ag'iminin' tosquinliqsiz erkin shig'iwu akustikalik jaqtan sa'ykes muzikalı tonı payda etedi. Demek, barliq dawisli seslerdin' negizin muzikalı ton quraydi. Sonun' menen birge ha'r qiyli dawisli ses ha'r tu'rli ırg'aqqa iye bolgan belgili mo'lisherdegi o'zinin' tonina iye boladi. Tiykarg'i ton menen qosımsha tonlardın' o'zara u'nlesip, aralasıp keliwinen dawislilardin' tembri payda etiledi.

Awiz ha'm jutqınshaq boslıqlarının' (murinliq dawislilari bar bolg'an geypara du'nya tillerinde murin boshig'imnin' da) rezonator xızmetin atqarıwi na'tiyjesinde qosımsha tonlardın' ayırımlarının' ku'sheyetug'inlig'i, al ayırımlarının' pa'seyetug'inlig'i akustikalıq materiallardan belgili. Usi energiyanın' ku'sheygen bo'legi dawisli fonemanın' formantası (F) boladı. Ha'r bir dawisli ses o'zine ta'n formantliq qurılısına iye boladı ha'm dawislilardin' bir-birinen o'zgesheligi usi jiyiliklerdin' (formantlardın') ayırmashılıqlarınan kelip shig'adı.

Dawisli seslerdin' ayılıwindag'i muzikalı ton dawistin' qatnasıwınan jasaladı ha'm ko'pshilik du'nya tillerinde jumsalatusın usi «dawisli ses» termininin' qollanılıwı da sog'an (muzikalı tong'a) baylanisli boladı. Seslerdin' bul topari negizinen dawis (u'n, голос ha'm t.b.) so'zi menen baylanisli boladı. Ma'selen, qaraqalpaqsha — dawisli, qazaqsha — dawisli, o'zbekshe — u'nli, ırıssha — гласный ha'm t. b.

Dawishilarning fonemaliq qurami ha'r turli tillerde ha'r qiyli boladi. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde tog'iz dawishi fonema bolsa, qirg'iz tilinde on to'rt dawishi fonema, al inglis, oris ha'm o'zbek tillerinde alti-altidan dawishi fonema bar. Sonday-aq dawishilarning qisqa ha'm sozimli, dara ha'm quramali turleri ha'r turli du'nya tillerinde ha'r qiyli da'rejede orin aliw mu'mkin. Til biliminde dara dawishilar monofong, al quramali dawishilar diftong yamasa trifong dep aytiladi.

Tildegi dawishi seslerdin' qisqa ya sozimli bolip aytiliw eki turli jag'dayg'a baylanishi boladi. Birinshiden, dawishilarning sozimlilik'i turli fonetikalik jag'daylarning ta'sirinen bolwi mu'mkin. Ma'selen, buwinnin' turine, pa'tke, so'zdin' turli pozitsiyasinda (basta, ortada, aqirinda) keliwine baylanishi yamasa qon'silas dawissiz seslerdin' sipatina baylanishi dawishi seslerdin' sozimli ya qisqa bolip aytiliw bug'an misal bola aladi. Dawishilarning sozimlilik'indagi bunday o'zgeris qubilmali bolip, ol belgili bir dawishi sestin' ta'biyatidan kelip shuqpaydi, al ha'r qiyli fonetikalik jag'daylarning sebebinen payda boladi. Ekinshiden, dawishi fonemalarning qisqa yamasa sozimli bolip aytiliw fonetikalik jag'daylarning sebebinen emes, al sol fonemalarning o'zlerine ta'n turaqli belgileri bolwi mu'mkin. Geypara du'nya tillerinde o'zara qarama-qarsi qoyilatug'in qisqa ha'm sozimli fonemalar bolip, olarning qisqa ha'm sozimli ekenligi fonetikalik jag'daylarning sebebinen emes, al olarning ta'biyatiga ta'n tiykarg'i ja'ne turaqli belgisi bola otirip, ha'r turli fonema retinde usi belgisi arqali o'zara qarama-qarsi qoyiladi. Sonliqtan da fonemaliq bul belgileri so'zlerdin' ma'nisin ajratiw xizmetin atqaradi. Misali, qirg'iz tilinde: *er* (мужчина) - *eer* (седлю); turkmen tilinde: *aat* (лошад) - *at* (имена); xakas tilinde: *as* (зерно) - *aas* (рот), *xas* (гусь) - *xaas* (ремень), *ol* (он) - *ool* (сын), *sox* (бей) - *soox* (холод) ha'm t. b.

Dawishi fonemalarning jasaliw ornin da'l ja'ne aniq belgilew ha'm olardi klassifikatsiyalaw dawissiz fonemalarg'a salistug'anda biraz qiyinraq ha'm quramaliq boladi. Jasaliw usuli jag'inan barliq dawishi fonemalar birgekili: olarning ba'rin aytqanda da o'kpeden shug'ip kiyatug'an hawa ag'imi u'ziliqsiz sirtqa shug'ip turadi. Dawishi fonemalar ayirim so'ylew ag'zalarinin' xizmeti arqali bir-birinen artikulyatsiyaliq ayirmashilikka iye boladi. Dawishilarning ayirmashilig'in ta'miyenlep turatug'in so'ylew ag'zalan tiykarinan erinler menen til bolip sanaladi.

Fiziologiyaliq jaqtan en' ha'reketshen' ha'm aktiv so'ylew ag'zasi til bolg'anliqtan dawishilarning jasaliwin aniqlawda ha'm olardi klassifikatsiyalawda tildin' jag'dayina tiykarlaniladi. Awiz boshig'inda tildin' qanday formag'a eniwi, onin' massasinin' awiz boshig'imun' qaysi bo'limine qaray (artqi, aldin'g'i, ortan'g'i bo'limleri) bag'itlaniw awiz boshig'i rezonatorinin' ko'lemin ha'r turli formag'a endirip otiradi.

Basqa barliq so'ylew ag'zalan hesh qanday o'zgerissiz halda turip, tek g'ana tildin' jag'dayinin' o'zgeriwi menen awiz boshig'i rezonatorinin' forması o'zgeriske ushirawi na'tiyesinde ha'r turli dawishi sesler jasaladi.

Til awız boshig'ının' ortan'g'ı bo'limine toplang'an jag'dayda g'ana onı (awız boshig'ı rezonatorın) ten'dey eki bo'lekke bo'lip turıwı mu'mkin. Til alg'a jiljig'an jag'dayda awız boshig'ının' artqı bo'limi u'kenirek ko'lemge, al aldın'g'ı bo'limi kishirek ko'lemge iye boladı: til artqa jiljig'an jag'dayda awızdın' artqı bo'liminde kishirek, al aldın'g'ı bo'liminde u'kenirek ko'lemnin' payda bolıwı ta'biyiy qubılıs. Tildin' bunday jag'dayları menen dawıshılardıń formantlıq (F) qurılısı (ha'r bir dawıshıg'a ta'n bolg'an seslik o'zgesheligi) tikkeley baylanıshı boladı.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawda tildin' jag'dayı menen birlikte tiykarg'ı artikulyatsiyanı quraytug'ın erinlerdin' ha'reketi de esapqa alınıwı tiyis. Fiziologiyalıq jaqtan erinler tilge salıstırg'anda sheklengen da'rejede ha'reket ete aladı. Erinler do'n'gelengen halda alg'a qaray u'yriılıwı mu'mkin. Erinlerdin' usınday jag'dayları menen de dawısh sesler bir-birinen ayrılp turadı. Erinlerdin' alg'a qaray u'yriılıwı na'tiyjesinde awız boshig'ı rezonatorının' ko'lemi (a'sirese onın' aldın'g'ı bo'limi) azlap u'keyedi ha'm, en' baslısı, hawa ag'ımının' sırtqa shıg'ıw jolı tarayadı. Bunday jag'day erinlik dawıshılardıń spektrindegı joqarg'ı formantlardın' jeyligin to'menletiwge sebepshi boladı.

Fonetikalıq a'debiyatlarda dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdın' tiykarınan eki tu'rın ushıratıwg'a boladı. Bir qatar ilimpazlar dawısh seslerdin' anıq tu'rde bo'lingen artikulyatsiyalıq sistemasın usinsa, ekinshi topardag'ılar, kerisinshe, bir artikulyatsiyadan ekinshisine so'ylew ag'zaları kem-kem o'tetug'ınlıg'ın ha'm olar arasınan anıq shegara qoyıw qıyın ekenin atap ko'rsetedı.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdag'ı birinshi ko'zqaras boyınsha tildin' jazıq (gorizontal) jag'dayı boyınsha (alg'a ha'm artqa jiljıwı jag'man) aldın'g'ı, ortan'g'ı, ha'm artqı dawıshılar bolıp, tildin' tik (vertikal) jag'dayı boyınsha (joqarı ha'm to'men jiljıwı jag'man) joqarg'ı, to'mengi ha'm ortan'g'ı dawıshılar bolıp, erinnin' qatnası jag'man erinlik ha'm eziwlik dawıshılar bolıp bo'linedi. Bul ko'z-qaras boyınsha dawısh seslerdin' ha'r bir tipi ortasına qatan' anıq shegara belgilenedi.

Dawısh seslerdi klassifikatsiyalawdag'ı ekinshi tu'rli ko'z-qaras boyınsha dawısh sesler tipi ortasına qatan' shegara belgilenbeydi. Dawıshılardıń bunday klassifikatsiyasın akademik L. V. Sherba usınadı. Ol tildin' jazıq jag'dayı boyınsha dawısh seslerdi aldın'g'ı, artqı ha'm aralas dawıshılar tipi dep bo'ledi de, olar ortasına qatan' shegara belgilemeydi. L. V. Sherba tildin' tik jag'dayı boyınsha dawıshılardı altı basqıshqa bo'ledi. Altı tu'rli dawısh seslerdi bir-birinen esitiwi arqalı ayırıp bilgenlikten ol dawıshılardı beske yamasa jetige emes, al da'l altı basqısha bo'lgan: L. V. Sherba dawısh sesler tipinin' ha'r bir basqıshı ortasınan qatan' shegara sızıg'ın o'tkermeydi. Bul ha'r bir basqıshqa kiretug'ın dawıshılar ortasında qatan' shegara joq degendi an'latadı. En' qısıq(i) tipindegi dawıshı fonemadan en' ashuq (a) tipindegi dawıshı fonemanı aytaman degenge shekem yamasa en' qısıq (i) tipindegi dawıshı fonemadan baslap en' ashuq (a) tipindegi dawıshı fonemanı

aytaman degenge shekemgi aralıqta tildi joqarı ko'teriw yamasa to'men tu'siriw arqalı ha'm bul jolda ma'lim da'rejede irkiliw na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiptegi dawıslı fonemalardı aytıw mu'mkin. Dawıslı fonemalardıń tiykarg'ı tipleri ha'm olardı belgilew ushın qollanlatug'ın ayırım tan'balı (L. V. Sherba boyınsha):

Aldıng'ılar (Передние)	Aralaslar (Смещенные)	Artqılar (Задние)
У і	Ы	Ш И
Y I		V
Ш е		О
Єе	З	Л С
Х		
Ә	а	О

Til menen tan'lay ortasındag'ı aralıqtın' altı tu'rli bolıwı tildin' joqarı ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesine baylanıshı boladı. Tildin' ha'r tu'rli ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesinde ha'r qıylı dawıslı fonemalar tipi jasaladı.

Akademik L. V. Sherba usıng'an bul kestede tildin' tik jag'dayı boyınsha altı basqıstıg'ı dawıslı fonemalar berilgen. Kestedege dawıslı fonemalardıń ha'mmesi tek bir tilde ushırıswı sha'rt emes, al olardıń ha'r tu'ri ha'r qıylı du'nya tillerinde ushırıswı mu'mkin bolg'an dawıslıların' tipi bolıp sanaladı. Dawıslı fonemalardıń sanı qatan' esapta bolatug'ın ha'r bir dara tilde tildin' joqarı ko'teriliw yamasa to'men tu'siw da'rejesinin' qansha basqıstıta bolıwı dawıslı fonemalardıń quramın anıqlawdag'ı bash o'lishem boladı.

Tildin' tik jag'dayı boyınsha g'ana emes, somn' menen birge tildin' jazıq jag'dayı boyınsha da dawıslılar tipi ortasına qatan' anıq shegara belgilew mu'mkin emes. Sebebi jazıq jag'dayı boyınsha da til a'ste izbe-izli tu'rde jılıwı arqalı ha'm bul jolda ma'lim da'rejede irkiliwı na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiptegi dawıslılar jasalıwı mu'mkin. Sonlıqtan da til aldı dawıslısın aytıwdan baslap en' teren' til artı dawıslısın aytaman degenge shekemgi aralıqta til bir neshe irkilis jasawı na'tiyjesinde sa'ykes bir neshe dawıslılar tipin payda etiwı mu'mkin.

Ko'pshilik jag'dayda dawıslılardıń jasalıwında tildin' ko'teriliwı yamasa to'menlewi jaqtın' ko'teriliwı ha'm to'men tu'siwı menen birlikte iske asadı. Bunnan dawıslılardıń sıpaın jaqtın' ko'teriliwı yamasa to'men tu'siw da'rejesine g'ana baylanıshı boladı degen juwmaqqa keliwge bolmaydı. O'ytkeni anaw ya minaw dawıslısın aytqanda jaqtın' qanday jag'dayda bolıwı emes, al tildin' jag'dayı a'hmiyetlierek boladı. Bug'an iseniw ushın minaday ta'jiriybeler islew mu'mkin: qa'lemdi tislep turıp (jaqtı joqarı-to'men

qozg'altpastan) barliq dawishi seslerdi (ashiq, qisiq, t.b.) aytiwg'a boladi; jaqtı kem-kem asha otirip bir dawishi sestın' o'zin aytiw mu'mkin. Bunnan dawishi seslerdin' artikulyatsiyasında negizgi orındı jaqtın' ha'reketi emes, al tildin' ha'reketi tutatug'ınlıg'ın ko'remiz. Solay etip, dawishi sesler tiykarıman u'sh bag'darda klassifikatsiyalanadı: tildin' tik (vertikal) jag'dayı boyınsha (jaqtın' ashılıwı boyınsha emes) ashıq, qisiq ha'm olardıń aralıg'ında jasalatug'ın dawishlar tipi; tildin' jazıq jag'dayı boyınsha alding'ı, artqı ha'm olar aralıg'ında jasalatug'ın dawishi fonemalar tipi; erinnin' qatnası boyınsha erinlik ha'm eziwlik dawishi fonemalar tipi. Bul dawishi seslerdin' universal klassifikatsiyası bolıp, ha'r bir jeke tilde o'zinshelik o'zgeshelikleri menen ko'rinisin tabadı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi dawishlar artikulyatsiyalıq jaqtan tildin' tik jag'dayı boyınsha, ashıq, qisiq ha'm orta ko'terin'ki dawishlar bolıp, tildin' jazıq jag'dayı boyınsha til aldı, til ortası ha'm til artı dawishları bolıp, erinnin' qatnası boyınsha erinlik ha'm eziwlik dawishları bolıp klassifikatsiyalanadı. Dawishi fonemalardıń artikulyatsiyalıq klassifikatsiyası akustikalıq mag'lummatlar dawishlardın' birinshi ha'm ekinshi formantlarınin' jiyiginin' jiylikti o'lshew shkalasında jaylasıwı menen sa'ykes keledi. Onı qaraqalpaq tili dawishlarınin' formantlıq qurılısı berilgen to'mendegi keste misalında ko'rsetiwge boladı.

Dawishlar	FI	FII
E	260-580	1800-2090
İ	250-579	1640-1930
A'	500-970	1380-1840
U'	260-550	1300-1530
O'	320-550	1290-1510
I	250-660	1160-1440
A	570-1000	1130-1390
U	270-560	830-1090
O	360-739	800-1119

Kesteden ko'rinip turg'anunday-aq qisiq i, i, u, u', e dawishlarınin' birinshi formantları (FI) en' to'men jiylikke iye (300-500 gts. aralıg'ında), al ashıq dawishlar bolg'an a, a' fonemalarınin' birinshi formantları joqarı jiylikke iye (700-900 gts aralıg'ında). Al ekinshi formantın' (FII) jiyligi ko'birek tildin' jazıq jag'dayına baylanıslı boladı. Tildin' jazıq jag'dayı boyınsha dawishi ses qanshelli tildin' aldıraq bo'liminin' qatnasında jasalsa, ekinshi formantınin' (FII) jiyligi sonshelli joqarıraq, al qanshelli tildin' artıraq bo'liminin' qatnasında jasalsa, FII to'menirek bolatug'ınlıg'ı G.Fant ta'repinen oris tili dawishlarınin' misalında a'lle qashan anıqlang'an edi. Bunday qubılıstı qaraqalpaq tilinin' dawish fonemalarınin' misalında da

amıq ko'riwge boladı. Kesteden ko'ringenindey-aq, til aldı e fonemasının', onnan keyin til ortası i, a', u', o' fonemalarının' ekinshi formaların' jiyiligi joqarıraq. Al til artı o ha'm u, onnan keyin a ha'm i fonemalarının' ekinshi formantlarının' jiyiligi to'menirek.

Soday-aq formantlar jiyiliginе dawıslılardıń ashuq-qısıqlıg'ı, erinlik-eziwlik ekenligi de ma'lim da'rejede ta'sir etedi. Dawısh ses qanshelli ashuq bolsa, FI jiyiliginin' joqarı bolatug'ınlıg'ı, al dawıshınun' erinlik bolıwı FII jiyiliginin' to'menlewine alıp keletug'ınlıg'ı ko'p g'ana tillerdin' akustikalıq izertlewleri tastıyıqlaydı. Bunday jag'daydı qaraqalpaq tilinin' materialında da ko'riwge boladı. (Kestedeги tsifrlardı saıstırıp, tallap qaran').

Dawısh fonemalar awız yamasa murın boshıg'ının' qaysısının' rezonator xızmetin atqarıwına qaray otırıp ta klassifikatsiyalanadı. Bul jag'ına qaray dawıslılar awızlıq ha'm murınlıq bolıp bo'linedi. Awızlıq dawıslılardı aytqanda jumsaq tan'lay joqarı ko'terilip, murın jolın jawıp turadı. Solay etip, hawa awız boshıg'ı arqalı o'tedi de, rezonator xızmetin awız boshıg'ı atqaradı. Murınlıq dawıslılardı aytqanda jumsaq tan'lay tu'sin'ki halda turıp, murın jolı ashıladı ha'm hawa ag'ımının' bir bo'legi murın boshıg'ı arqalı o'tedi. Na'tiyjede murın ha'm awız boshıqları birlikte rezonator xızmetin atqaradı. Fiziologiyalıq jaqtan dawıslılardı da murınlıq etip aytıw'ga boladı. Biraq du'nya tillerinde murınlıq dawıslıları siyrek ushırasadı. Ma'selen, frantsuz, portugal, polyak, tuva, ha'm t. b. tillerde murınlıq dawısh fonemalar ushırasadı. Ko'pshilik tillerde dawısh seslerdin' murınlıq tu'rde aytılwı fonetikalıq jag'daydın' sebebinen (murınlıq dawıssızlardın' ta'sirinen) boladı.

§ 20. Dawıssızlar ha'm olardıń klassifikatsiyası

Dawıssız sesler sisteması lingvistikalıq a'debiyatlarda konsonantizm¹ degen atamada ataladı.

Dawıssız seslerdi aytqanda o'kpeden shıg'ıp kiyatır'ın hawa ag'ımın ayırım so'ylew ag'zalarınun' tusında tosınlıqqa ushırap, sonun' saldarınan tosınlıqtı jen'iw ushın hawa ag'ımının' pa'ti ku'sheyyedi. Na'tiyjede dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Dawıssız sesler ya tek shawqımnan, yamasa shawqım menen birlikte dawıstın' qatnasınan jasaladı. Solay etip, dawıssız seslerdin' artikulyatsiyası shawqımdı payda etiwge beyim boladı. Shawqım menen birlikte olardıń aytılwında dawıstın' qatnasıwı da qatnaspawı da mu'mkin. Dawıstın' qatnası (yamasa qatnaspawı) jag'ınan dawıssız sesler u'nli ha'm u'nsizler bolıp bo'linedi. Eger de dawıssız sestı aytqanda dawısh shımlıdıg'ı dawıstı payda etetug'ınday jag'dayda bolsa, onda u'nli dawıssız ses, al dawısh shımlıdıg'ı dawıstı payda etpeytug'ınday jag'dayda bolsa, onda u'nsiz dawıssız ses jasaladı. Artikulyatsiyalıq jaqtan qa'legen dawıssız sestı u'nli ha'm u'nsiz tu'rinde

¹ Konsonantizm—latinsha consonans—«dawıssız ses» degen ma'nini an'latadı.

jubaylastırıp ayıtwg'a boladı. Misalı, p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j ha'm t.b. Biraq barlıq tillerde ha'mme dawıssız seslerdin' u'nli-u'nsiz jubaylaslarının' bola beriwi sha'rt emes. Ma'selen, ayırım tillerde u'nsiz, murınlıq dawıssız sesler gezlesip, olar o'zlerinin' u'nli jubaylasları menen birge jumsalatuğ'ın bolsa, al ko'pshilik tillerde tek u'nli (yamasa sonor) murınlıq dawıssız sesler ushırasadı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde p-b, f-v, t-d, s-z, sh-j, k-g dawıssız sesleri o'zlerinin' u'nli ha'm u'nsiz jubaylaslarına iye bolıp, olar o'zara ayrıqsha foneme retinde qarama-qarsı qoyıladı. Al qalg'an dawıssız sesler (sonın' ishinde murınlıq dawıssız da) onday bolıp jubaylaspaydı, u'nli-u'nsizligi jag'ınan qarama-qarsı qoyılmaydı.

U'nli ha'm u'nsiz dawıssız sesler o'zara tek dawıstın' qatnası jag'ınan emes, sonday-aq o'kpeden shıqqan hawa ag'ımının' pa'ti jag'ınan da ayırılıp turadı. U'nsiz dawıssız sesler ku'shli hawa ag'ımı menen, al u'nli dawıssız sesler o'lpn'irek hawa ag'ımı menen ayıladı. Sonlıqtan u'nsiz dawıssız seslerdi orıs tiline ku'shli (silnie), u'nli dawıssız seslerdi ku'shsiz (slabie) dep te ataydı. Sonday-aq ha'zirgi qazaq tilinde u'nli dawıssızlar uyan', u'nsizler qatan' degen termin menen ayıladı.

Barlıq du'nya tillerinde u'nli dawıssız sesler ku'shsiz, al u'nsiz dawıssızlar ku'shli hawa ag'ımı menen ayıla bermewi de mu'mkin. Geypara tillerde dawıssız seslerdin' ayrıqsha tipi ushırasadı. Onday seslerdi artikulyatsiyalıq belgelerine qaray u'nli, yamasa u'nsiz dawıssız sesler qatarına jatqarıw qıyın. Olar dawıstın' qatnası jag'ınan u'nsizler qatarına kirse, al hawa ag'ımının' o'lpn' (ku'shsiz) bolıwı jag'ınan u'nli dawıssız seslerge uqsaydı. Bunday tiptegi dawıssız sesler latinsha lenis (ku'shsiz) degen termin menen atalıp, olar finn tilinde ha'm nemis tilinin' ayırım dialektlerinde gezlesedi.

Sonday-aq dawıssızlardın' jasalıwında jumsaq tan'laydın' jag'dayına ha'm qaysı boslıqtın' rezonator xızmetin atqarıwına qaray dawıssız sesler awızlıq ha'm murınlıq bolıp eki toparg'a bo'linedi. Jumsaq tan'laydın' joqarı ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı arqalı awızlıq sesler jasaladı. Jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolının' ashılıwı arqalı awız boslıg'ı menen birge murın boslıg'ı da rezonatr xızmetin atqaradı. Na'tiyjede murınlıq sesler ayıladı. Fiziologiyalıq jaqtan ko'pshilik dawıssız seslerdi murınlıq ha'm murınlıq emes (awızlıq) etip ayıtwg'a boladı. Biraq ta o'z aldına ayrıqsha fonema retinde murınlıq dawıssızlar sanı jag'ınan du'nya tillerinde az ushırasadı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde murınlıq dawıssız fonemalar u'shew-m, n, n'; orıs tilinde ekew-m, n.

Dawıssız sesler tiykarınan akustikalıq ha'm artikulyatsiyalıq belgileri boyınsha klassifikatsiyalanadı. Akustikalıq belgileri boyınsha dawıssız sesler sonor ha'm shawqımlılar bolıp bo'linse, artikulyatsiyalıq belgileri boyınsha eki tu'rli bolıp, jasalıw ornı ha'm jasalıw usılı jag'ınan klassifikatsiyalanadı.

¹ М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 38-бет.

Ashiq a sesin aytqanda dawistin' qatnasi ju'da' ku'shi bolsa, og'an qarag'anda qisan'iraq dawishlardi aytqanda dawistin' qatnasiw mu'mkinshiligi kemeyip baradi. Qanshelli qisiq bolg'an sayin seslerdi aytıwdag'ı shawqım payda etiw mu'mkinshiligi ku'sheyip baradi. Dawistin' qatnasiwının' to'menlep barıwının' endigi basqıshı «yarım dawishlar» dep atalatur'ın y, w, m, n, l, r sonor dawissızları bolip, olar akustikalıq jaqtan dawissızlar menen dawısh seslerdin' shegarasındag'ı sesler qatarına kiredi. A.A.Reformatskiydin' aytıwı boyınsha uluwma dawıshı ha'm dawissız seslerdin' shegarası qisıq i, u dawishlarının' artikuyatsiyası menen sa'ykes juwısın'qı y, w dawissızlarının' artikulyatsiyasının' aralıg'ınan o'tedi¹. Dawis qatnasiwının' kelesi basqıshı u'nli juwısın'qı v, z, j ha'm u'nli jabısın'qı b, d, g tipindegi dawissız sesler bolsa, al son'g'ı basqıshıtag'ı f, s, sh, p, t, k tipindegi dawissızlardı aytqanda dawis pu'tkilley qatnaspay, olar tek shau'qum arqalı jasaladı. U'nli dawissızlardı aytqanda da dawısqa qarag'anda shawqım basımıraq qatnasadı.

Solay etip, dawistin' qatnasiw da'rejesine qaray dawissız seslerdi sonorlarq² ha'm shawqımlılar dep eki toparg'a, al shawqımlıların' o'zin u'nli ha'm u'nsızler dep tag'ı da ekige bo'liw ko'pshilik tillerde birazdan berli qabil etilgen.

§ 21. Dawissızların' jasahw ornına qaray bo'liniwi

So'ylew ag'zalarının' qanday da bir jerinde o'kpeden shıg'ıp kiyatır'gan hawa ag'ımı tosıqlıqqa ushıraydı. Tosıqlıqtı ha'reketshen' (aktiv) so'ylew ag'zası ha'reket etpeytug'ın (passiv) so'ylew ag'zasına jaqınlasıwı yamasa tiyiwi arqalı payda etedi. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları tiykarg'ı xızmetti atqarg'anlıqtan jasalw ornı jag'ınan, dawissız sesler sol ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' atı menen ataladı. Ma'selen, erinlik, til aldı, til ortası, til artı ha'm t.b.

Erinlik dawissızlar. Joqarg'ı eringe qarag'anda to'mengi erin ha'reketshen' xızmet atqaradı. Sonlıqtan erinlik dawissızlardı aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin to'mengi erin atqaradı. Al u'stingi erin ha'm u'stin'gi tıslar passiv so'ylew ag'zası xızmetin atqaradı. Erinlik dawissız seslerdi fonetikalıq a'debiyatlarda labial³ dawissızlar dep te ataydı. Jasalw ornı boyınsha labial dawissızlar eki tu'rli boladı. Birinshisi bilabial⁴ (qos erinlik) dawissızlar. Olarg'a p, b, m, w tipindegi fonemalar jatadı. Ekinshisi labio-dental⁵ (erinlik-tıslık) dawissızlar. Olarg'a f, v tipindegi

¹ A.A.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 67-бет.

² Senor, sonant-«shıqqısh» deggen ma'nini bildiretug'ın latin so'zi.

³ Labial-latinsha labia - «erin» degendi bildiredi.

⁴ Bilabial - latinsha bi- «eki, qos» ha'm labia so'zlerinen jasalg'an termin

⁵ Labio-dental- latinsha labia ha'm denta - «tis» so'lrinen payda bolg'an

dawıssızlar jatadı. Solay etip, to'mengi erinnin' joqarg'ı erin menen joqarg'ı tıslar ortasında payda etken tosqınlıg'ı na'tiyjesinde erinlik dawıssızlarga ta'nı bolg'an shawqım jasaladı.

Til aldı dawıssızları fiziologiyalıq jaqtan bir tutas bolg'an til fonetikada sha'rtili tu'rde til ushı, til aldı, til ortası, til artı dep bo'linedi. Bulay etip bo'liw arqalı seslerdin' jasalıw ornı anıqlanadı. Til aldı dawıssız fonemalarınin' jasalıwında ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin tildin' ushı menen birlikte onın' aldın'g'ı bo'limi atqaradı. O'zinin' og'ada ha'reketshen'ligi na'tiyjesinde til ha'm onın' aldın'g'ı bo'limi ha'r tu'rli seslerdi payda etedi. Til ushı menen birlikte tildin' aldın'g'ı bo'liminin' jag'dayına qaray til aldı dawıssızları negizinen u'shke bo'linedi: dorsal², apikal³, kakuminal⁴ dawıssız fonemaları. Til ushının' to'mengi tıslerge qaray tu'sirilmewi ha'm tildin' aldın'g'ı bo'liminin' u'stin'gi tıslerge tiyiwi yamasa jaqınlasıwı arqalı dorsal dawıssız sesler jasaladı. Onday dawıssızlardın' qatarına qaraqalpaq tilindegi s, z, rus tilindegi t, d seslerin jatqarıwg'a boladı. Tildin' aldın'g'ı bo'limi til ushı menen birlikte azlap ko'terile otırıp, joqarg'ı tıslerge yamasa alveolg'a tiyiwi arqalı apikal dawıssız sesler jasaladı. Onday dawıssızlarga qaraqalpaq tilindegi t, d seslerin jatqarıwg'a boladı. Apikal dawıssızlardı aytqanda tildin' ushı, al dorsal dawıssız seslerdi aytqanda tildin' aldın'g'ı bo'limi, ya joqarg'ı tıslerge, alveolg'a tireledi. Sonlıqtan ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarınin' qatnasıwı boyınsha olar tıslık til aldı ha'm alveollar til aldı dep exige bo'linedi»⁵.

Til ushının' tag'ı da joqarıraqqa qattı tan'layg'a qaray ko'terile otırıp, azlap keyin qaray qayırılıwı arqalı kakuminal dawıssız sesler jasaladı. Kakuminal dawıssız sesler qatarına qaraqalpaq tilindegi sh, j seslerin ha'm qaraqalpaq, orıs tillerindegi r sesin jatqarıwg'a boladı.

Til aldı dawıssızlarınin' ishinde sh, j sesleri ha'm sh sesinin' ekinshi (sh ta'rizli) elementi eki fokuslı boladı. Tosqınlıq bir emes, al eki orında (tildin' aldın'g'ı ha'm ortası tuslarında) payda bolıw arqalı jasaladı. Bul seslerdi aytqanda tildin' aldın'g'ı ha'm ortan'g'ı bo'limleri ko'terilip, aralıqta tegislik yamasa oyıshlıq payda etiledi.

Til ortası dawıssızları. Bul tiptegi dawıssızlardı aytqanda aktiv so'ylew ag'zası xızmetin tildin' ortang'ı bo'limi atqaradı. Tildin' ortası joqarı ko'terilip, qattı tan'layg'a jaqınlasadı yamasa tiyedi. Til ortası dawıssızların geypara a'debiyatlarda passiv so'ylew ag'zası boyınsha palatal dawıssızlar yamasa aldın'g'ı tan'lay, qattı tan'lay dawıssızları degen terminler menen de ataydı. Til ortası dawıssızları qatarına ha'r tu'rli tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de jumсалatug'm y (yot) fonemasın, sonday-aq, azerbayjan tilindegi k, g orıs tilindegi jumsaq k, g seslerin, nemis tilindegi grafikalıq

¹M.İ. Matushevich. Vvedenie v obshuyu fonetiku. M., 1959, 39-bet

²Dorsal-latinsha dorsum- «arqa» degen ma'nisti bildiredi.

³Apikal - latinsha apex- «uti» degendi bildiredi.

⁴Kakuminal-latinsha «kakumen» - «u'sh, to'be» degen ma'nisti bildiredi.

⁵М.И. Матусевич. Введение в общую фонетику. М., 1959, 39-bet.

jaqtan ch ha'ribi menen belgilenetug'in sesti (ma'selen, ich- «men» degen so'zdegi dawissız ses jatadı; nemis tilinde ol sesti ich-laut depte ataydı) jatqarıwg'a boladı.

Til artı dawissızları. Til artı dawissızların aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası xızmetin tildin' artqı bo'limi atqarıp, ol jumsaq tan'layg'a qaray ko'teriledi. Til artı dawissızlarının' qatarına qaraqalpaq ha'm oris tillerindegi k, g tipindegi seslerdi jatqarıwg'a boladı.

Uvulyar¹ kishkene tillik dawissızları. Uvulyar dawissızların aytqanda aktiv so'ylew ag'zası xızmetin tildin' artqı bo'limi emes, al kishkene til menen qosa jumsaq tan'lay atqaradı. Kishkene til to'men iyile otırıp, tilge jaqınlasıwı yamasa tiyiwi mu'mkin. Bunday artikulyatsiya til artı dawissızına usag'an, biraq onnan go're teren'irekte jasalatug'in dawissız sesti payda etedi. Sonlıqtan biraz avtorlar ha'r qıylı tillerdegi sa'ykes dawissızlardı (ma'selen, qazaq, qaraqalpaq tillerindegi q, g', n') til artı yamasa teren' til artı deydi de, olardin' jasalıwında g'ı kishkene tildin' ha'reketshen' qatnasatug'inlg'ına kewil awdarmaydı. Solay etip, ha'reketshen' so'ylew ag'zalarının' qatnası jag'ınan qaraqalpaq, qazaq tillerindegi q, g', n', x seslerin uvulyar sesler dep esaplag'an jo'n. Sonday-aq, frantsuz tilinin' Parij dialektinde jumsalatug'in kishkene til ja'rdeminde aytilg'anlıqtan r sesi uvulyar dawissız bolıp sanaladı.

Faringal² (ko'mekey) dawissızları. Ko'mekey dawissız foneması til tu'binin' onın' tusında g'ı jutqınshaq diywalına jaqınlasıwı ha'm arada san'laq qaldırılıwı arqalı jasaladı. Ko'mekey faringal dawissız sesine bir qatar tu'rkiy tillerdegi, arab ha'm nemis tilinde jumsalatug'in h sesin jatqarıwg'a boladı.

§ 22. Dawissızların' jasalıw usılına qaray bo'liniwi

Dawissızların' ayılıwında shawqımının' ha'r tu'rli da'rejede qatnasıwı ha'm ko'p tu'rli bolıwı olardin' jasalıw ornına baylanıslı bolıw menen birge jasalıw usılına da, yag'nıy tosquinlıqtın' sıpatına da baylanıslı boladı. Ha'reketshen' so'ylew ag'zaları ha'reketshen' emes so'ylew ag'zalarına jabısıp ha'm jazdırılıwı arqalı, so'ylew ag'zalarının' o'zara jaqınlasıp, arada san'laq qaldırıp turıwı arqalı, dirildew imkaniyatına iye bolg'an so'ylew ag'zalarının' (til ushı, kishkene til, erin) diril payda etiwi arqalı hawa ag'imına tosquinlıq jasawı mu'mkin. Awız boshlg'ında g'ı payda etilgen tosquinlıqtın' bunday tu'rleri ha'r qıylı dawissızlar g'a ta'n bolg'an sa'ykes shawqımlardı payda etedi. Jasalıw usılına qaray dawissızlar jabısıwı qı ha'm dirildewik bolıp tiykarınan u'sh toparg'a bo'linedi.

Jabısıwı qı dawissızlar. Aktiv (ha'reketshen') so'ylew ag'zaları bolg'an til, astın g'ı erin, kishkene til o'zlerinin' tusında g'ı passiv so'ylew ag'zalarına

¹ Uvulyar – latinsha ubula «kishkene til» degen ma'nisti an'latadı.

² Faringal – grekshe pharynx – «ko'mekey, jutqınshaq» degen ma'nisti bildiredi.

tolıq jabısıwı arqalı o'kpeden shıg'ıp kiyatırǵ'an hawa ag'ımının' jolin bekitedi ha'm keyin tosqınlıq jazdırıladı. Bunday jol menen jabısın'qı dawıssız sesler jasaladı. Bunday tiptegi dawıssız sesler orıs tilinde смычные (jabısıwshı, tiyiwshı) dep aytıladı. Sonday-aq fonetikalıq a'debiyatlarda dawıssızlardın' son'g'ı aytılıwına qaray взрывной (jarılıwshı) yamasa eksploziv sesleri dep te, al shawqım payda etiwshı hawa ag'ımının' sozilip turmasthan, jildam shıg'ıp ketiwine qaray мгновенный (jildam) dawıssızları degen terminler menen de ataladı. Ol sesler jabısıwshı ha'm ashılıwshı (jazdırılıwshı) bo'leklerden turadı. Jabısıw payıtında ele ses esitilmeydi. Dawıssız ses, anıg'ıraq aytqanda shawqım, tosqınlıqtın' jazdırılıwı (ashılıwı) payıtında jasaladı. Jabısıw payıtınan son'g'ı tosqınlıqtın' ashılıwı eki tu'rli boladı. Birinshiden, ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasına jabısıp turg'an ha'reketshen' so'ylew ag'zası birden ajrasıwı na'tiyjesinde jarılıw payda bolıp, jıynalıp turg'an hawa pa't penen sırtqa shıg'adı. Bunay usıl menen jasalatug'ın dawıssız sesler p, b, m, t, d, n, k, g, q bolıp, olardıń ha'mmesi ba'rha' jarılıwshı tu'rinde aytila bermewi mu'mkin. Ma'selen, so'zdin' en' son'ında olar birde jarılıwshı (эксплозив), birde jabısıwshı (эмиллозив) tu'rinde aytila beredi. Biz tap, tat, taq so'zlerinin' ha'r birin aytıwda aqırındag'ı jabısın'qı dawıssız seslerdin' jarılıwshı elementin aytpay-aq, ol so'zlerdi ap-anıq ayıra alamız. Eger de jarılıwshı (shawqımdı payda etiwshı) bo'legi aytilmasa, onda ol dawıssız seslerdi biz qalay esitemiz ha'm olardı bir-birinen qalay ayıramız degen soraw tuwıwı mu'mkin. Misallarda p, t, q seslerinin' jarılıwshı elementleri aytilmasthan-aq olardıń bir-birinen anıq ayırılıp turıwınun' sebebi ol so'zlerdegi dawıshı a sesinin' artikulyatsiyalıq ayırmashılıǵına baylanıslı boladı. Jasalıw ornı jag'ıman ha'r qyılı bolǵ'an p, t, q dawıssız sesleri o'zlerinin' aldında turg'an a dawıshı sesinin' u'shinshi (son'g'ı) fazasına artikulyatsiyalıq jaqtan ha'r tu'rli da'rejede ta'sir etedi. Mine, bul jag'day u'nsiz jabısın'qı dawıssızlardın' seslik ayırmashılıǵın payda etip tur.

Ekinshiden, jabısıp turg'an ha'reketshen' so'ylew ag'zası ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasınan birden ajrasıp, alıslap ketpey, a'ste ajrasıp, ortada san'laq payda etedi. Hawa ag'ımı sol san'laqtan su'zilip shıg'adı. Bunday jol menen jasalg'an dawıssız sesler affrikatlar¹ delinedi. Affrikat seslerge misal retinde orıs tilindegi ɥ (ts), ʃ (sh) seslerin ko'rsetiwge boladı. Affrikat seslerdin' ayırıqshalıq belgileri, birinshiden, olar jabısın'qı ha'm juwısın'qı elementlerden turadı; ekinshiden, jabısın'qı artikulyatsiyadan juwısın'qılıqqa o'tiw ju'da' tez bolıp, olar ortasına shegara qoyıw mu'mkin bolmaydı. Sonlıqtan da affrikatlar o'z aldına dara fonema bolıp sanaladı. Orıs tilindegi affrikatlar u'nsiz bolsa, al ayırım tillerde, ma'selen, belorus, italyan tillerinde u'nsiz ha'm u'nli affrikatlar da ushurasadı.

¹ Affrikat - latinsha affricare - «qırıp o'tiw» (притирать) degen ma'nini an'latadı.

Solay etip, da'slepki jabısıw payıtı (fazası) boyınsha birgelkili bolg'an jabısın'qı dawıssız sesler jazdırılıw payıtı boyınsha jarılıwshı ha'm affrikat bolıp bo'linedi.

Juwısın'qı dawıssızlar. Ha'reketshen' so'ylew ag'zası ha'reketshen' emes so'ylew ag'zasına jaqınlasıwı (juwısrıwı) na'tiyjesinde aralarında san'laq qaldırılıp, ol san'laqtan hawa ag'ımı o'tiwi arqalı juwısın'qı dawıssız sesler jasaladı. Solay etip, olardı aytqanda tolıq jabıl'g'an tosqınlıqqa ushıramay, awız boslıg'ında payda etilgen san'laqtan (qıspaqtan) hawa ag'ımı u'ziliksiz shıg'ıp turadı. San'laqtın' diywallarına hawa ag'ımının' su'ykeliwi na'tiyjesinde juwısın'qı dawıssız seslerge ta'n bolg'an shawqım jasaladı. Bul tiptegi dawıssız sesler juwısın'qı (шелевой) dep ataladı. Sonday-aq fonetikalıq a'debiyatlarda olardı frikativ¹ (sozılın'qı) dawıssızlar dep te ataydı.

Juwısın'qı dawıssızlar o'zlerinin' jasahwında payda etilgen san'laqtın' (qısnaqtın') formasına qaray do'n'gedek san'laqlı (круглошелевой) ha'm jalpaq san'laqlı (плюскошелевой) bolıp bo'linedi. Jalpaq san'laqlı, juwısın'qı dawıssız seslerdi aytqanda so'ylew ag'zaları ortasında ken'irek jazıq san'laq payda etiledi. Bunday tiptegi dawıssızlarğa v, f, x seslerin jatqarıwıǵa boladı. Al do'n'gelek san'laqlı, juwısın'qı dawıssız seslerdi aytqanda ha'reketshen' so'ylew ag'zası o'zinin' barlıq eni (ken'ligi) boylap emes, al da'l ortasında nawasha ta'rizli do'n'gelek san'laq payda etedi. Bunday dawıssız seslerdin' tipine s, z sesleri jatadı. Ko'pshilik juwısın'qı dawıssız seslerdi aytqanda eki qaptal tarılıp, san'laq awız boslıg'ımın' ortasında jasalsa, al l sesin aytqanda bolsa, san'laq qaptaldan jasaladı. O'ytkeni l sesinin' artikulyatsiyasında til ushı aldı menen birlikte aldın'g'ı tislardin' tu'bine tirelip, ortanı jawıp turadı. Tildin' eki qaptalında san'laq payda etilip, hawa ag'ımı sonnan shıg'ıp turadı. Sonlıqtan l qaptal juwısın'qı dawıssız sesi delinedi. †

Dirildewik dawıssızlar. Barlıq so'ylew ag'zaları dirildi payda etiw imkaniyatına iye emes. Dirildi payda etiw mu'mkinshiligine iye so'ylew ag'zaları bolg'an erin, til ushı, kishkene tildin' izbe-iz tu'rde dirildewi na'tiyjesinde o'kpeden shıg'ıp kiyatır'g'an hawa ag'ımı tosqınlıqqa ushırap, sonnan dirildewik dawıssız sesler jasaladı. «Dirildewik» degen terminnin' o'zi de ol sestin' jasahw usulina baylanışlı aling'an. Bunday tipte jasalatug'ın sestı oris tilinde «дрожащий» (dirildewik) dep ataydı. Sonday-aq, lingvistikalıq a'debitlarda onday sestı vibrant² degen termin menen de ataydı. †

Bizge jaqınnan tanıs dirildewik seslerdin' qatarına ko'pshilik tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq ha'm oris tillerinde jumсалatug'ın til aldı r sesin jatqarıwıǵa boladı. Bul tiptegi dawıssız ses shawqımlı (ma'selen, shex tilinde) ha'm sonor (oris, qaraqalpaq ha'm t.b. ko'pshilik tillerde) tu'rinde

¹Frikativ- latinsha fricatio- «sırdı (trenie)» degen ma'nini an'latadı.

²Vibrant- latinsha vibratio- «dirildew» «qaltıraw» degen ma'nini an'latadı.

ushirasadi. Ayırım adamlardin' so'ylewinde til aldı dirildewik r sesinin' ornına kishkene tillik(uvulyar) dirildewik r sesi jumsaladı. Bul ol tillerde a'debiy norma bolıp sanalmaydı. Sonday-aq kishkene tillik r sesi ayırım tiller ushın, ma'selen, frantsuz tili ushın, a'debiy norma bolıp tabıladı.¹

Erinlik dirildewik dawıssız ses ku'shli hawa ag'imının' erinlerdi dirildetiwi arqalı jasalıwı mu'mkin. Bunday erinlik dirildewik dawıssız ses a'dettegi seslerden ayırılıp turadı. Onın' a'dettegi seslerdey bolmay, tek ayırıqsha tan'laq so'zlerde g'ana jumsalrıwı mu'mkin. Ma'selen, geypara tillerde attı (jılqını) toqtatıw yamasa tınıshlandırıw ushın erinlerdi dirildetiwi arqalı ses shıg'arıw. Suwıqqa qattı ton'g'anda erinlerdi dirildetiwi, yamasa tıslardı sıqırlatıp ses shıg'arıw mu'mkin. Bular a'dettegi jag'daydag'ı so'zlerden ajralıp turadı.

§ 23. Dawıssızlardın' dawıstın' qatnasına qaray bo'liniwi

Dawıssızlardı aytqanda dawıstın' qatnasıwı da, qatnasıwı da mu'mkin. Biraq barlıq dawıssızlardın' artikulyatsiyasında qanday da'rejede bolmasın shawqımın' qatnasıwı sha'rtı. Dawıssız seslerdin' artikulyatsiyalıq o'zgesheligi, yag'niy so'ylew ag'zaların' hawa ag'imına tosıqlıq etiwi shawqım do'retiwdin' da'regi boladı. Demek, shawqım do'retiw barlıq dawıssız seslerge ta'n jag'day. Dawıssız selerdin' jasalıwında dawıs shıwıldig'ının' qatnasına qaray olardı u'nli ha'm u'nsızler dep bo'liw mu'mkin. U'nsızlerdi aytqanda dawıs shıwıldig'ı ha'reketke kelmeydi. Al u'nliilerdi aytqanda dawıs shıwıldig'ı ha'rekette bolıp, dawıs payda etiledi. U'nliilerdin' ba'ri dawıstın' birgelkili da'rejede qatnasıwı menen jasala bermeydi. Olardın' birazin aytqanda dawıs shıwıldig'ı ha'rekette bolıw menen birge hawa ag'imının' pa'ti shawqımdı da payda etip, dawıs penen birge ten'dey da'rejede shawqım da qatnasadı. Al ayırım u'nli dawıssızlardın' artikulyatsiyası waqtında dawıs shıwıldig'ının' ha'reket etiwi menen, hawa ag'imının' pa'ti o'lpın' bolıwı menen, na'tiyjede dawıstın' qatnası basım da'rejede bolıwı menen basqa u'nli dawıssız seslerden ayırılıp turadı. Dawıstın' qatnası ha'm hawa ag'imının' o'lpın'ligi (ha'lsizligi) jag'ınan olar dawıslı seslerge ko'berek usaydı. Onday u'nliilerdin' toparı basqa u'nli dawıssız seslerden ayırıqsha sonorlar dep ataladı. Al qalg'an dawıssızlar shawqımlılar delinedi. Sonorlardın' ishinde y, w sesleri, a'sirese, olardın' intervokal (dawıslıların' ortasında) ha'm so'zdin' aqırında jumsalatuğ'ın ren'kleri artikulyatsiyalıq jaqtan dawıslı seslerge ju'da' usas bolıp keledi.

Artikulyatsiyalıq jaqtan sonorlardın' dawıssızlar qatarına kiretuğ'ınının' sebebi olardı aytqanda o'kpeden shıg'ıp kiyatır' an hawa ag'imına tosıqlıq jasaladı.

¹М.И.Матусевич. Введение в общую фонетику М., 1959, 62-бет

DAWISSIZLARDIN' TIYKARG'I TIPLERI HA'M OLARDIN' TAN'BALARI

L. V. Sherba boyinsha		Erinlik		Til aldi			Til ortasi	Til aldi	Kish-kene tililik	Jutqinshaq		Tamaq		
		Qos erinlik	Erinlik tililik	Kakuminal	Apikal	Dar-sal				Jogari	To'inen			
Jabısin'qi	Shawqmıli	Binkpeli (Affrikar)	Bir fokuslı	Jalan' (учимье)	p b	t d	t d	d	k g	q	g	?		
					p ^h b ^h									
							t ^s k a ^s // s	t ^s c d ^s // s						
							t ^h s d ^h // s	t ^h c d ^h // s						
							t ^h c d ^h // s	t ^h c a ^h // s						
Juwısin'qi	Shawqmıli	bir fokuslı	m	Sonant	φ β f v	h n	h n	h n	h	n // h		Δ v		
							θ ð	θ ð	θ ð					
							ş z	ş z	ş z					
							ş // z // s	ş // z // s	ş z					
							ş // z // s	ş // z // s	ş z					
Dirt-dewil	Sonant	eki fokuslı	w y	orta		y		j		h // o				
					Shawqmıli	qapital			i j		h			
									ř					
Shawqmıli	sonant	psi				ř				R				

¶ **Sonor dawissızlar.** Sonorlardı aytqanda dawis shawqımg'a qarag'anda basını boladı. Sonlıqtan da olardı yarım dawislılar dep te ataydı. Sonorlar qatarına m, n, l, r, y, w, n' tipindegi seslerdi jatqarıwg'a boladı. Biraq bunday sesler mudamı sonor tu'rinde ushirasa bermesten, olardı aytqanda hawa ag'ımı pa'tli bolıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda aytilg'an dawissızlar sonor emes, al shawqımlı sesler qatarına jatadı. Ma'selen, nemis tilindegi j (y), altay tilindegi l shawqımlı sesler qatarına jatadı. Sonday-aq, bir tildegi sonor dawissız ses o'zinin' shawqımlı ren'kinde aytilıwı da mu'mkin.¹

Shawqımlılardı aytqanda tosqınlıq bekkemirek bolsa, sonorlardın' artikulyatsiyası waqtında tosqınlıqtı jen'ip, hawa ag'imının' awız ya murın boslıg'ınan sırtqa shıg'ıwı an'satıraq boladı. Sonlıqtan da sonorlarda shawqım bir qansha pa'sen' boladı.

Sonorlar murınlıq ha'm awızlıq bolıp ekige bo'linedi. Murınlıq sonor dawissızlar bolg'an m, n, n' seslerin aytqanda awız boslıg'ında tosqınlıq jasaladı da, murın jolı ashıq turadı. Hawa ag'ımı murın jolı arqalı o'tip, murın boslıg'ı rezonator xızmetin atqaradı. Bul dawissızlardın' jasalıwında awız boslıg'ı rezonatorının' da u'lesi bar. Awız boslıg'ının' qay jerinde (m sesin aytqanda erinnin', n sesin aytqanda til aldının', n' sesin aytqanda kishkene tildin' tusında) tosqınlıqtın' jasalıwı m, n, n' sonorlarınin' o'zara seslik ayırmashılıg'ın payda etedi. Awız boslıg'ının' ha'r jerinde bunday tosqınlıqlardıń jasalıwı menen awız boslıg'ı rezonatorının' ko'lemi o'zgerip, ol ha'r tu'rli murınlıq seslerdin' jasalıwına sebepshi bolıp tur. Demek, murınlıq seslerdi aytqanda awız boslıg'ı da biyta'rep jag'dayda qalmaydı eken. Al qalg'an l, r, y, w sonorların aytqanda rezonator xızmetin tek awız boslıg'ı atqaradı. Sonlıqtan da olar awızlıq sonorlar delinedi.

¶ **Shawqımlı dawissızlar.** Shawqımlı dawissızlardı aytqanda sonorlarg'a qarag'anda hawa ag'ımı ku'shlierek boladı. Ayrıqsha u'nsiz dawissızlardı aytqanda hawa ag'ımı pa'tli boladı.

Sonorlardan basqa dawissız seslerdin' aytilıwında dawis qatnasıwı da, qatnaspawı da mu'mkin. Dawıstın' qatnasına qaray shawqımlı dawissız sesler u'nli ha'm u'nsiz bolıp ekige bo'linedi. Olar u'nli ha'm u'nsiz bolıp bilayınsha qarama-qarsı qoyılıwı mu'mkin: b-p, v-f, d-t, z-s, j-sh, g-k ha'm t.b. Bul oppozitsiyadag'ı dawissızlardın' ayırmashılıg'ı-u'nsizler tek shawqımnan jasaladı, al u'nliiler shawqım menen birlikte dawıstın' qatnasıwı arqalı jasaladı. U'nli ha'm u'nsiz dawissız sesler shawqımınin' basım da'rejede qatnasıwı arqalı (u'nliilerdi aytqanda) yamasa tek shawqımnan (u'nsizler) jasalatug'ın bolg'anlıqtan, olardıń barlıg'ı shawqımlı dawissız sesler dep ataladı. Basqa barlıq so'ylew ag'zalarınin' birdey xızmet atqarıwı, biraq dawis shımıldıg'ının' ha'reket etiw yamasa ha'reket etpewi u'nli ha'm u'nsiz dawissız seslerinin' tiykarg'ı ma'ni ayırıwshılıq (differentsial) belgisi bolıp tabıladı.

Dawissız sesler awız ha'm murın boslıqlarının' rezonator xızmetin atqarıwı jag'ınan da bo'liniwi mu'mkin. Bul jag'ınan m, n, n' sesleri murınlıq sesler bolıp, olar fonetikalıq jaqtan awızlıq b, p, d, t, q seslerine qarama-qarsı qoyılıwı mu'mkin: m-b-p, n-d-t, n'-q. Murınlıq m, n, n' seslerin aytqanda rezonator xızmetin murın, al qalg'anların aytqanda awız atqaradı. Keltirilgen jubaylaslar jasalıw ornınan jag'ınan birdey. Olardıń differentsial (ma'ni ayırıwshılıq) belgileri: birinshileri (m, n, n') — murınlıq, al son'g'ıları—awızlıq. Sonın' menen birge, qosımsha tag'ı da ayırmashılıqları— m, n, n' sesleri shawqım menen birge dawıstın' basımıraq qatnasıwı arqalı, b, d sesleri dawıs penen birge shawqımın' basımıraq qatnasıwı arqalı, al p, t, q sesleri tek shawqımın' qatnasıwı arqalı jasaladı.

Solay etip, dawissız fonemalar sistemasına toqtag'anımızda ha'm olardı klassifikatsiyalag'anımızda dawissız seslerdin' jasalıw ornı, jasalıw usılı qanday boladı? Basqasha aytqanda, o'kpeden shıg'ıp kiyatırg'an hawa ag'ımı so'ylew ag'zaların' qay jerinde tosqınlıqqa ushıraydı ha'm ol tosqınlıqtın' forması qanday boladı? Dawıs ha'm shawqımın' qatnası qanday da'rejede boladı?—degen ma'seleler ko'zde tutiladı. Sonday-aq, dawissızlardın' jasalıwında awız yamasa murın boslıg'ının' qaysısının' rezonator xızmetin atqaratug'ınlıg'ı esapqa alınadı.

§ 24. Tiykarg'ı ha'm qosımsha artikulyatsiya

Dawissızlardı aytqanda so'ylew ag'zaların' bir jerinde hawa ag'ımına tosqınlıq jasalıp, sonnan anaw ya mınaw dawissızg'a ta'n bolg'an shawqım payda etiledi. Biraq bunnan dawissız ses tek g'ana bir so'ylew ag'zasının' ha'reketi menen jasaladı, al basqa so'ylew ag'zaların' hesh qatnaspaydı degen tu'sinik tuwmawı kerek. O'ytkeni dawissız sestın' artikulyatsiyası barlıq ha'reketshen' so'ylew ag'zaların' bir waqıtta belgili bir formag'a eniwinen turadı. Ma'selen, p sesin aytıw ushın tek erinnin' ha'reketi jetkiliksiz. Sonın' menen birge ol ushın a'dette dem alıw waqtında tu'sin'ki halda turatug'ın jumsaq tan'lay kishkene til menen qosa ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı kerek; sonday-aq, til onsha ko'terilmegen halda turıwı, dawıs shımdıg'ının' san'laq payda etiwı, o'kpedegi hawanın' qasılıp sırtqa qaray shıg'ıwı za'ru'r. S sesin aytqanda ortang'ı ha'm artqı bo'limleri tu'sin'ki haldag'ı tildin' aldın'g'ı bo'liminin' tan'laydın' aldın'g'ı bo'limi ha'm aldın'g'ı tislerge jaqınlawı jetkiliksiz. Sonın' menen birge erinlerdin' ashılıwı, jumsaq tan'laydın' ko'terilip, murın jolın jawıp turıwı, dawıs shımdıg'ının' san'laq payda etiwı, o'kpeden hawa ag'ımının' shıg'ıwı za'ru'r. Solay etip, barlıq dawissız sesler erinlik te, tillik te, jumsaq tan'laylıq ta h. t.b boladı. Biraq ta belgili bir tiptegi dawissızlarga sıpatlama beriwde onı ekinshi bir tiptegi dawissızlardan ayırıp turg'an artikulyatsiyalıq belgi ayırıqsha a'hmiyetke iye boladı. Ma'selen, jumsaq tan'lay barlıq awızlıq

seslerdi aytqanda ko'terilip turadı. Al solardın' ishinde b ha'm p sesleri erinlin' qatnası arqalı ayırılıp turadı. Sonday-aq, dawıs shumıldıg'ı barlıq u'nli dawıssızlardı aytqanda dirildeydi. Al sol u'nlılerdin' ishinen (b) sesi tek erinlin' qatnası arqalı ayırılıp turadı. Erinlik dawıssızlarga ta'n bolg'an shawqımdı payda etiwde ayırıqsha qatnasatug'm ag'za erinler boladı. Sonlıqtan da jasalıw ornı jag'man dawıssız seslerdi klassifikatsiyalag'anda b ha'm p sesleri jumsaq tan'laylıq emes, al erinlik dawıssızlar dep ayıladı. Sonday-aq b sesine ta'n bolg'an shawqımdı payda etiwshi ag'za dawıs shumıldıg'ı bolmasa da, onı aytqanda basqa u'nlılerdi aytqandag'ı sıyaqlı dawıs shumıldıg'mın' dirildewi sha'rt. Dawıs shumıldıg'man basqa barlıq ag'zalarınun' birdey jag'dayda turıwı arqalı b sesi ornına p sesi ayıladı. P sesin aytqanda dawıs qatnaspaydı. Sonlıqtan da ol u'nsız dawıssız sesler tipine kiredi.

Solay etip, dawıssız seslerdin' jasalıwında bir-birinen ayırmashılıg'mın ha'm belgili bir tiptegi dawıssızlardın' uluwınalıg'mın ta'miyin etetug'mın so'ylew ag'zalarınun' ha'reketleri dawıssız seslerdin' tiykarǵı artikulyatsiyasın quraydı.

Tiykarǵı artikulyatsiya dawıssızlardın' tu'rli ren'klerinde ayılıwına ha'm ol ren'klerin' bir seslik tipke ja'mlesiwine tosıqlıq jasamaydı. Sonday-aq tiykarǵı artikulyatsiya dawıssızlardın' ayılıwındag'ı shawqımnın' en' tiykarǵı sıpatın belgileydi. Al qosımsha artikulyatsiya dawıssızlardın' ayılıwındag'ı shawqımnın' sıpatın o'zgeritpeydi. Ma'selen, erinlespegen d ha'm erinlesken d° seslerin salıstıra otırıp, olardı bir dawıssızdın' ha'r tu'rli ko'rinisi dep bahalaw mu'mkin. Olar ortasındag'ı ayırmashılıq tildin' jag'dayınan emes, al erinlerdin' jag'dayınun' o'zgeriwi menen awız boslıg'ı rezonatorınun' formasına shamalı o'zgeris keriwden bolıp otır.

Qosımsha artikulyatsiyanın' ishinde en' ken' taralg'an tu'ri palatallasıw¹ (jumsarıw) bolıp, til ortası dawıssızınan basqa barlıq dawıssız sesler o'zlerinin' jumsarg'an ren'klerine iye bola aladı. Al til ortası dawıssızları ushın jumsarıw onın' tiykarǵı artikulyatsiyası bolıp tabıladı. Jumsarıw— tildin' ortang'ı bo'liminin' qattı tan'layg'a qaray ko'teriliwi arqalı iske asadı. Seslerdin' ortasında bunday artikulyatsiya i tipindegi fonemag'a ta'n boladı. Dawısh i ta'biyıtı boyınsha jumsaq (jin'ishke)fonema bolıp, onın' menen bir buwında kelgen qon'silas dawıssızlar jumsaq tu'rinde ayıladı. Aynım tillerde (ma'selen, oris tilinde) dawıssızlardın' qattı-jumsaqıg'ı fonemalıq xızmet atqaradı. Oris tilinde qattı ha'm jumsaq dawıshlar fonema retinde qarama-qarsı qoyıladı. Ma'selen, oris tilinde t-t', s-s', p-p' ha'm t.b. ha'r qıylı fonemalar:

¹Palatallasıw (palatalizatsiya)-latinsha palatum- «qattı tan'lay» degen so'zden jasalg'an termin. Palatallasıw ha'm palatal terminlerin ayırıp tu'siniw kerek. Sebebi palatal (til ortası) dawıssızları ushın tildin' ortang'ı bo'liminin' ko'teriliwi tiykarǵı artikulyatsiya boladı da, al palatallasqan dawıssızlar ushın qosımsha artikulyatsiya boladı.

Qosimsha artikulyatsiyanın¹ ja'ne bir tu'ri labiallıw¹ (erinlesiw) bolıp, ol da dawıssızg'a ta'n bolg'an shawqımdı o'zgerissiz qaldıra otırıp, qosimsha akustikalıq tu'r beredi. Erinlesiw awız boslıg'ı rezonatornan hawa ag'ımınun' sırtqa shug'ıw san'lag'ın kishireytedi. Ha'r bir dawıssız sestı aytqanda, tiykarg'ı artikulyatsiyası menen birlikte qosimsha tu'rde erinler jaqınlasıp, do'n'geleniwi ha'm solay etip, erinlik ren'kte aytila beriwi mu'mkin. Erinlik dawıssız seslerden basqa barlıq dawıssızlar erinliklese aladı. Al erinlik dawıssız ses ushın bul qosimsha emes, al tiykarg'ı artikulyatsiya bolıp sanaladı.

Erinlik dawıslıların' aldında dawıssızların' erinliklesiwi ko'pshilik du'nya tillerinde ushırasadı. Bunday erinliklesken ha'm sa'ykes erinliklespegen sesler bir fonemanın' kombinatorlıq ren'kleri (allofonları) xızmetinde jumсалadı. Misalı, qaraqalpaq tilindegi sal ha'm sol so'zlerindegi s ha'm s' seslerin salıstırsaқ, bul qubılıs anıq ko'rinedi.

Ko'pshilik tillerde erinliklesiw fonetikalıq jag'daydın' sebebinen bolsa, al ayırın tillerde fonetikalıq jag'daydan g'a'rezsiz halda erinliklesiw qa'legen fonetikalıq jag'dayda ushurasa beriwi mu'mkin. Son'g'ılarda erinliklesken ha'm erinliklespegen sesler o'zara qarama-qarsı qoyılıp, erinliklesiw fonologiyalıq xızmet atqaradı. Erinliklesiw fonologiyalıq xızmet atqarmaytug'ın tillerde, a'dette, dawıssızların' erinliklesiwi tin'lawshı ta'repinen an'g'arıla bermeydi.

Dawıssız sestın' tiykarg'ı artikulyatsiyasına qosimsha tildin' artqı bo'liminin' jumsaq tan'layg'a qaray ko'teriliwi arqalı jasalg'an qosimsha artikulyatsiyanın' tu'rin velerizatsiya² (qatayıw) dep ataymız. Qatayıw qosimsha artikulyatsiyası shama menen tildin' artqı bo'liminin' u dawıslısın aytqandag'ıday qa'lpinde turıwı arqalı iske asadı. Dawıssızların' bunday qosimsha artikulyatsiyası til artı (juwan) dawıslılarının' aldında jumsalag'an dawıssızg'a ta'n boladı.

Nazalizatsiya³ (murınlasıw). Bul dawıssızdı aytqanda jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolınun' ashılıwınan jasalatug'ın qosimsha artikulyatsiya bolıp tabıladı. Jumsaq tan'laydın' tu'sin'ki halda turıp, murın jolınun' ashılıwı arqalı jasalatug'ın murınlıq, jabısın'qı dawıssızlar bolg'an m, n, n' tipindegi sesler sa'ykes awızlıq jabısın'qı dawıssız b, d, g' tipindegi seslerden ayrılıp turadı. Murınlıq dawıssızlardan basqa barlıq

¹ Labiallılasıw — latinsha labia — «erin» so'zinen qa'liplesken termin. «labiallılasıw» ha'm labial terminlerin shatastırıwıg'a bolmaydı. Sebebi labial (erinlik) dawıssızlar ushın erinin' qatnası tiykarg'ı artikulyatsiya boladı, al labiallılasqan dawıssızlar ushın qosimsha artikulyatsiya boladı.

² Velerizatsiya — latinsha velum palati — «jumsaq tan'lay» so'zlerinen qa'liplesken termin. Til artı ha'm kishkene tillik dawıssızlarınan basqa barlıq dawıssızlar qosimsha artikulyatsiya arqalı aytilıwı mu'mkin. Al til artı ha'm kishkene tillik dawıssızların' o'zleri qattı (veları) dawıssızlar delinip, olardıń bul belgisi tiykarg'ı artikulyatsiyası boladı.

³ Nazalizatsiya — latinsha nasus — «murın» degen so'zden jasalg'an termin.

dawissız sesler murınlıqlasıwı mu'mkin. Al murınlıq dawissızlar ushın murınlıq belgisi tiykarg'ı artikulyatsiya boladı. Sonlıqtan da murınlıq jabısın'qılardı murınlasqan (назализованный) demey, olardı murınlıq dep ataydı. U'nli, jabısın'qı, murınlıq dawissızlar mudamı sonor tu'rinde ha'lsiz hawa ag'ımı menen ayıladı. Murınlıq dawissızlar menen qatar kelgen sesler (dawissızlar ha'm dawıslılar) murınlıqlasadı.

§ 25. So'ylew ag'ımındağ'ı seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri

Til seslerinin' tiykarg'ı belgilerin anıqlaw, seslerge fonetikalıq jaqtan sıpatlama beriw ha'm klassifikatsiyalaw, a'dette, seslerdi so'zden bo'lek alıp, jeke turg'an halında iske asırıladı. İs ju'zinde sesler dara tu'rinde emes, al so'ylew ag'ımında birinen son' biri ayıladı. Sesler so'ylew ag'ımında bir-birine ta'sir etiwı na'tiyjesinde o'zlerinin' anaw ya minaw ayırıqshalıqların jog'altıwı, qanday da basqasharaq tu'r-altıwı so'zsiz. Tildegi ko'p g'ana seslik o'zgerisler qon'sılas seslerdin' o'zara ta'sirinen boladı. Seslerdin' so'ylew ag'ımında tu'rli o'zgerislerge ushırawı, olardıń artikulyatsiyası menen tig'iz baylanışı. Seslerdi birinen son' birin ayıw ushın so'ylew protsesinde so'ylew ag'zaları tezlik penen ha'reket etedi. Bir sestı aya baslag'an waqıtta-aq ekinshi sestı ayıtwıg'a so'ylew ag'zaları qolaylasa baslaydı. Bir sestı ayıw tolıq tamamlamay atırıp, ekinshi sestın' artikulyatsiyasının' qabatlasıwınan (koartikulyatsiyadan) qon'sılas seslerdin' o'zara ta'siri kelip shıg'adı. Ma'selen, son' so'zin misalg'a alsaq, s sesinin' artikulyatsiyası waqtında-aq erinler do'n'gelenip, o sesinin' artikulyatsiyasına beyimleskenlikten s erinlik ren'kinde ayıladı. Sonday-aq, o sesinin' artikulyatsiyası tamamlanbay atırıp, so'ylew ag'zaları n' sesin ayıwqa m'g'aylasadı. Sonlıqtan o dawıslı sesinin' son'g'ı bo'limi murınlıq tu'r aladı. A'dette bunday seslik o'zgerisler tin'lawshılar ta'repinen itibarg'a alınbaydı. So'ylew protsesinde ha'r qıylı fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolatug'ın seslik o'zgerisler seslerdin' pozitsiyalıq ha'm kombinatorlıq o'zgerislerin keltirip shıg'aradı.

So'z ishinde jumsalıw jag'dayına qaray, so'zdin' basında, ortasında, aqırında keliwine qaray, buwının' sıpatına qaray, tu'bir ya qosımtada, morfemalardıń shegarasında, so'zler aralıg'ında jumsalıwına qaray, pa'ttin' tu'siw-tu'spewine qaray sesler pozitsiyalıq o'zgerislerge ushıraydı. Qon'sılas seslerdin' o'zara ta'siri na'tiyjeminde sesler kombinatorlıq o'zgerislerge ushıraydı. Seslerdin' kombinatorlıq ha'm pozitsiyalıq o'zgerisleri fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolıp, onday o'zgerisler ko'pshilik tillerde birgekelili bolıw menen birge ha'r bir tildin' o'zinin' burınnan qa'liplesken da'stu'rine baylanışı o'zinshelik o'zgesheliklerine de iye boladı. So'ylew ag'ımında tu'rli fonetikalıq jag'daylardın' sebebinen bolatug'ın seslik o'zgerisler seslerdin' pozitsiyalıq ha'm kombinatorlıq ren'klerin keltirip shıg'arsa. Sonın' menen birge tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi qa'lpinde ayırım seslik o'zgerislerdi da'liyllewege bolmaydı. Demek, geypara seslik o'zgerisler

fonetikalıq jag'daylardan g'a'rezsiz halda boladı. Misalı, *samal-shamal, salı-shalı, sag'al-shag'al, jamg'ır-jan'bir, digirman-diyirman, aylanıw-aynalıw, awhal-ahwal, japıraq-jarpaq* ha'm t. b so'zlerindeki seslerdin' almasıwı ha'm orn'ın almasıwının' qanday fonetikalıq jag'daydin' sebebinen ekeni bizge ma'lim emes. Bul sıyaqlı seslik o'zgerislerdin' sebebi fonetikalıq jag'daylardın' ta'sirinen ekenligi bilinip turmaytug'ın, tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi basqışında seslik o'zgerislerdin' sebebin da'lillew mu'mkin bolmag'an seslik o'zgerisler seslerdin' spontanlıq o'zgerisleri delinedi.

§ 26. Buwin. Buwin haqqında tu'sinik

So'ylew protsesinde so'ylew ag'ımın psixologiyalıq jaqtan jeke seslerge bo'liwge qarag'anda jeke buwinlarga' bo'liw an'satıraq. Sebebi so'ylew ag'ımı ta'biyiy tur'de buwinlarga' bo'linip aytiladı. Du'nya tillerinin' ba'rinde de so'ylew ag'ımının' buwinlarga' bo'linetug'inlig'i belgili ha'm so'ylewdin' qısqa u'zindisinde buwinlardın' sanının' neshew ekenin an'law on'ay. Biraq buwin menen buwinın' shegarasın anıqlaw, buwin ha'm buwing'a bo'liwdi teoriyalıq jaqtan tiykarlaw lingvistikada ju'da' qıyın ha'm quramalı ma'sele

So'ylewdin' en' kishi artikulyatsiyalıq birligi buwin bolıp, ol bir sesten turıwı da, bir neshe sesten turıwı da mu'mkin. Eger buwin ko'p sesten tursa, aytilıwı jag'man ol bo'linbestey da'rejede qanday da bir birleslikke ja'mlesedi. So'ylew ag'zaları muskullarının' seziwi arqalı ha'm esitiw arqalı buwinlardın' shegarası an'lanıp turadı. So'ylew waqtında sesler birgelki aytilmaydı. Dawıssız seslerdi aytqanda ha'reketshen' ha'm ha'reketshen' emes so'ylew ag'zaları ortasında jabısıw yamasa juwısıw payda etiledi, al dawıshlardı aytqanda so'ylew ag'zalarının' aralıg'ı ashıq halda bolatug'inlig'i belgili. So'ylew ag'ımı dawıshı ha'm dawıssız seslerdin' dizbeginen turadı. Sonlıqtan so'ylew protsesinde awız boslıg'ında u'ziliksiz jabılıw ha'm ashılıw qubılısı qaytalanıp turadı. Na'tiyjede hawa ag'ımı azlap bo'linip otıradı. «Awız ashıwshılar» bolg'an dawıshlardı aytqanda tutas awız boslıg'ı muskulları kerilip, energiya ko'birek jumsalatug'inlig'i, «awız jabıwshılar» bolg'an dawıssızlardı aytqanda energiya az jumsalatug'inlig'i belgili. Energiya jumsawdin' ku'sheyiwi ha'm azayıwının' qaytalanıp otırıwı buwinın' shegarasın belgilewge negiz boladı. Buwinın' ta'biyatın anıqlawda energiya ko'p jumsalatug'in sesler buwin quraytug'in sesler (ko'binshe onday sesler qatarına dawıshlar, al ayırım du'nya tillerinde sonorlar da jatadı), al energiya az jumsalatug'in sesler (dawıssızlar) buwin quray almaytug'in sesler bolatug'inlig'in, sonday-aq buwinın' shın'ı dawıshlar ekenligin bilıw za'ru'r.

Ha'r bir buwin neshe sesten turıwına qaramastan artikulyatsiyalıq jaqtan u'sh basqıştan turadı: energiya jumsawdin' baslanıw (o'sip barıw) basqışı, shın'ı ha'm tamamlanıw (pa'sen'lew) basqışı. Dawıssız sesler mudamı buwindag'ı energiya jumsawdin' o'sip barıw yamasa pa'sen'lew basqışına tuwra keledi. Al dawıshı ses mudamı buwinın' shın'ına tuwra keledi. Eger

buvin jalg'ız dawışidan tursa, onda u'sh basqış ta (buwinnın' baslanıwı, shin'ı, tamamlanıwı) sol dawış sestin' o'zine tuwra keledi.

Buwinnın' aytilıwında energiyanın' jumsalıwı menen so'ylew ag'zaları muskullarının' qatnası tuwra proporsional boladı: Energiya ko'birek jumsalsa, so'ylew ag'zalarının' muskulları kerilip, qatayadı degen so'z; kerisinshe, energiya az jumsalsa, muskullar bosasadı.

Muskullardıń bosan'lasıwı menen qaytadan kerilip, qataya baslanıwının' aralıg'ınan buwinnın' shegarası o'tedi. Buwinnın' shegarasındag'ı dawıssız sestin' baslanıwı menen tamamlanıwı birgelki ayılmaydı. Eger de buwin dawıssız sestin' baslansa, onda ol dawıssızdın' buwin qurawshı dawıslıg'a jaqın jaylasqan tamamlanıwshı (keyingi) bo'limi qattıraq ayıladı. Eger buwin dawıssız seske tamamlansa, onda ol dawıssızdın' dawıslıg'a jaqın jaylasqan baslanıwshı (aldın'g'ı) bo'limi qattıraq ayıladı. Bul qubılıs, a'sirese, jabısın'qı dawıssız seslerdin' jarılıwshı bo'liminin' aytilıwında anıq ko'rinedi. Ma'selen, *tat, qaq* sıyaqlı so'zlerdin' basındag'ı ha'm aqırındag'ı birdey fonemalardı salıstırıp qarasaq, jabısın'qı t, q dawıssızlarının' jarılıwshı elementinin' aytilıwı so'zdin' basında ha'm aqırında birgelki emes. So'zdin' basında jarılıw-ku'shli, al so'zdin' aqırında jarılıw- o'lpın' (fakultativ tu'rde birde jarılıw payda etiledi, birde payda etilmeydi). Basqa misallar: *atta, aqqa, jekke, jappa* tipindegi so'zlerde qabatlasqan dawıssız seslerdin' aralıg'ınan buwinnın' shegarası o'tip tur. Qabatlasqan dawıssızlardın' da'slepkinsinin' bası (jabısıwshı elementi), son'g'ısının' aqır(jarılıwshı elementi) ku'shli ayıladı. Qullası, buwinnın' qurılısındag'ı dawıssız sestin' buwin qurawshı dawıslıg'a jaqın turg'an bo'limi qattıraq ayıladı.

So'ylew ag'ımın dara seslerge bo'liw artikulyatsiyalıq belgiler tiykarında emes, ol tek lingvistikalıq belgiler tiykarında g'ana mu'mkin boladı. Artikulyatsiyalıq jaqtan so'ylew ag'ımı jekke seslerge emes, al buwinlarg'a bo'linedi. So'ylewdin' en' kishi artikulyatsiyalıq birliги buwin boladı. So'zler morfologiyalıq qurılısına qaray tu'bir ha'm qosımtalarg'a bo'linse, fonetikalıq qurılısına qaray olar buwinlarg'a bo'linedi. So'zlerdin' buwinlarg'a bo'liniwi menen olardıń morfemalarg'a bo'liniwi mudamı sa'ykes kele bermeydi. Ma'selen, *bas-qar, tas-lar, o't-ti, kes-kir, jay-g'a* ha'm t. b. so'zlerde buwinnın' shegarası menen morfemanın' shegarası bir jerden o'tip, sa'ykes kelip tur. Al *sanas, jayı, bara, u'yrete* so'zleri morfologiyalıq jaqtan *san-a-s, jay-ı, bar-a, u'yret-e* bolıp morfemalarg'a bo'linse, olar fonetikalıq jaqtan *sa-nas, ja-yı, ba-ra, u'y-re-te* bolıp buwinlarg'a bo'linip, morfemanın' shegarası menen buwinnın' shegarası sa'ykes kelmeydi.

Buwındı sho'lkemlestiriwshı bolg'an dawış ses penen dawıssız seslerdin' ornalasw ta'rtibine qaray buwinlar ashıq buwin, tuyıq buwin, qamaw buwin bolıp bo'linedi. Sonday-aq buwinnın' qurılısındag'ı dawıssızlardın' sanına, ol dawıssızlardın' dawışının' qay jag'ında jaylasıwına qaray du'nya tillerinde buwinnın' tipleri ko'p tu'rli boladı. Qanday tiptegi buwinlardın' qaysı tillerge ta'n ekenligi tillerdin' o'zinshelek o'zgesheliklerine baylanış boladı.

§ 27. Pa't. Pa'ttin' ta'biyati ha'm tu'rleri

Fonema ha'm buwin segmentlik tillik birlikler delinip, olar so'ylew ag'ımının' sızıq boylap, shunjir ta'rizli izbe-iz dizbeklesetug'ın bo'lekleri bolip tabıladı. So'ylew ag'ımı tek g'ana segmentlik birlikler menen emes, sonday-aq suprasegmentlik¹ birlikler menen de sıpatlanadı. Tilde suprasegmentlerdi an'latatug'ın segmentlerden tısqarı ayrıqsha fonetikalıq birlikler joq. Suprasegmentlik birlikler mudamı anaw yamasa minaw segmentlik birlikler arqalı ju'zege shıg'adı. Segmentler suprasegmentlerdi «alıp ju'riwshiler» boladı.

Tildegi suprasegmentlik seslik ayrıqshalıqlardı lingvistikada prosodikalıq² qubılıslar dep, al prosodikalıq birliklerdi prosodemalar³ dep te ataydı.

Prosodikalıq qubılıslardıñ qatarına pa't ha'm intonatsiya jatadı.

Pa't termini lingvistikada aktsent⁴ termini menen almastırılıp ta aytladı. Til biliminde so'zlik pa'tti izertleytug'ın taraw aktsentologiya dep ataladı.

A'dette pa't degennen eki yamasa ko'p buwinlı so'zlerdegi bir buwinın' basqalarınan ayrıqsha ko'terin'ki yamasa sozımlı bolip ayılıwı tu'siniledi. Bir buwinlı so'z ko'binshe pa'tli aytladı. Al ol pa'tsiz ayılса, qon'silas pa'tli so'zdin' in'g'ayında, g'a'rezli halda boladı.

So'zlik pa't oraylastırılıshılıq, sho'lkemlestiriwshilik qa'siyetke iye boladı. Bul qa'siyet a'sirese singarmonizm nızamı joq tillerde ku'shlierek boladı. Al singarmonizm nızamı bar tillerde, ma'selen, tu'rkiy tillerde (sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde de) pa't anıq bilinbeydi. Bunday tillerde so'zdegi sho'lkemlestiriwshilik qa'siyetke singarmonizm iye boladı. Sonlıqtan olarda pa't emes, al singarmonizm suprasegmentlik xızmet atqaradı.

Sonday-aq, «pa't» tu'sinigi buwinnan basqa da til birlikleri ushın qollanıladı. Atap aytqanda, buwinın' qurılısındag'ı ayırım ses (pa't tu'setug'ın ses) ushın da, so'z dizbegi ushın da, ga'p ushın da qollanıladı. Solay etip, pa't til birliklerinin' ishinde tek g'ana buwing'a tu'sip qoy-mastan, sonın' menen birge buwindag'ı ayırım seske de, so'z dizbegindegi yamasa ga'ptegi pu'tin bir so'zge de tu'sedi.

Du'nya tillerinde pa't buwinlıq pa't, so'zlik pa't, sintaksislik pa't tu'rinde ushırasadı. Buwinlıq pa't buwin qurawshı sestegi o'zgerisler arqalı ju'zege shıg'adı. Buwin qurawshı sestin' ku'shi yamasa tonının' o'zgeriwi menen buwinlıq pa'ttin' ta'biyati tikkeley baylanıshı boladı. Buwinlıq pa't te birgelikli emes. Buwinlıq pa'ttin' yamasa tonının' bir neshe tu'ri du'nya

1080001

¹Suprasegment—latinsha supra- «u'sti, joqarı», segmentum— «bo'lek, bo'lshek» degen so'zlerden jasalıp, «bo'lsheklerdin' u'stinde jatırған» degendi an'latadı. «Suprasegment» termini menen birlikte «supersegment» termini de jumсалadı.

²Prosodika — grekshe prosodia — «naqırat, pa't» ma'nisin bildiredi. Sonday-aq, «qosıqtın' ritmikalıq qurılısı haqqında ta'liymat» degendi de bildiredi.

³Prosodema — «prosodika» terminine «ema» (fonema, morfema ha'm t.b. tipinde) qosılıw arqalı jasalg'an termin.

⁴Aktsent—latinsha accentus so'zinen alınıp, en' a'welgi ma'nisi- «naqırat»

tillerinde ushirasadi; tegis pa't (rovnoe udarenie), ko'terin'ki pa't (vosxodyashee udarenie), tu'sin'ki pa't (nixxodyashee udarenie), ko'terin'ki-tu'sin'ki pa't (vosxodyashee-nexxodyashee udarenie). Ma'selen, qitay a'debiy tilinde 4 tu'rli pa't yamasa ton bar: 1) tegis pa't (*ta-ana*), 2) ko'terin'ki pa't (*ta-kendir*), 3) tu'sin'ki -ko'terin'ki (*ta-at*), 4) tu'sin'ki (*ta-so'giw*).¹

So'zlik pa't ko'p buwinli so'zdin' bir buwinin' ayrigsha «astı sızılıp» (dıqqat bo'linip) aytilıwı arqalı ju'zege shig'adı. Ko'p buwinli so'zlerdin' bir buwinı pa'tli boladı da, qalg'anları pa'tsiz buwinlardan turadı. Pa'tli buwinı qurawshı dawıslı ses pa'tsiz dawıslılardan, birinshiden, intensivligi menen, ekinshiden, tiykarg'ı tonın' jiyiliginin' joqarılıg'ı menen, u'shinshiden, sozımlılıg'ı menen ayırılıp turadı. Pa'tli buwinin' ku'shli aytilıwı, joqarı jiyiliktegi tong'a iye bolıwı ha'm sozımlı bolıw faktlerinin' ha'mmesi belgili da'rejede birgelikte aralasıp keliwi de, al ol faktlerdin' birewinin' artıqmashılıqqa iye bolıwı da mu'mkin. Sonlıqtan da, geypara tillerge ko'binese ku'shli (dinamikalıq yamasa eksparatorlıq) pa't, bazı bir tillerge muzikalıq (tonlıq yamasa tonikalıq) pa't ta'n boladı; bir qansha tillerde pa'tli buwin sozımlılıq mug'darinin' artıwı menen ko'zge tu'sedi de, onday pa't kvantitativ yamasa mug'darlıq (количественное), sozımlıq (долготное) pa't dep ataladı.²

Ma'selen, oris tili ushin pa'tli buwinin' sozımlılıg'ı—onın' en' tiykarg'ı sıpatlı belgisi. Biraq bul tek jalg'ız belgi emes. Sonın' menen birge oris tilinde pa'tlik belgige ses ku'shi de kiredi. Pa'tli buwin ses ku'shi arqalı ayırılıp turadı. Pa'tli buwinlarga' dawıslınin' sapası da pa'tsiz buwindag'ıdan da ayrigsha anıqlıg'ı menen ko'zge tu'sedi. Sozımlılıq oris tilinde baslı belgi bolg'anı menen ol basqa belgiler menen birlikte o'mir su'redi.³

Ha'zirgi qazaq tilinin' materialları tiykarında so'zlik pa'tti tu'rkiy tillerde o'z aldına ayrigsha fonetikalıq qubılıs dep qarawg'a bolmaytug'ınlig'in, o'ytkeni singarmonizm bar tu'rkiy tillerge pa'ttin' sıyispaytug'ını supersegment retinde pa't emes, al singarmonizm bolatug'ınlig'ı ayırım avtorlar ta'repinen da'llillenedi.⁴ Tyurkologiyadag'ı bul tin' pikir basqa da tu'rkiy tillerinin' materialları tiykarında ken'nen izertlewdi talap etedi. Solay etip bul tu'rkiy aksentologiyada jan'a bag'darg'a tiykar saldı.

Sintaksislik pa't so'z dizbegi ha'm ga'pke ta'n boladı. So'z dizbeginen yamasa ga'pti quraytug'ın jeke-jeke so'zler ten'dey da'rejede bolmay, olardin' ishinde birewine ayrigsha a'hmiyet berilip, dıqqat qoyılıp aytiladı. Sintaksislik pa'ttin' u'sh tu'ri boladı: sintagmalıq yamasa frazalıq pa't, logikalıq pa't ha'm emfatikalıq pa't.

¹Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 78-бет

²Тилекке qarsı, bir na'rseni an'latıw ushin (ma'selen, pa'ttin' tu'rleri) ha'r tu'rli terminler qollanladı. Lingvistikalıq a'debiyatlarda jumsalatug'ın bolg'anlıqtan olardı ko'rsetip o'tiwge tuwra keledi.

³Bul haqqında ken'irek qaran'ız. М.И.Матусевич. Современный русский язык. Фонетика. М., 1976, 223-бет

⁴А.Джунисбеков. Есть ли словесное ударение в казахском языке? Сб. Звуковой строй языка. М., «Наука», 1979, 104-109-бетлер

Akad. L.V. Sherbanin' terminologiyasi boyinsha sintagma¹ degen so'ylew ag'imundag'i mazmunliq jaqtan o'zara tig'iz baylanisli qon'silas so'zlerdin' birligi bolip tabidadi. Sintagma eki ha'm onnan ko'p so'zlerden turwi menen birge, belgili bir jag'dayda teksttegi bir so'zdin' o'zi de sintagma² xizmetin atqarwi mu'mkin. Misali: *Azanda /jumis baslandi; Keshe azanda/ jumis baslandi. Paxta atizlari /tazalandi; Paxta atizlari/ jabayi-sho'pten tazalandi.* Sintagmanin' son'ndag'i so'zlerge ko'birek kewil bo'linip, olar pa'tli aytiladi. *Azanda, baslandi, atizlari, tazalandi* so'zlerine sintagmalik pa't tu'sedi.

Logikalik pa't frazaliq (sintagmalik) pa'tten basqasharaq spatqa iye boladi. Geyde og'an qarama-qarsi keledi. So'ylew waqtinda ga'pte bir na'rsege ko'birek diqqat bo'linedi. Sol diqqat bo'lingen so'zge logikalik pa't tu'sedi. Ol diqqat, sog'an sa'ykes logikalik pa't, situatsiyag'a, jag'dayg'a baylanisli o'zgeriwi de mu'mkin. Misali: *Sen kitapxanag'a barasan' ba?* Bul ga'pte bir situatsiyada en' son'g'i so'zge logikalik pa't tu'sip, sorawg'a juwap ku'tiliwi mu'mkin; ekinshi bir situatsiyada ortan'g'i so'zge pa't tu'sip, subiektin' baratug'in ornuna (*kinog'a, mektepke* yamasa tag'i bir basqa jerge emes, al da'l *kitapxanag'a*) diqqat bo'linedi; u'shinshi bir situatsiyada «sen» so'zine pa't tu'sip, ha'reket iyesinin' kim ekenine (basqa birew emes, al sen) diqqat bo'linedi. Son'g'i jag'dayda pa't tu'setug'in so'z bayanlawishtin' aldina shig'arilip aytiladi. (*Kitapxanag'a sen barasan' ba?*).

Logikalik pa't geyde so'zlik pa'ttin' normasin buzip jiberiwi de mu'mkin. Misali: *awqattan son', awqattan burin* degende *son', burin* so'zlerine so'zlik pa't tu'speydi. *Da'rini awqattan son' ishken paydali ma ya awqattan burin ishken paydali ma?* desek, *son', burin* so'zlerine logikalik pa't tu'sedi.

§ 28. So'zlik pa'ttin' xizmeti ha'm ornı

So'zlik pa't barliq tillerde emes, al pa'tli (aktsentlik) tillerde g'ana boladi. Singormonizmi, tonı bar (tonikalik) tillerde so'zlik pa't bolmaydi. Ko'p buwinli so'zlerdin' bir buwinı pa'tli, qalg'an buwinlari pa'tsiz aytilwınan so'zlik pa't ju'zege shig'adi. Pa'tli tillerde pa'tli buwin so'zdin' shın'i, orayı xizmetin atqaradi. Pa'tsiz buwinlar pa'tli buwinınin' do'geregine ja'mlesedi. Ko'p buwinli so'zlerdin' fonetikalik pu'tinligi pa't arqali ta'miynlenedi. Tilde bir so'z o'z pa'tine iye bolıwı arqali qon'silas basqa so'zlerden ayirilip turadi. Negizinen ga'pte neshe so'z bolsa, onda sonsha pa't boladi. Ga'ptegi pa'ttin'qa'siyetlerin esapqa ala otirip, onı so'zdi qa'liplestirwshi qural retinde qarawg'a boladi. Solay etip, pa't pa'tli tillerde so'zlerdi qa'liplestirw xizmetin atqarw menen birge so'ylew ag'imundag'i so'zlerdi shegaralaw, ayirw minnetin de atqaradi eken.

¹Sintagma— grekshe sintagma -birge du'zilgen degen

²Sintagma— jo'ninde qaran'iz. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksisi. No'kis, 1986, 24-bet

Pa't arqali ja'mlesken, ta'biyy tu'rde ortasnan pawza islewge bolmaytug'm u'zindi aktsentlik so'z dep ataladi. Aktsentlik so'zler ko'binshe ma'nili bir so'zden turadi. Ga'ptegi barliq so'zler mudam o'zlerinin' pa'tine iye bolip kele bermewi de mu'mkin. Ayırım so'zler (tiykarınan ko'mekshi so'zler yamasa ko'mekshilik xızmette jumsalatug'm ma'nili so'zler) o'zının' so'zlik pa'tine iye bolmay, aldındag'ı ya son'ındag'ı so'zge pa't boyınsha g'a'rezli halda, solar menen birlikte bir pu'tinlikti payda etiwı mu'mkin. Bunday jag'day fonetikada «aktsentlik so'z» degen termindi qollanıwg'a sebepshi bolıwı kerek. Ma'selen, orıs tilinde *под столом, под шкафом, до вечера, он же, сказал бы, придет ли, t b*. Bul keltirilgenler aktsentlik so'zler bolıp tabıladı. Solay etip aktsentlik so'z bir so'zden de, eki so'zden de jasalıwı mu'mkin. Pa't tu'speytug'm so'zler til biliminde klitika¹ dep ataladı. Ondaı so'zler o'zleri g'a'rezli bolatug'm pa'tli so'zdin' aldında kelse proklitika² (*под, над, до* so'zleri) dep, son'ında kelse enklitika³ (joqarıdag'ı misallardag'ı (*же, бы, ли* so'zleri) dep ataladı.

So'zlik pa't du'nya tillerinde erkin pa't yamasa erkin emes pa't tu'rinde ushırasadı. Erkin pa't aktsentlik tilde so'zdin' qa'legen buwınına (bastag'ı, ortadag'ı, aqırındag'ı buwing'a) tu'se beriwı mu'mkin. Ma'selen, orıs tilinde pa't usınday: *о'блaсть, легe ндa мaссa'ж*. A'dette, bunday tillerde ha'r bir so'zdin' belgili bir buwınına pa't qatan' bekıtilgen boladı. Eger pa'ttin' ornı almassa (bunday jag'day siyrek ushırasadı), so'zdin' ma'nisi o'zgeredi. Misalı, *за' мoк-зaмo'к, (qo'g'aп-g'ulıp), мyкa' -мy'кa (azap-ıı)*. Bul jag'day pa'ttin' so'zdi sho'lkemlestiriwshilik, oraylastırıwshılıq qa'siyeti menen birlikte so'zdi yamasa formanı ayırıp tanıwshılıq qa'siyetinin' de bolatug'mlıg'ın an'latadı.

Erkin emes (bekıtilgen) pa't qatar ta'rtibi boyınsha ko'p buwınlı so'zlerdin' mudamı bir buwınına tu'sedi. Ma'selen, ayırım tillerde pa't ba'rhaması so'zlerdin' birinshi buwınına, exinshi bir tillerde son'g'ı buwınına tu'sedi. Finno-ugor tillerinde, sonday-aq, shex, slovak, latısh tillerinde pa't birinshi buwing'a, arman tilinde pa't ko'p buwınlı so'zlerdin' en' aqır'ı buwınına tu'sedi.

Qosımsha a'debiyatlar

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 14 -56-betler;
 Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 267-336-betler;
 Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 33-85-betler;
 Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 153-241-betler;
 Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 101-138-betler;
 Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 30-69-betler;
 Zinder. L.R. Obshaya fonetika. Moskva. 1979.
 Матусевич. М.И. Введение в общую фонетику. Москва. 1959;
 Реформатский. А.А. Из истории отечественной фонологии. Москва. 1970.
 Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis. 2005.

¹Klitika—proklitika ha'm enklitika so'zlerin uluwmalastırıwdan kelip shıqqan.

²Proklitika—grekshe proklino-«alg'a iyilemen» degendi bildiredi

³Enklitika—grekshe enklino-«iyilemen» degen ma'nisti bildiredi.

III BAP. JAZIW

§ 29. Jaziw ha'm onin' awizeki so'ylew tiline qatnası

Til eki tu'rli jol menen ju'zege shıg'adı, ha'm eki tu'rli ko'riniske iye boladı: awizeki ha'm jazba. Qatnas quralı retinde seslik tildin' birinshi da'rejeli a'hmiyetke iye bolatug'mlıg'ı dawsız. Sonın' menen birge adamlar ortasında qarım-qatnas jasawdın' awizeki so'ylewden son'g'ı en' a'hmiyetli quralı jazba til bolıp tabıladı.

Jazba til awizeki so'ylew tilinen a'dewir keyin payda bolg'anlıg'ı so'zsiz. Adamzat tilinin' payda bolıwı degennen biz mudamı so'ylew tilinin' payda bolıwın tu'sinemiz. Jazba til, a'lbette, jazıwdın' payda bolıwı menen qa'liplesti. Jaziw til arqalı an'lanatug'ın oy-pikirdi, birinshiden, uzaq waqıtlar dawamında saqlaw maqsetinde, exinshiden, qa'legen alışıqlar'g'a jetkeriw maqsetinde payda bolg'an. Tildin' o'zinin' payda bolıwı sıyaqlı jazıwdın' payda bolıwı da za'ru'rlikten kelip shıqtı. A'yyemgi da'wirlerden baslap-aq adamlar jazıwdan o'z oy-pikirlerin basqa qa'wimlerde yamasa dawıs jetpeytug'ın aralıqtıg'ı adamlar'g'a jetkeriw ushın, sonday-aq o'zinen son'g'ı a'wladlar'g'a miyras qaldırıw maqsetinde paydalang'an.

Jazıwdın' payda bolıwı adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwının' og'ada ullı tabısı bolıp tabıladı. Ja'miyettin' rawajlanıwı menen jaziw kem-kem jetilisp rawajlanıp baradı, jazıwdın' jan'a tu'rleri payda boldı ha'm atqaratug'ın xızmeti u'lkeyip, jumsalıw sferası ken'eyip bardı.

Jaziw arqalı awizeki so'ylewdegi ayırım kemshilikler saplastırıladı. Awızsha so'ylewdin' baslı kemshiligi onın' waqıt ha'm ken'islik jag'ınan shekleniwshiligi bolıp tabıladı. Texnikalıq qurallardı esapqa almag'anda awızsha so'ylew so'ylewshiden ma'lim da'rejedegi qashıqlıqta turg'an adamlar'g'a g'ana qollanıladı. Al waqıtlıq jaqtan tek so'ylew momentinde g'ana awızsha so'ylew qatnas quralı xızmetin atqara aladı. Awızdan shıqqan so'zdi qaytarıp alıw'g'a bolmaydı. Jazıwdın' payda bolıwı menen tildin' ken'islik ha'm waqıt jag'ınan shekleniwshiligi joyıldı.

Jaziw en' a'yyemnen baslap-aq awızsha so'ylewdi qa'lpine keltiriwshi ja'rdemshi qural xızmetin atqarıp keldi. Biraq jaziw mudamı awizeki tildi tikkeley sol qa'lpinde an'latıp kele bermegen. Grafikalıq tan'balar ja'rdeminde semantikalıq ta'repi menen birge tildin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qa'siyetlerin an'latıw jazıwdın' rawajlanıwının' son'g'ı jetiliske da'wirine tuwra keledi. En' a'yyemgi «jaziw» bizin' ha'zirgi jazıwımız'g'a usamag'an. A'yyemgi jazıwlarda ayırım predmetler simvol xızmetinde jumsal'g'an. Ma'selen, a'yyemgi grek tariyxshısı Gerodottın'

jazıp qaldırıwınsha skifler o'zlerinin' dushpanları bolg'an perslerge minaday jollama jibergen: *qurbaqa, tishqan, qus ha'm bes oq*. Bul «jazıwdın» mazmunı: «Eger sizler, persler, bizin' jerimizge basıp kirsen'iz, qurbaqa ta'rizli batpaqlıqta sekirip ju'riwdi u'yrenge bolmasan'ız, tishqan ta'rizli inge kirip jasırınbasan'ız, qus ta'rizli ushıp ketpesen'iz, sizler bizin' jawg'an oqlarımızg'a ushırsız»¹

Sonday-aq, haqıyqat jazıwıg'a shekemgi jazıw ta'rizli ko'plegen simvolliq signallar bolıp, olardag'ı «zatlardın» o'zleri o'zliginen hesh ma'ni an'latpay, tek olar sha'rtli tan'balar xızmetinde jumsaladı. Bunday «jazıwlardın» qatarına kipu dep atalatug'ın inklerdin' jazıwı, vampum dep atalatug'ın irokez jazıwı kiredi.² Bunday «jazıwlardın» ma'nisin tu'siniw ushın ondag'ı simvol retinde sha'rtli tan'balar jo'ninde eki ta'rep te (jazıwshı ha'm onı oqıwshı) ol jazıw jo'ninde aldın-ala mag'lummatqa iye bolıwı kerek. Ha'zirgi jazıwdan paydalanıwdın' sha'rti de tap usınday.

Ha'zirgi da'wirde adamnın' ko'riw uqıbı menen baylanışlı bolg'an ko'plegen belgiler, tan'balar ha'r tu'rli maqsetler ushın turmista qollanıladı. Bunday tan'balar tikkeley jazıw bolmag'anı menen olardan belgili bir mazmundı «oqıp», tu'siniwge boladı. Ma'selen, du'kanlardın', fabrika-zavodlardın', ha'm t.b. ka'rxanalardın' aldılarında qoyılğ'an ko'rgizbeler ha'm sol ma'kemege baylasılı bolg'an belgiler; tu'rli tu'stegi jaqtılıqlar (svetofor, simofor), jalaw yamasa fonar menen beriletug'ın signallar ha'm t.b.

§ 30. Jazıw quralları

Ha'ripler, sanlar, irkilis belgiler, sonday-aq jazıwda jumsalatusug'ın basqa da tan'balar jazıwdın' quralları (inventarlar) bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatusug'ın ha'r bir tan'ba jazıw sistemasının' bir elementin quraydı. Ol jazba tekstte mudamı ta'kirarlamıp otıradı. Mine, usınday tan'balar til biliminde grafema³ dep ataladı.

Ayırım grafemalar bir-birinen pu'tkilley ayırılıp turadı. Olardın' ortasında hesh usashlıq bolmaydı. Ma'selen, A, U, S, R h.t.b. ha'riplerdi alsaq, ol tan'balar ortasında usashlıq ko'rinbeydi. Al ayırım grafemalar bir-birine usasadı. Olardı ayırıp turıwshı tek qosımsha belgiler g'ana boladı. Onday ha'ripler ortasındag'ı ayırılıwshı belgilerdi til biliminde diakritikalıq⁴ tan'balar dep ataydı. Ma'selen, u ha'm u', o ha'm o' ha'ripleri ortasındag'ı ayırmashılıqtı an'latıwshı belgi (son'g'ılarının' qaptalının' tu'rtiliwi) diakritikalıq tan'ba bolıp sanaladı.

¹A.A. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, 349-bet

²Sonda. 350-bettegi su'wretlerdi qaran'ız.

³Grafema — grekshe *grapho* — «jazaman» degen so'zinen qa'liplesken termin

⁴Diakritika—grekshe *diakritikas* «ayırılıwshı» degen so'zinen qa'liplesken termin

Grafema ko'binshe bir elementli bolip keledi (a, b, z, s ha'm t.b.). Sonin' menen birge eki, u'sh elementli grafemalar da ushurasadi. Ma'selen, latin jaziw tiykarindagi ayrim xaliqlardin' jaziw sistemasında eki tan'balı ch (x), u'sh tan'balı sch (sh) grafemalar ushurasadi. Grafemalar jaziwda tu'rli variantlarda jumsaladi. Bul varyantlar allografemalar dep ataladi. Allografemalar qatarına baspa ha'm qol jazba tu'rindagi grafemalar (a, i, g, b, v — baspada; ~~a, i, g, b, v~~ — qol jazba tu'rinde), bas ha'rip ha'm kishi ha'rip tu'rinde grafemalar (A, B, E — bas ha'ripler; a, b, e — kishi ha'ripler). Basqasha aytqanda, T ha'm t, A ha'm a, D ha'm d jubaylaslarinn' ha'r biri bir grafema bolip, olar eki allografemalardan turadi. Sonday-aq, arab grafikasında jumsalatu'g'in ha'riplerdin' variantları da allografemalardin' qatarına jatadi.¹

Texnikaliq progress na'tiyjesinde jaziw ko'rilmegen da'rejede ken' taraldi ha'm turmıstın' en' za'ru'rli qurallarinn' birine aylandı. Baspa islerinin' jetilisiwi menen, xaliqtın' ma'deniy da'rejesinin' o'siwi menen oqıwshılar sanınn' artıwı menen jazıwdın' roli tag'ı da arttı.

A'yyemgi waqıtlarda adamlar tasqa yamasa ag'ash usag'an material-larg'a jazg'an bolsa, keyinirek terige (pergamentke) jazıwdı oylap tabıw, Egipette papirusqa jazıwdı u'yreniw, son'ıraq Qıtayda qag'azdın' oylap tabılıwı jazıwdı qollanıwdı a'dewir on'aylastırdı. Sonday-aq da'slep tasqa yamasa ag'ash sıyaqlı qattı materiallarg'a oyıp jazıw ushın o'tkir qurallar jumsalag'an bolsa, qag'azdın' qollanıwı menen endi kerekli tan'balardı tez jazıw ushın tush ha'm onı paydalanatug'in rushka ta'rizli tayaqsha oylap tabıdı. Ha'zirgi jazıw qural-saymanlarına qarag'anda buring'ılardın' qanshelli a'piwayı ha'm olardan paydalanıwdın' qanshelli qıyın bolg'anlıg'ın ko'z aldımızg'a keltiriwdın' o'zi qıyın. Onday jag'dayda jazıwdan paydalanıwdın' og'ada to'men da'rejede bolatug'inlig'ı o'zinen o'zi tu'sinikli.

§ 31. Jazba tan'balardın' tu'rleri

Jazba tan'balı kem-kem jetilisp, usı da'wirdegi qa'lpine kelgenge shekem ko'p g'ana o'zgerislerdi, rawajlanıwları basman keshirgenligi ma'lim. Du'nıya tillerinde jusalıp ju'rgen ha'zirgi jazıwlar sa'ykes xaliqlardın' tariyxında ko'p a'sirlik ma'deniy rawajlanıwdın' jemisi bolıp tabıladı. Jazıwdın' rawajlanıw tariyxında ko'plegen basqıshlardı ko'riw mu'mkin. Tu'rli materiallarg'a (tasqa, terige, qag'azg'a ha'm t.b.) tan'balanatug'in grafikaliq jazıwdan usqarı zatlardın' o'zleri «jazıw» inventarları xızmetin atqaratug'in «jazıwdın'» da bolg'anlıg'ı ma'lim. Keyin qolaylastırıp, zatlardın' su'wretlerin salw engizilgen. «Jazıw» maqsetinde zatlardın' o'zlerin alıp ju'riwden ha'm belgili alıshıqqa jetkeriwden yamasa saqlawdan go're

¹ Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 239-бет.

olardın' su'wretlerin paydalanıw anag'ırlım qolaylı ha'm an'satraq bolg'an. Mine, usınnan jazıwdın' tiykarı salıng'an. Jazıwdın' en' baslaması, en' a'yyemgi jazıw-su'wret jazıwı bolg'anlıg'ı a'debiyatlarda tastıyıqlanadı.

Zatlıq simvolika haqıyqat jazıwg'a shekemgi og'ada a'piwayı belgilerdin' sisteması bolg'an. Ondaı belgiler sistemasın jazıw qatarına kirgiziw qıyın. Solay da ondaylardı jazıwg'a shekemgi «jazıw», jazıwdın' aldındag'ı baslama dep qaraw mu'mkin. Jazba tan'balardın' qanday til birliklerin an'latıwı jag'man olardı fonogrammalar¹ ha'm ideogrammalar² dep atalatuğ'm u'ıken eki toparg'a bo'liw mu'mkin. Birewi (fonogramma) tildin' ma'nilik ta'repi menen tikkeley baylanıslı bolmastan, tek tildin' seslik birliğin yamasa so'ylewdin' seslik ayırmashılıg'm sesleniw (zvushaniya) arqalı an'latadı. Ekinshisi (ideogramma) - ma'ni an'latıwshı til birliklerin sesleniwi jag'man emes, olardı (ma'nili tillik birliklerdi) tikkeley an'latatuğ'm jazba tan'balı.³

Jazba tan'balardın' rawajlanıw tariyxına, qaysılarının' en' a'yyem, al qaysılarının' son'ıraq payda bolıw izbe-izligine qaray ja'ne til birliklerin gu'n'girt (abstrakt) ha'm anıq (konkret) tu'rde ko'rsetiwine qaray, qanday til birliğin an'latıwına qaray h.t.b. kompleks jag'daylarg'a baylanıslı jazıwdın' tu'rlerin to'rtke bo'lip ko'rsetiw mu'mkin. Olar piktografiyalıq, ideografiyalıq, sillabikalıq, fonografiyalıq jazıwlar.

Piktografiyalıq⁴ jazıw. Jazıwdın' tariyxında en' a'yyemgi jazıw piktografiyalıq jazıw bolıp, onı su'wret jazıwı dep te ataydı. Piktografiyalıq jazıwdın' u'lgileri arxeologlar ha'm etnograflar ta'repinen izlep tabılıp, olar tasqa, su'yekke, jaydın' diywallarına oyıp jazılğ'an boladı. Piktogrammalarda sheklengen haldag'ı tu'sinikler tutası menen bildiriledi. Olarda belgili bir zatlardın' su'wretleri arqalı oy-pikir jexe so'zler tu'rinde anıq an'latılmastan, shamalap, dusmaldan ko'rsetiledi. Ha'r bir tan'ba anıq bir so'zdi bildirip turmag'anlıqtan piktogrammanı bılay «oqısa» da, yamasa onnan sa'l basqasharaq etip «oqısa» da boladı. Piktogrammalar til birliklerin tikkeley an'latıp turmaydı.

Piktografiyalıq jazıwdın' u'lgileri retinde an'shı eskimostın' «ku'n-deligin» ha'm AQSh prezidentine indeets qa'wimlerinin' jazıp jibergen jollamasın ko'rsetiwge boladı. An'shı eskimostın' «ku'ndeliginde» adamlar qollarında an' awlawshı quralı menen ko'rsetilgen ja'ne an'nın' terisinin' morjuun', qayıqtın', qostın' su'wretleri izbe-izlik penen salıng'an. «Adam an'g'a shıg'ıp baratır, an'nın' terisin aldı, morji awladı, qayıq penen ju'rip ketti, qonıp shıqtı» degen mazmundag'ı tu'siniklerdi an'lawg'a boladı.⁵

¹Fonogramma — grekshe *phone* — «ses» *ammag* - «ha'rip» so'zlerinen qa'liplesip, «seslerdi an'latıwshı jazba tan'ba» degendi an'latadı.

²Ideogramma — «ideyam an'latıwshı jazba tan'ba» degendi an'latadı.

³Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. М.,1987, 239-бет.

⁴Piktografiya — latinsha *piktus* - «suwret» ha'm *grapho* - «jazaman» so'zlerinen qa'liplesken termin.

⁵А.А.Реформатский. Введение в языкознание, 352-бет.

Ekinshi piktogrammada bir tirnanın', u'sh tishqannın', ayıwdın', ten'iz pishug'inın' (kot), ten'iz adamnın' su'wretleri bir sızıqtın' u'stine salınıp, olardıń ha'r qaysısının' tirnanın' bası menen, olardıń ha'r birinin' ju'rekleri tirnanın' ju'regi menen sızıq arqalı tutastırılıp qoyılǵ'an ja'ne su'wrette tirnanın' bası sızıq arqalı ko'ldin' su'wretine tutastırılǵ'an. Bul su'wrette ko'rsetilgen haywanatlardıń atları menen atalatug'ın qa'wimlerdin' o'linish qılǵ'anlıǵ'ın ha'm prezidentten ko'ller ta'repke qaray bul qa'wimlerdin' ko'ship ketiwine ruxsat beriwin sorang'an.¹

Piktografiyalıq jazıwda jeke so'zler tan'balanbaydı, al tutas oy-pikir shamalap, siltep, dusmallap gu'n'girt tu'rinde beriletug'ınun ko'rdik.

Piktografiyalıq jazıwdın' ayırım elementleri ha'zirgi jag'dayda da jumsaladı. Ma'selen, saattın' su'wreti ildiriwli turg'an jer ya saat du'zetetug'ın ustaxana, ya saat satatug'ın du'kan degen ma'nini bildirip, sog'an siltep turadı. Ayaq kiyimnin' su'wreti ildiriwli turg'an orın ayaq kiyim tazalaytug'ın, remontlaytug'ın orın degendi yamasa ayaqkiyim tigetug'ın fabrika degendi bolmasa ayaq kiyim satatug'ın du'ka'n degendi an'latıp turadı.

Ha'zirgi jazıwımızda ushırasatug'ın ayırım tan'balıq piktografiyalıq jazıwdı eske tu'siredi. Sebebi bunday tan'balıq o'zinin' ko'rinisinen tikkeley qanday da bir mazmundı an'g'artıp turadı. Bug'an misal retinde I, II, III, V, X sıyaqlı Rim tsifrların ko'rsetiwge boladı. Bul misallardag'ı I, II, III tsifrları sannın' neshew ekenligin ko'rinislerinen-aq an'latıp tur; V ortan'g'ı barmaqları jumılǵ'an qoldın' su'lderı, X- o'zara tutastırılǵ'an eki V tsifrları.²

Ideografiyalıq³ jazıw. Jazıwdın' bul tu'rinin' payda bolıwı piktografiyalıq jazıwdan keyingi da'wirge tuwra keledi. Piktografiyalıq jazıwda tan'balıq (su'wretler) o'zleri bildiretug'ın tu'siniklerdi tikkeley an'latıp, ko'rsetip turatug'ın bolsa, ideografiyalıq jazıwda tan'balıq endi tu'siniklerdin' simvoly, sha'rtli belgisi retinde jumsaladı. Ideografiyalıq tan'balardı tu'siniw (oqıw) ushın aldın-ala ol haqqında mag'luwmatqa iye bolıw kerek.

Ideografiyalıq jazıw piktografiyalıq jazıw menen fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlardın' aralıǵ'ındag'ı jazıwdın' bir tu'ri desek te boladı. Bir jag'ınan piktografiyalıq jazıw menen ideografiyalıq jazıw so'zlerdin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qurılısın an'latpaydı, al fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlar da olardı (so'zlerdin' fonetikalıq ha'm grammatikalıq qurılısın) an'latıp turadı. Ekinshi jag'ınan, ideografiyalıq jazıw da fonografiyalıq ha'm sillabografiyalıq jazıwlarǵ'a usap ma'nisti tikkeley an'latıp turmay sha'rtli ma'nisti bildiredi. Piktografiyalıq jazıwda bolsa, bildiretug'ın mazmun onın' ko'rinisinen (su'wretinen) shama menen an'lanıp turadı.

¹Sonda

²Ю.С.Маслов. Введение в языкознание, 240-бет.

³Ideografiya-grekshe *idea*-«tu'sinik», *grapho*-«jazaman» so'zlerinen kelip shıqqan.

Bunı «idealıq jazıw» dep te ataydı.

İdeografiyalıq jazıwdın' ayırım ko'rinisleri ha'zirgi fonografiyalıq jazıwımızda da ushırasadı. Ma'selen, 2, 3, +, - ha'm t.b. belgilerdin' ha'r qaysısı jazıwda bir tan'ba menen belgilengenı menen olardın' oqıhwı eki, u'sh, qosıw, alıw tu'rinde ha'r qaysısı bir neshe seslerdin' dizbegi menen beriledi. Sonday-aq bul tan'balıq ha'r tu'rli du'nya tillerinde ha'r qıylı seslik kompleksler arqalı oqıladı. Ma'selen, joqarıdag'ı tan'balıq qaraqalpaqsha *eki, ush, qosuw, aluw* bolıp, inglis tilinde *tu, sri, plas, mainas*, nemis tilinde *zwei, drei, Plus, Minus* bolıp oqıladı. Sebebi olardın' tan'balıq ko'rinisinen bildiretug'in ma'nisleri an'lap turg'an joq; olardan qanday da fonetikalıq, grammatikalıq belgiler de bilinip turg'an joq.

İdeogrammalardın' o'zleri de bir qıylı bolmaydı. Olardın' birazları tutas so'zlerdi an'latıp, bulardı til biliminde logogrammalar¹ dep te ataydı. Bug'an misal retinde joqarıda keltirilgen 2, 3, +, - usag'an tan'balardı ko'rsetiw mu'mkin.

İdeogrammalardın' ekinshileri ayırım morfemalardı an'latıw ushın jumsaladı, onday tan'balardı morfemogrammalar² dep ataydı. Bug'an misal retinde qaraqalpaq tilindegi arab tsifrilarınan keyin qoyılatug'in-*inshı* degen ma'nini an'latatug'in sızıqsha belgisin (5-orın, 3-basqısh). Usınday maqset ushın jumatatug'in nemis tilindegi toshka belgisin ko'rsetiwge boladı. Misalı, *die 5.klasse, der 3. Kursus*.

U'shinshi bir ideogrammalar tutas bir xabardı an'latıp turadı. Bunday tan'balıq frazogrammalar³ dep ataladı. Bug'an misal retinde bag'ıttı an'latatug'in ko'rsetkishlerdi, ayırım xalıqlardın', qa'wimlerdin', urıwıların' menshikli tan'balardı ko'rsetiwge boladı.

Jazıwdın' tag'ı bir tu'ri **sillabografiyalıq** jazıw bolıp, bunday jazıwda ha'r bir buwın ayrıqsha tan'ba menen belgilenedi. Solay etip sha'rtli tan'balıq olar an'latatug'in so'zdin' seslik ta'repine jaqınlasadı. Sillabografiyalıq jazıw u'lgisine Hindistanda qollanılatug'in divanagar jazıwı, sonday-aq tibet, efiop jazıwları jatadı. Sillabografiyalıq jazıwların' qatarına Qıtay, Yapon ieroglif⁴ jazıwları da kiredi.

Jazıwdın' en' jetlisken tu'ri **fonografiyalıq** (seslik) jazıw. Bul awızeki janlı so'ylew tiline en' jaqın bolıp tabıladı. Bul jazıw arqalı so'zlerdin' fonetikalıq (seslik) quramı, grammatikalıq qurılısı anıq an'latıladı. Sonlıqtan da seslik jazıw menen jazıl'g'an tekstti lingvistikalıq analiz jasaw mu'mkin boladı.

¹Ю.С.Маслов. Сонда

²Morfemogramma—grekshe *morpho* - «tu'r, forma», *gramma* - «ha'rip» so'zlerinen payda bol'g'an.

³Frazogrammalar—«frazis» «frazıa ha'm jazba tan'ba» degendi an'latadı.

⁴Ieroglif — grekshe *hereroglypho* - «ka'ramatlı jazıw» degen ma'nini bildiredi. So'zbe-so'z aytqanda «jretslerdin' nag'ısı» degendi bildiredi. Su'yek yamasa basqa materiallarga jretsler oyıp jazatug'in bol'g'an. Sonday-aq ieroglif jazıwının' sırların jretsler

salinatug'ın quw bas penen su'yektin' su'wreti, meditsinanın' embleması bolg'an jılan ha'm uwlı ıdıs ha'm t.b. lar ideografiyalıq jazıwdın' belgileri bolıp tabıladı. Piktografiyalıq, ideografiyalıq jazıw belgelerine jatatug'ın tan'balar da, sillabografiyalıq jazıw u'lgileri bolg'an я, ю, е, ё sıyaqlı qosarlı sestı (buwındı) an'latırwshı tan'balar da, fonografiyalıq tan'balar da grafikanın' qaramag'ına kiredi. Ha'zirgi du'nya tıllerinde fonografiyalıq jazıw en' ken' taralg'an jazıw bolıp, bunda ha'r bir seslik tip—fonema ko'binshe o'zinin' sha'rtili belgisi, simvolı bolg'an grafikalıq tan'balardına iye boladı.

Ha'r bir xalıq o'zinin' ayrıqsha grafikalıq sistemasına iye bola bermewi mu'mkin. Bir topar xalıqlar ayırım o'zgerisleri menen bir grafikalıq sistemanı qabil etip, sonnan jazıwda paydalana beredi. Solay etip bir qatar tiller basqa tillerde jumsalatug'ın grafikalıq sistemanı o'zine qabil etip aladı. Basqa tildin' grafikalıq sisteması qabil etilgende grafikalıq sistema menen qabil alırwshı tildin' seslik sisteması ortasında ko'plegen sa'ykesliklerdin' bolmawı mu'mkin. Basqa tildin' grafikalıq sisteması qabıllawshı tildin' o'zine ta'n o'zgesheligine baylanıshı bolg'an geypara seslerdi bildiriw ushın jan'adan qosımsha ha'ripler alıw kerek yamasa a'lipbede bar bolg'an ha'riplerge qosımsha belgi qoyıw arqalı sa'ykes kelmewshilikti saplastırıw za'ru'r. Sonda g'ana tildin' seslik quramı jan'adan qabil etilgen grafika arqalı tolıq sa'wleleniwi mu'mkin. Qaraqalpaq tilinin' orıs grafikasın qabil etiwı bug'an ayqın misal bola aladı. Ma'selen, orıs grafikasında joq dawıshı ә, Ү ha'riplerinin' qosımsha jan'adan alınıwı qaraqalpaq tilindegi sonday sa'ykes seslerdin' (a', u') bolıwına baylanıshı, orıs grafikasındag'ı к, г, у, х, һ, о ha'riplerine qosımsha (diakritikalıq) belgilerdi qosıw arqalı rus tilinde jumsalmaytug'ın, al qaraqalpaq tilinde bar bolg'an к, Ғ, Ү, х, һ, ө sesleri an'latıladı. Solay etip, orıs grafikası tiykanında qaraqalpaq tilingin' ayrıqsha grafikalıq sisteması du'zilgen edi.

Grafikalıq qa'deler boyınsha jazıwda tildin' ha'zirgi seslik jag'dayı g'ana esapqa alınıwı kerek. Bunda jazıwdag'ı tariyxıy etimologiyalıq, morfologiyalıq printsipler esapqa alımbaydı. Sonlıqtan da tek grafikalıq qa'delerdi jaqsı bilgen menen, a'lipbeni bilgen menen so'zlerdi imlası (orfografiya) boyınsha durıs jazıw mu'mkin emes. Grafikalıq jaqtan ha'zirgi qaraqalpaq tilinde *g'arg'a*, *g'arri*, *salı*, *samal* tu'rinde jazılıwı da, *qarg'a*, *qarri*, *shalı*, *shamal* bolıp jazılıwı da (ekewi de) durıs bolıp sanaladı. So'ylew tilinde olardin' ha'mmesi de ushırasadı. Al imlası jag'ınan olardin' birewinin' (a'welgilerinin') alınıwı qatan' talap qılmadı.

Solay etip grafikalıq qa'deler menen birge imla qa'deleri de boladı. İmla grafikalıq jazıwda en' durıs dep tabılğ'an jazılıwdın' bir tu'rın qabil etip aladı ha'm ol endi grafikalıq emes, al imla qa'delerine sa'ykes durıs dep sanaladı. İmla jazıwdag'ı grafikalıq qurallardı jolğ'a salıp, nızamlı halğ'a a'kelip, olardı tastıyıqlaydı.

Juwmaqlap aytqanda, grafika, bir jag'man jazıwda jumsalatug'm barlıq tan'balı jo'ninde mag'luwmat berse, ekinshi jag'man, tildin' seslik sistemasının' a'lipbedegi tan'balarg'a qatnasın u'yreledi.

§ 33. A'lipbe

Jazıwda jumsalatug'm tan'balı og'ada ko'p tu'rli bolatug'mlıg'm o'tken temadan ko'rdik. Sonın' ishinde jazıwdın' iske asıwı ushın en' za'ru'rli bolg'an jazıw quralları (inventarları) fonografiyalıq a'lipbedegi tan'balı bolıp sanaladı. Jazıwda jumsalatug'm barlıq ha'riplerdin' qabil etilgen qatan' ta'rtip penen izbe-iz jaylastırılıwı a'lipbe¹ dep ataladı. Geyde onı alfavit², azbuka³ terminini menen de ataydı.

Alfavittegi ha'riplerdin' belgili bir qatan' ta'rtip boyınsha izbe-iz jaylastırılıwı talap etiledi. Bul izbe-izliktin' turaqlı tu'rde mudamı saqlanıwı turmısta a'meliy jaqtan u'lken a'hmiyetke iye boladı. Ha'r qıylı so'zlikler du'zgende, dizimler jazg'anda (kitapxanadag'ı kataloglar, ha'r qıylı dizimleri, ha'm t.b.) ha'riplerdin' a'lipbedegi orn ta'rtibinin' qatan' saqlanıwı jazılıwı olardan paydalanıwı jen'illestiredi.

Jazıwdın' tariyxında ha'm jazıw ta'jiriybesinde ken'nen taralg'an a'lipbeler fonografiyalıq a'lipbeler bolıp sanaladı. Olar finikiy, aramey, grek, latin, slavyan a'lipbeleri bolıp tabıladı. Ol a'lipbelerge ayırım o'zgerisler kirgiziliw arqalı ko'p sanlı du'nya tillerinde paydalanıp kelmekte. Joqarıda ko'rsteilgen a'lipbeler fonografiyalıq a'lipbeler bolg'anı menen tilde neshe fonema bolsa, sonsha ha'rip penen tan'balana bermeydi. Tildin' fonemalıq quramı menen a'lipbedegi ha'riplerdin' quramı ten'be-ten' kele beriwı sha'rt emes. Bunday «taza» (ideal) a'lipbenin' bolıwı da mu'mkin emes. Sebebi a'lipbenin' o'zi tariyxıy da'wirler dawamında o'mir su'rip'kiyatır'g'an da'sturler tiykarında qa'liplesedi. Bug'an misal retinde roman-german tillerinde qabil etilgen latin a'lipbesin, tu'rkiy tilleri ushın qabil etilgen slavyan, latin a'lipbelerin ko'rsetiwge boladı. Latin tilinin' leksikalıq, grammatikalıq qurılısına sayma-say keletug'm 24 ha'ripten (keyinirek 26 ha'ripke jetkerilgen) turatug'm latin a'lipbesi fonemalıq quramında 40 qa shamalas fonemaları bar jan'a Evropa xalıqlarının' tillerine sa'ykes kelmedi. Sonlıqtan da qabil alıp atır'g'an tilge tuwra kelmeytug'm ayırım latin a'lipbesindegi kemisliklerdi tolıqtırıp maqsetinde, birinshiden, latin ha'riplerine qosımsha ko'mekshi tan'balı qosıl'g'an. Bug'an misal retinde

¹A'lipbe. Arab jazıwında a ha'ribi «a'lip», b ha'ribi «be» dep ataladı. Usınnan «a'lipbe» ataması kelip shıqqan.

²Alfavit. Grek jazıwında a ha'ribi «alfa», v ha'ribi «vita» dep ataladı. Usınnan «alfavit» ataması qa'liplesken.

³Azbuka. Eski slavyan jazıwında o'z aldına kelgende a ha'ribi «az» b ha'ribi «buki» dep atalg'an. Usınnan «azbuka» ataması qa'liplesken

shex a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' u'stine (č, š, ž), rumın a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' astına (ț, ș), polyak a'lipbesinde ayırım ha'riplerdin' ortasına (t) qosımsha belgilerdin' qoyılıwın ko'rsetiwge boladı. Ekinshiden, latin a'lipbesindegi ha'riplerge qosımsha jan'a ha'ripler qabil etilgen. U'shinshiden, bir sestı an'latıw ushın a'lipbedegi eki, u'sh ha'riptin' dizbegi (nemets alfavitinde sh- x, ssh - sh) qollanılǵan¹.

Latin a'lipbesin paydalanıwshı tillerde birdey fonema ha'r tu'rli ha'ripler menen de tan'balanadı².

Fonema \ Ha'rip	Frantsuzsha	Nemisse	İnglizshe
s	[c], [z]	[c], [z], [ʃ]	[c], [z], [ʃ], [ʒ]
c	[c], [k]	[k]	[c], [k]
v	[b]	[f], [b]	[b]
ch	[ʃ]	[x], [k]	[ç]
sh	—	—	[ʃ] [çk]

Orıs tilinin' fonetikalıq qurılısına sa'ykes keletug'ın 33 ha'ripten quralǵ'an orıs a'lipbesi qaraqalpaq tiline qabil etilgende, birinshiden, orıs a'lipbesinde bar ha'riplerge qosımsha qaraqalpaq tilinin' o'zgesheligine baylanısh seslerdi an'latıw maqsetinde jan'a ha'ripler-γ,ə (son'gısı orıs grafikasında bar e tan'basının' awdarıp qoyılıwı arqalı jasalg'an jan'a ha'rip) qosa qabil etilgen. Ekinshiden, qaraqalpaq tilinin' o'zgesheligine baylanısh seslerdi bildiriw ushın orıs a'lipbesindegi k, r, x, n, o, y ha'riplerine qosımsha belgiler qosılıp, na'tiyjede jan'a ha'ripler k, r, x, n, o, y jasaladı. Sonday-aq 1960-jıllarg'a shekem qaraqalpaq a'lipbesinde bir sestı (n' sesin) an'latıw ushın eki tan'badan turatug'ın ha'rip nr jumalg'an edi. Kerisinshe, eki-u'sh sestı bildiriw ushın jeke bir ha'rip te jumaladı: я-ya, e-ye, o-wo, o-wo', ē-yo, ю-yuw yamasa yu. Orıs a'lipbesinde sestı an'latpaytug'ın ha'ripler-jin'ishkertiw (ь) ha'm ayırıw (ъ) belgileri qollanıldı. Al irkilis belgileri, o'tkerme, pa't belgileri a'lipbede berilmeydi. A'lipbe ha'riplerdin' baspa, qol jazba tu'rlerinin' bolwı jazıwdı qolayhraq etiw ushın za'ru'rli boladı. Al bas ha'm kishi ha'riplerdin' jumalawı jan'a ga'ptin' baslanıwın ja'ne menshiklik ha'm g'alabalıq atlıqlardın' ayırmashılıǵın an'latıw menen baylanısh boladı. Abadan-menshiklik atlıq, abadan-g'alabalıq atlıq. Bir qatar tu'rkiy xalıqları, sonın' ishinde qaraqalpaq xalqı da, 20-jıllarg'a shekem arab grafikası tiykarında du'zilgen o'zlerinin' a'lipbelerine iye bolsa, 20-

¹A.A.Реформатский. Введение в языкознание. 368-бет

²Sonda. 369 -бет.

jillardın' aqırınan baslap, ol xalıqlar massalıq tu'rde latin grafikasın qabil etip aldı. Arab grafikasının' ko'plegen kemshilikleri boldı. Tildin' ayırım o'zinshelik o'zgesheliklerine baylanış seslerin an'latatug'ın arnawlı ha'ripler jetispedi, bir sestin' so'z basında, ortasında, aqırında ha'r qıylı tan'balı menen bildiriliwi jazıwdı u'yreniwdi qıynlastırdı. Sonlıqtan da o'tken a'sirdin' 20-jıllarının' aqırınan baslap bir qatar tu'rkiy xalıqlar latin jazıwın qabil etip alg'an edi. Tu'rkiy xalıqlar latin jazıwınan da uzaq paydalanadı. 1940-jıllarg'a kelgende tu'rklardan basqa bir qansha tu'rkiy xalıqlar onı a'lipbesin qabil etip aldı. Al tu'rkları 1928-jıldan berli latin a'lipbesin qollanadı. Ha'r bir tilde jan'a a'lipbe du'ziwde o'zlerinin' til o'zgeshelikleri esapqa alındı. Tu'rkiy tilles bir qatar xalıqlar Awqam tarqawı menen, o'z g'a'rezsizligine erisiwden-aq jan'a latinlastırılǵ'an a'lipbege qayıtıp o'tti. O'zbek tilinde 1993-jılı, qaraqalpaq tilinde 1994-jılı latin a'lipbesi tiykarındaǵı jan'a a'lipbe qabil etildi.

§ 34. Ayırım eski a'lipbeler tariyxı

A'lipbenin' payda bolıwı a'yyemgi da'wirde gu'llengen o'z ma'deniyatlarına iye bolǵ'an Egipet, Finikiya, Gretsiya sıyaqlı a'yyemgi ma'mleketlerge barıp tireledi. Konsonantlıq-seslik jazıw bizin' eramızdan buring'ı eki mın'ınshı jıllardıń ekinshi yarımına, al vokalizatsiyalasqan seslik-jazıw bizin' eramızdan buring'ı bir mın'ınshı jıllardıń basına tuwra keledi¹. Al a'yyemgi buwın jazıwı bizin' eramızdan buring'ı u'sh mın'ınshı jılları ha'zirgi Irak territoriyasındaǵı Shumerde payda bolǵ'an. Shumerler payda etken Klinopis jazıwınan vavilonlılar menen assiriyalılar paydalang'an².

En' a'yyemgi jazıwlardın' biri eski egipet jazıwı bolıp, onda ieroglifler menen tan'balang'an 26 dawıssız ha'rip bolǵ'an.

Finikiy a'lipbesi dawıssızlardı an'latatug'ın 22 tan'badan ibarat bolıp, olar o'zlerinin' a'piwayılıǵı menen ko'zge tu'sedi. A'lipbedegi ha'r bir ha'riptin' o'zinin' atı bolıp, ol atama belgili bir ma'nisti bildirip turadı. Mısalı, a sesin bildiretug'ın 1 ha'ribi «alef» dep atalıp, ol so'z «o'giz» degen ma'nisti bildiredi. Ol ses tamaqta jarılıw payda etiliwi arqalı jasaladı; b sesin bildiretug'ın 9 ha'ribi - «bet» dep atalıp, ol so'zdin' ma'nisi «jay» degendi an'latadı; d sesin bildiretug'ın 1 ha'ribi «gimel» dep atalıp, onun' ma'nisi «tu'ye» so'zi boladı³.

Aramey jazıwının' tiykarında evrey, siriya, iran, arab jazıwları payda bolǵ'an. Bulardıń ishinde iran jazıwı (geyde bunı pexleviy jazıwı dep te ataydı) tiykarında

¹ В.И.Кодухов. Введение в языковедение. М., 1979, 165-бет.

² Сонда. 164-бет.

³ Сонда. 166-бет.

uyg'ir, manshjur, mongol, buryat a'lipbeleri qa'liplesken. VII a'sirde arablarning jawlap ahwshu'iq siyosatı na'tiyjesinde shug'ista arab jazıwı ken'nen taradı. Basqa a'lipbelerdin' omına endi arab a'lipbesi jumsala basladı.

Arab jazıwı tiykarman konsonantlıq a'lipbege iye bolıp, onda dawıssızlar g'ana ayrıqsha ha'ripler menen belgilendi, al dawıshlıardı an'latıw ushın qosımsha diakritikalıq tan'ba jumsaladı. Arab jazıwı on'nan solg'a qaray jazıladı. Arab a'lipbesinde 28 tan'ba bolıp, olardıń ha'r biri to'rt tu'rli formada jazıladı: o'z aldına dara turg'anda, so'zdin' basında, ortasında, aqırında turg'anda ayrıqsha basqa-basqa tan'balar menen belgilenedi. Arab a'lipbesin o'zlestiriwdin' qıyınshılıg'ı da, mine, usında.

Greк a'lipbesi da'slep konsonantlıq a'lipbe bolg'an. Al bizin' eramızdan burıng'ı VIII-VII a'sirlerge kelgende vokallıq-seslik a'lipbege o'tken. 403-jılı (bizin' eramızdan burın) Afinada klassikalıq greк a'lipbesi qabil etilip, onın' quramında 17 dawıssız, 7 dawıshı sestı an'latatug'm 24 ha'rip boldı. egiptililer ha'm finikiyliler on'nan solg'a qaray jazatug'm boldı. Bunday bolıp jazıwdın' bag'ıtı o'zgeriw menen ha'riplerdin' de teris awdarılıwın ko'riwge boladı. Misalı: (*gimel*), *lu (men) - m (myu), yu (rosh) - r (ro)* ha'm t.b. Bular (g, m, r) jazıwdın' soldan on'g'a qaray jazılıwı menen baylanış kelip shıqqan. Greк a'lipbesi basqa xalıqlardıń a'lipbelerinin' payda bolıwına tiykar bolıp xızmet atqarg'an. Ma'selen, latin a'lipbesinin', sonday-aq, slavyan, arman, gruzin a'lipbelerinin' du'ziliwinde greк a'lipbesinin' ta'siri boldı. Greк a'lipbesinin' bir qansha elementleri ayırım o'zgerisler menen qabil etildi.

Latin a'lipbesinin' watam a'yyemgi Rim qalası boldı. Rimliler latinlar dep ataladı. Klassikalıq latin a'lipbesi 23 ha'ripten turadı. Bul a'lipbeden tek rimliler (latinlar) g'ana paydalanıp qoymastan, latin a'lipbesi basqa xalıqlarğa da en jayg'an. A'sirese XIV a'sirge kelgende qag'azdın' payda bolıwı ha'm kitap basıw islerinin' kelip shıg'ıwı menen latin jazıwının' ken' taralg'anlıg'ı ma'lim. Ha'zir du'nya xalıqlarında latin jazıwı tiykarında 70 ten aslam a'lipbeni sanawg'a boladı.

Eski slavyan a'lipbesi usı a'lipbenin' do'retiwshisinin' atı menen kirillitsa dep te ataladı. Slavyan a'lipbesinin' avtorları ag'ayinli Kirill ha'm Mefodiyler Vizantiya ma'mleketinde tuwılıp o'sken bolgarlar (makedoniyahılar) bolıp, olar da'slepki slavyan azbukasını islep shıqtı. Sonday-aq, olar diniy kitaplardı xalıqqa tu'sinikli bolg'an slavyan tiline awdandı shıqtı. VII-VIII a'sirlerdegi Vizantiyada jumsalıp atırg'an greк a'lipbesin do'retiwshilik penen qayta islew na'tiyjesinde slavyan a'lipbesi jaratıldı.

Kirillitsa qubla ha'm shıg'ıs slavyan xalıqları arasında ken'nen taraldı. Rossiyada onı a'lipbesi Petr I tusında 1708-jılı reformalastırıldı. Sonday-aq, 1918-jılı onı a'lipbesine ayırım o'zgerisler kirgizildi. Onı a'lipbesi son'g'ı u'sh a'sir dawamında eki ret ayırım o'zgerislerge ushırag'an halda ha'zir de jumsalmaqta.

İmla ilimiy a' debiyatlarda orfografiya¹ dep atalıp, ol ma'ni an'latırwshı birliklerdin', ba'rinen de burın morfemalardın' ha'm so'zlerdin', sonday-aq so'z dizbegi menen ga'plerdin' jazılıw qa'delerinin' jıynag'ı dep anıqlama beriledi.² Shunında da imla so'ylewde jumsalatug'ın dawıslı ha'm dawıssız seslerdin', tu'bir ha'm affıkslerdin', ko'mekshi ha'm qospa so'zlerdin' birgelki durıs jazılıwı haqqındag'ı, o'tkerme ha'm bas ha'riplerdin' durıs qollanılıwı haqqındag'ı qag'ıydalardın' jıynag'ı bolıp sanaladı.

Solay etip imlada tek ha'riplerdin' durıs jazılıwı g'ana emes, sonın' menen birge so'zlerdin' qosılıp ya bo'lek jazılıwı, defis penen jazılıwı, so'zlerdin' qısqartılıp jazılıwı, jazıwda irkilis belgilerinin' qollanılıw normaları sıyaqlı ko'plegen ma'seeler so'z etiledi.

So'zlerdi durıs jazıwda olardın' ayılıwı esapqa alınıp g'ana qoymastan, sonın' menen birge, basqa da ayırım jag'daylar ko'zde tutıladı. Atap aytqanda, so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' grafikalıq qa'deler tiykarında ayılıwında bolıp jazıla bermewi olardın' (so'z ha'm so'z dizbeklerinin') tildegi rawajlanıw tariyxına, jazıwdın' printsiplerine, qullası, imla qa'delerine baylanıslı boladı.

İmla norması tiykarında g'ana ha'mme bir qiyı sawatlı jazıw'g'a erisiwi mu'mkin. İmla normasın qatan' saqlaw tildin' fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq normaların saqlaw menen barabar boladı. So'ylewde sesler durıs ayılmasa, so'zler durıs tan'lanıp jumsalmasa, grammatikalıq formalar ornılı paydalanılmasa, onday so'ylewdi tu'siniw qıym bolatug'ını sıyaqlı sawatsız jazıl'g'an xattı da oqırw ha'm onı tu'siniw qıym.

İmlanın' ko'pshilik qa'deleri grafikalıq qa'deler menen sa'ykes keledi. İmla qa'deleri grafikalıq qa'delerge tiykarlanadı. Sebebi barlıq fonografiyalıq jazıwda tildin' ma'nili birlikleri olardın' ayılıwı (sesleniwi) tiykarında jazıladı. Grafikalıq qa'deler tiykarında birden-bir durıs jazıl'g'an so'z imlası jag'man da durıs jazıl'g'an bolıp sanaladı. A'sirese, ayılıwı menen jazılıwında pariq bolmaytug'ın so'zlerdin' jazılıwında grafikalıq ha'm imla qa'deleri birdey da'rejede boladı. Degen menen, tek grafikalıq qa'deler tiykarında so'zlerdi imlası jag'man durıs jazıw'g'a erisiw mu'mkin emes. Grafikalıq qa'deler boyınsha jazıwda bir neshe variantlar bolıwı mu'mkin. Al imla qa'deleri tiykarında tek birewin (durısın) jazıw normasına sa'ykes dep qabil aladı da, qalg'anların qa'te dep jazıwdan shig'arıp taslaydı. Usı arqalı bir qiyı sawatlı jazıw'g'a erisiwge boladı. Ma'selen, orıs tilinin' qa'deleri tiykarında [a] foneması pa'tsiz buwında birde a ha'ribi menen (*сапог, разбитъ*), birde o

¹Orfografiya — grekshe orphos- «durıs» ha'm grapho - «jazaman» degendi bildiredi

² Ю. С. Маслов. Введение в языкознание. 306-бет.

ha'ribi menen (*водить, колени, отрез*) jaziladi¹. Sonday-aq, qaraqalpaq jazıwında orfografiyalıq jaqtan *salı, samal, salg'am, nag'ıs, g'az, g'arg'a, g'arı, Xalqabat* tu'rında jazılǵ'anı durıs. *Al, shalı, shamal, shalg'am, nag'ısh, qaz, qarg'a, g'arı, Xalqabat* tu'rında jazılıwı nadurıs dep sanaladı.

Usınday jazıwda qabatlasıp keletug'ın so'zlerdin' qaysısın imlası jag'ınan durıs dep esaplaw kerekligin anaw ya mınaw imla o'lshepleri (printsipi)tiykarında sheshiw mu'mkin.

Fonetikalıq o'lshep (printsip)grafikag'a ha'm imlag'a su'yenedi. So'zler ko'binshe qalay esitilse, solay jazıladı. Fonetikalıq o'lshepnin' o'zi usıg'an - «esitiliwine qaray jazılıwı» degen o'lshepke (printsipke) tiykarlanadı. Ma'selen, *tor, bas, qala, tan'la, basqaldaq, qalpaq, qarman, tarnaw* ha'm t.b. so'zler grafikalıq tan'balı menen ayılıwına qaray jazılıp tur. Keltirilgen so'zler fonetikalıq jaqtan da, fonematikalıq jaqtan da sa'ykeslesip tur. Olarda ha'r bir ha'rip sa'ykes bir fonemam an'latıp tur. Normadan shetlewshilik hesh sezilmeydi. Sonlıqtan joqarıdag'ı so'zlerdin' jazılıwın fonetikalıq o'lshep tiykarında jazılǵ'an dew menen birge fonematikalıq o'lshepke tiykarlanıp jazılǵ'an dese de boladı. Sonday-aq, fonemalardıń ha'r tu'rli ren'klerinín' ayrıqsha ha'ripler menen tan'balanbay, ren'klerin' ha'mmesi ushın bir ha'riptin' alınıwı fonetikalıq emes, al fonematikalıq o'lshep tiykarında boladı. Mısalı, *kanal, balalar* so'zlerindeki a fonemasının' ren'kleri belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayıladı (a, a¹). Biraq olar bir tan'ba menen (a ha'ribi menen) belgilenedi: *tas, tes, tus, tu's* so'zlerinde t foneması to'rt tu'rli ren'klerde ayılǵ'anı menen olar bir tan'ba menen (t ha'ribi menen) belgilenedi.

Morfologiyalıq o'lshep, a'lbette, fonetikalıq o'lshepke qarama-qarsı qoyıladı. Fonetikalıq o'lshep boyınsha so'zler esitiliwine qaray jazılatug'ın bolsa, morfologiyalıq o'lshep boyınsha esitiliwine qaray emes, al so'zdin' tu'birinin' ha'm qosımtalardıń da'slepki pu'tinliginin' saqlanıp jazılıwı ko'zde tutıladı. Morfologiyalıq o'lshepdi a'debiyatlarda «etimologiyalıq-morfologiyalıq», «morfematikalıq» o'lshep dep te ataydı. Morfologiyalıq o'lshep a'sirese seslerdin' almasıwın jazıwda esapqa almawdan ko'rinedi. Basqasha aytqanda, morfologiyalıq o'lshep boyınsha seslerdin' almasıwı jazıwda sa'wlelenbeydi. Bul o'lshep orıs tilinin' imlasında baslı orındı iyeleydi. Mısalı, orıs tilinde *вода* so'zinin' o menen jazılıwı *вод* so'zine baylanıshı; *вод* so'zinin' d arqalı jazılıwı *вода, водный* so'zinin' bolıwına baylanıshı. Bolmasa *вода* so'zinde [o] foneması joq; bul jerde pa'tli buwındag'ı (*вод* so'zindeki) [o] foneması pa'tsiz buwında (*вода* so'zinde) [a] fonemasına almasadı. Solay etip ol so'zdin' fonematikalıq

¹Sonda, 259-bet. Sankt-Peterburg fonologiyalıq mektebi wa'killeri bul misallardag'ı ol eki dawıshın (o,a) eki tu'rli fonema dep, al Moskva fonologiyalıq mektebi wa'killeri olardı bir fonemanın' (a) fonemasının' variantları dep esaplaydı.

transkripsiyası-[bada]. Biraq bunday seslerdin' almasıwı (o-a) jazıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, *ВОД* so'zinde [d] foneması joq. So'zdin' aqırında oris tilinde u'nli jabısın'qılar jumsalmaydı, al mudamı u'nsizler menen almasadı. Bul so'zde [d] foneması [t] menen orin almasqan. Al, *вода* so'zinde [d] foneması bolg'anlıqtan jazıwda *ВОД* so'zinin' aqırındag'ı [t] foneması d ha'ribi menen jazıladı. Seslerdin' almasıwının' esapqa almbaw faktleri ha'm usı tiykarda morfologiyalıq o'lishemnin' iske asıwı oris tili menen birlikte bolgar, polyak, shex, nemis ha'm t.b. ko'p g'ana tillerdin' imlasına ta'n jag'day bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde morfologiyalıq o'lishem tu'bir ha'm qosımtalardıń pu'tinliginin' saqlanıp jazılıwınan ko'rinedi. Misalı, *bashshı, qoshshı, tu'n'gi, isembedi* bolıp ayttılatug'ın so'zler jazıwda *basshı, qosshı, tu'ngi, isembedi* tu'rinde tu'birleri saqlanıp jazıladı.

Tariyxıy o'lishemdi (printsipti) geyde «etimologiyalıq», «traditsiyalıq», «konservativlik» o'lishem degen terminler menen de ataydı. Ha'zirgi tilge sa'ykeslespewin fonetikalıq jaqtan da, morfologiyalıq jaqtan da da'lillewge bolmaytug'ın jazıwda burınnan a'detke aylanıp ketiwi tiykarında jazılıwı tariyxılıq printsip bolıp sanaladı. Bug'an misal etip oris tilindegi *МОЛОКО, КОРОВА* so'zlerinin' birinshi buwınlarındag'ı o ha'ribinin' jazılıwın ko'rsetiwge boladı¹. Bul so'zlerde a arqalı aytilg'an seslerdi o ha'ribi menen an'latıwdı (*корова-корова, молоко-молоко*) fonetikalıq o'lishem menen de, morfologiyalıq o'lishem menen de tu'sndiriwge bolmaydı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi *samal-shamal, salı-shalı* tipindegi parallel jumsalatug'ın so'zlerdin' aldın'g'ılarının' (*samal, salı*) jazıwda a'debiy norma retinde qabıl alınıp, imlası jag'ınan omı durıs dep tastıyıqlaw da'stu'rge aylang'an. Biraq, ol so'zlerdin' jazılıwında fonetikalıq o'lishemge de, morfologiyalıq o'lishemlerge de tiykarlanılg'an emes.

Differentsiatsiyalaw o'lishemi (printsipi) geyde «simvolikalıq», «ierogiflik» o'lishem dep te aytiladı. Bul o'lishem boyınsha jazıwda omonimlerdin' ha'r bir komponentine qosımsha tan'ba belgilewdi ko'zde tutadı. Bug'an nusal retinde 1918-jilg'a shekem jumsal'g'an eski oris imlası boyınsha *миръ* (paraxatshılıq ma'nisinde) menen *миръ* (du'nya ma'nisinde) omonim so'zlerinin' ha'r urli bolıp jazılıwın ko'rsetiwge boladı. Frantsuz tilindegi minaday omonimlerdin' jazılıwı da differentsiatsiyalaw o'lishemine jatadı: *la* (artıkl) ha'm *la* (anda); ispan tilinin' imlasında: *di* (ayt), *di* (berdim); bolgor tili imlası boyınsha *i* (ha'm) ha'm *y* (oni-j.rod) omonimleri de usınday.² Oris tilindegi *мука - му'ка, замо к-за мок* so'zlerinin' pa'ı belgisinin' qoyılıwı arqalı ayırılıwı da differentsiatsiyalaw printsipine kiredi.

¹ Sonda, 261-bet.

² Sonda, 260-bet

Du'nya tillerinde en' ken' taralg'an jazıwlar qatarına kiretug'in fonografıyalıq jazıwların' ko'pshiliginde tiykarg'ı imla o'lishemleri bolıp fonetikalıq ha'm morfologiyalıq o'lishemler sanaladı. Sonın' menen birge, geypara tilleridin' imlasında tariyxıy (etimologiyalıq) o'lishem jetekshi ornı tutıwı mu'mkin. A'sirese, jazıw da'stu'ri erteden baslanatug'in xalıqlardıń imlasında tariyxıy o'lishem basımıraq boladı. Bug'an misal retinde ingliz tilinin' imlasın ko'rsetiwge boladı.

§ 36. Transkriptsiya

A'dettegi grafikalıq jazıwda imla qa'deleri tiykarında a'lipbedegi ha'riplerden paydalanıwdın' o'zi tolıq jetkilikli. Tildin' barlıq seslik o'zgesheliklerin a'lipbedegi ha'ripler menen tolıq an'latıp shıg'ıw mu'mkin emes. Jazıwda onın' za'ru'rliğı de joq. Biraq ayırım jag'daylarda belgili bir maqsetler ushın so'z ha'm frazalar da'l ayılıwı ha'm esitiliwı boyınsha jazılıwı, qullası, «elespesiz» seslik qubılıslardı da jazıwda ko'rsetiw za'ru'r boladı. Ondaı seslik qubılıslardı a'lipbedegi ha'ripler menen a'dettegi jag'dayda an'latıw mu'mkin bolmaydı. So'ylew tilindegi so'zlerdin' jazılıwına qosımsha «elespesiz» seslik o'zgesheliklerdi xatqa tu'siriw, a'sirese, lingvistikalıq (fonetikalıq) ma'selelerdi sheshiw ushın kerek'i. Sol ushır a'dette grafikalıq a'lipbeden tisqari til iliminde fonetikalıq transkriptsiya¹ qollanıladı. Ondaı tan'balardıń sistemasin fonetikalıq a'lipbe (alfavit) dep ataydı. Grafikalıq jazıwdan transkriptsiyalıq jazıwdın' ayırması— bunda (transkriptsiyalawda) sesler qalay esitilse, mu'mkin bolg'anınsha solay xatqa tu'siriledi. Grafikalıq jazıwda bir ha'rip bir neshe fonemanı bildiriw ushın yamasa, kersinshe ha'r tu'rli ha'ripler bir fonemanı an'latıw ushın jumsala beriwi mu'mkin. Misalı, orıs tilinde я ha'ribi birde eki fonemanı j ha'm a fonemaların an'latıw ushın, birde a fonemasın ha'm og'an qosımsha aldında kelgen dawıssızdın' jumsaq fonema ekenligin an'latıw ushın jumsaladı. Ё ha'ribi haqqında da usınday dewge boladı. Salıstırıp qaran'ız: яма-[jama], вяз-[v az], зовѣт-[zavjot], лѣт-[l'ot] ha'm t.b. Transkriptsiyalıq jazıwda ol qadag'an etiledi. Bunda qatan' tu'rde ha'r bir tan'ba o'zine sa'ykes bir sestı an'latıwı, ha'r bir ses belgili bir tan'ba menen belgileniwı talap etiledi. Transkriptsiyalıq jazıw arqalı tillik birliklerdin' fonemalıq quramın anıq biliwge boladı. Bir fonemanın' tu'rli fonetikalıq jag'daylarg'a baylanıslı belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayılıwın da transkriptsiya arqalı jazıwda sa'wlelendiriw mu'mkin.

Transkriptsiya eki tu'rli boladı. Birewin fonematikalıq yamasa fonologiyalıq transkriptsiya dep, ekinshsin fonetikalıq transkriptsiya dep

¹ Transkriptsiya - latinsha transsripsia - «ko'shirip jazıw» degendi bildiredi.

ataydı. Buların' da'slepkisi fonema tu'sinigi menen, al son'g'ısı renk (ottenok) tu'sinigi menen baylanış boladı.

Fonematikalıq transkripsiya boyınsha fonemanın' barlıq ren'kleri (ottenokları, allofonları) bir tan'ba menen belgilenedi. Ha'r bir tilde qansha fonema bolsa, og'an sa'ykes sonsha transkripsiyalıq tan'ba bolıwı tiyis. Transkripsiyanın' bul tu'ri so'z yamasa frazanın' fonemalıq quramın anıq ko'rsetip turadı. Tildin' fonemalıq quramın anıqlawda ha'm onın' fonemalıq sistemasın u'yreniwde fonematikalıq transkripsiyadan paydalanıladı. A'dettegi jazıwdan da ko'binshe so'zlerdin' fonemalıq quramı bilinip turadı. Mısahı, *tana, qala, sina, tart*, ha'm t.b. Bul so'zlerdin' ha'r biri 4 fonemadan turatug'ınılıg'ı, jazıl'g'an ha'r bir ha'riptin' sa'ykes bir fonemanı an'lata-tug'ınılıg'ı ma'lim.

Bul so'zlerdin' imlası menen transkripsiyasının' ten'dey ekenin olardı fonematikalıq transkripsiyasınan da ko'riwge boladı: /*tana*/, /*qala*/, /*sina*/, /*tart*/. Sonın' menen birge imlası menen fonematikalıq transkripsiyası sa'ykes kelmeytug'ın da so'zler ko'plep ushırasadı. Bul imla o'lishemlerine baylanış boladı. («İmla» temasın qaran'ız). Mısahı, *ек /jek /, оқ /woq /, о's/wo's /*. Bul so'zlerde e, o, o' ha'riplerinin' ha'r biri eki fonemanı bildiredi. Bunday qubılıslar oris tilinin' grafikasında ko'plep ushırasadı. Mısahı: *егерь /yeger /, Егор /yegor /, ездить /yezdit /, люди /lyudi /, ёлка /yolka /, мёл /myol /, звёзды /zvyozdi /, ядро /yadro /, язык /yazik /, юбка /yurka /, юрта /yurta /*. Bul so'zlerde de я, ю, е, ё ha'ripleri eki fonemanın' dizbegin an'latıw ushın jumısalg'an. Sonday-aq, *вода, молоко, горизонт, гороx, полотёp* sıyaqlı so'zlerdegi o ha'ribi mudamı o fonemasın bildirip turg'an joq. Al pa'tsiz buwınlarda kelgende ol [a]fonemasın an'latadı. Olardı fonematikalıq transkripsiyası mınaday: [*vada*], [*malako*], [*garizont*], [*palat' or*], [*gazox*].

Fonetikalıq (allofonikalıq) transkripsiya boyınsha fonemanın' ha'r tu'rli fonetikalıq jag'daylar'g'a baylanış belgili da'rejede ha'r tu'rli bolıp ayılıwı esapqa alınadı. Fonemanın' ren'kleri (allofonları) qosımsha tan'balıq qosıw arqalı tan'balanadı. Mısahı: *tas/tas /, tis/t' is' /, tus/t' us' /, tu's / t' ° u' ° s' ° /* so'zlerindegi t /t/ ha'm s/s/ dawıssızları qon'silas dawıslı fonemaların' in'g'ayına qaray birde juwan /t/, /s/ tu'rinde, birde jin'ishke /t' /, /s' / tu'rinde, birde erinlik /t' ° /, /s' ° / tu'rinde, birde erinlik ha'm jin'ishke /t' ° /, /s' ° / tu'rinde aytiladı.;

Fonetikalıq transkripsiyada jumısalatug'ın diakritikalıq (qosımsha) tan'balıq tablitsada berildi.¹

Tablitsa M. İ. Matushevshin' «Введение в общую фонетику» kitabınan alındı.

Solay etip seslerdi artikulyatsiyahq ha'm akustikalıq aspekttkte qarap olardin' ren'klerin beretug'in bolsaq, onda fonetikalıq transkripsiyadan paydalanamız. Al seslerdin' ma'ni ayırıwshı belgilerine diqqat awdarıp, sol arqalı belgili bir tildin' fonemalıq quramı haqqında pikir ju'rgizetug'in bolsaq, fonematikalıq (fonologiyalıq) transkripsiyadan paydalanamız. Fonetikalıq transkripsiya mu'yeshli tik (kvadrat) skobka menen, al fonematikalıq transkripsiya jatiq skobka menen jazıladı. Misalı: *суд, растер, рок, потолок, ловкий, лук, ворота* so'zleri fonetikalıq ha'm fonematikalıq transkripsiya boyınsha ayırmashılıg'ı men jazıladı. Ko'rsetilen so'zler fonetikalıq transkripsiya boyınsha [s^out], [rast^oot], [r^ook], [p^otal^ok], [l^oof^okij], [l^ouk], [v^oar^ootá] bolıp jazıladı. Usı so'zler fonematikalıq

Labilizatsiya	•	t s ^o	Dawıslınnıń ashıqlıg'ı	•	e o
Palatalizatsiya	/	t' s'	Dawıslınnıń qısıqlıg'ı	•	e o
Veliyarizatsiya	-	t l	Alg'a jilisın'qı	┌	o d
Faringalizatsiya	Δ	t' s' Δ	Artqa ba'sin'ki	└	d j
Nazalizatsiya	-	• • a s	Sozumlılıq	:	d: n:
Apikalıq	U	t s U U	Yarım sozumlılıq	•	a' n'
Dorsalhq	—	d z — —	qısqaıq	U	o o d e
Kokuminallıq	•	n r • •	Buwn jasawshı dawıshı	o	i r o o
Aspiratsiya	'	t' p'	Buwn jasawshı dawıssız	•	e n • •
Tamaqtag'ı janlıw	•	a' p'	Kernewli	/	e i
U'nlik ha'm sonatlıq	v	t j v j	Kernewsız	\	e i
U'nsizlik	^	d m ^ ^	Tiykarg'ı pa't	/	/ красный
Sıbrılı	Δ	z l Δ Δ	Ekinshi da'rejeli pa't	/	/ Темно красный

transkriptsiyası boyınsha /sut/, /rast' ot/, /rok/, /patalok/, /lofkij/, /luk/, /varata/tu'rinde jazıladı.

Ha'zirgi da'wirde lingvistikalıq a'debiyatlarda fonetikalıq transkriptsiyalar ortasında xalıqaralıq latin grafikasına tiykarlang'an transkriptsiya MFA (Международная фонетическая ассоциация) ha'm orıs grafikasına tiykarlang'an transkriptsiya RFA /Русская фонетическая азбука/ ko'birek jumsaladı.

Ha'r bir tildin' o'zinin' o'zishelik o'zgeshelikleri esapqa alına otırıp du'zilgen a'lipbe sol tildin' wa'killerine g'ana xızmet etse, ol tildin' tillik birliklerinin' xalıqaralıq fonetikalıq a'lipbeleri menen beriliwi basqa xalıqtın' wa'killerine de, uluwma til bilimi menen shug'ıllanıwshı qa'nigelerge de ol tildin' fonetikalıq qubılısların tu'siniwine ja'rdemlesedi. Fonetikalıq transkriptsiyanın' ja'rdeminde qa'legen til pu'tkil du'nyalıq lingvistika iliminin' obektisine aylana aladı.

§ 37. Transliteratsiya

Bir grafikalıq sistemadag'ı tillerdin' ayırım so'zlerin basqa bir grafikalıq sistemag'a iye bolg'an tillerdin' jazıwında qollanıw transliteratsiya¹ arqalı boladı. Sırttan kirgen so'zlerdi, a'sirese adam atların, familiyalardı, geografıyalıq atamaları jazıwda transliteratsiya qollanıladı. İlimiy ha'm a'meliy transliteratsiya ayurmashılıqqa iye boladı. İlimiy transliteratsiya grafikalıq tan'balardı menen transliteratsiyalıq tan'balardı sa'ykes keliwinen quraladı. Ma'selen, orıs kirillitsas: ilimiy latin transliteratsiyasında berilgen waqıtta orıs ha'ripleri bolg'an e ha'm э yamasa и ha'm й tan'baları bo'lek-bo'lek tan'balanıdı.

A'meliy transliteratsiyada jazıw sistemasındag'ı bar tan'balardı qollanıw menen sheklenedi. Qosımsha tan'balardı qabil etilmeydi. Bug'an misal retinde xalıq aralıq baylanısta telegrammalar jiberiwde jumalatug'ın latin grafikasının' frantsuzsha variantın ko'rsetiwge boladı. Bunda ayırım jag'daylarda bir neshe orıs ha'ripleri birlestirilip, bir tan'ba menen beriledi. Misal: e ha'm э ha'ripleri e menen, и ha'm й ha'ripleri и menen tan'balanıdı. Sonlıqtan bul transliteratsiya boyınsha твой ha'm твои so'zleri bir tu'rli (твои) bolıp jazıladı.

Shet tilinen awısqa adam atları menen tu'pkilikli so'zlerdi jazba tu'rde bererde transkriptsiyadan da, transliteratsiyadan da yamasa olardı aralaspasınan da paydalana beredi. Frantsuzsha *Henri* so'zin onıssa *Анри* dep an'latıw transkriptsiya ushın misal bolsa, frantsuzsha *Hugo* so'zin onıssa *Гюго* dep an'latıw transliteratsiya ushın ayqın misal boladı. Frantsuz

¹Transliteratsiya—latinsha trans- «arqalı», litera- «ha'rip» so'zlerinen qa'liplesken termin. «Ha'rip arqalı ko'shirip jazıw» degendi an'latadı.

tilinde *Henri, Hugo* degende h ha'ribi ayulmaydı. Aytilıwı transkriptsiyada esapqa alınıp (h taslap ketilip), *Анри* bolg'an. Al frantsuz tilinde *Hugo* so'zinin' birinshi sesi ayulmasa da, onın' jazılıwın esapqa alıp, biraq oris tilinde h bolmag'anlıqtan onın' ornuna og'an artikulyatsiyalıq jaqtan jaqınaraq aytilatug'in¹ z qollanılp, na'tiyjede transliteratsiya boyınsha oris tilinde *Горо* dep alıng'an². Sonday-aq, inglisshe *Shexspir* so'zi *Shakespeare*, frantsuzsha *Didro* so'zi *Diderot* bolıp jazıladı. Ko'rinip turg'anınday grafikalıq jaqtan salıstırıp otırg'an tillerde u'ken ayırmashılıq bar. Eger grafikalıq o'lishemdi (printsipti) basshılıqqa alıp, orissha jazsaq, olar *Shakespeare, Diderot* bolıwı kerek. *Шекспир* ha'm *Дидро* tu'rinde jazılıwında grafikalıq o'lishem menen birge sa'ykes inglis ha'm frantsuz tillerindegi olardıń' aytilıwı da esapqa alıng'an.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Аханов. К. Тіл билминин' negizderi. Almatı. 1973. 510-548-betler;
Амирова Т.А. К истории и теории графемики. Москва. 1977. 8-71 -
betler;
Dawletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis. 2005. 191-205 -
betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 238-263-betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 348-381-
betler.

¹ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 262-bet.

²Sonda.

IV BAP. LEKSİKOLOGİYA

§ 38. Leksikologiya ha'm onun' bo'limlari

Fonetika ha'm fonologiyani u'yrenip bolg'annan keyin leksikologiyani u'yreniwge o'tiw menen biz pu'tkilley basqa bir du'nyag'a kirgendey bolamiz. Eger biz fonetikada dara turip ma'ni an'lata almaytug'in bir ta'repten (formadan) turatug'in tillik birlikke — fonemag'a iye bolg'an bolsaq, endi leksikologiyada eki ta'repten (forma ha'm ma'niden) turatug'in tillik birlikke — so'zge iye bolamiz.

Eger ha'r bir tilde az sandag'i, bir neshe onlag'an g'ana fonema bolsa, al leksikalıq birliktin' (so'zdin') sanı bir neshshe onlag'an min'di, ha'tte so'zlik quram u'ziliksiz o'sip baratug'in bolg'anlıqtan onun' mug'darin anıq sanap shug'rwg'a da bolmaydi. Fonetikanın' az sanlı birlikleri (fonema) tekstte tu'rli kombinatsiyalarda ko'p ma'rtebe, ha'tteki sheksiz ko'p ret ta'kirarlanıp jumsala beredi. Al leksikalıq birliklerdin' ayırımları jiyirek, ayırımları og'ada siyrek jumsaladi.

Sunday-aq, tildin' seslik du'zilisi menen fonologiyalıq sistemasınan ayırması leksika ja'miyetlik turmıstı tikkeley ha'm ken' sa'wlelendirip baradı, adamzat ja'miyetindegi materiallıq ha'm ruwxıy o'zgerislerge, o'ndiristegi, ma'deniy turmistag'i, barlıq ja'miyetlik qatnaslardag'i jan'ahıqlarg'a sa'ykes o'z waqtında juwap berip, olardin' ba'rin tilde sa'wlelendirip baradı.

Leksikologiya¹ — til haqqındag'i ilimnin' tildin' so'zlik quramın (leksikasın) izertleytug'in ayrıqsha bir tarawı. Tildin' leksikasınun' o'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler sıyaqlı xızmet atqaratug'in turaqlı so'z dizbexlerinen turadı.

Leksikologiyada tildin' so'zlik quramına, leksikalıq birlik retindegi so'zlerdin' ta'biyatına baylanışlı bolg'an uluwma lingvistikalıq ma'seleler de, ha'r bir jeke tildin' leksikasına baylanışlı bolg'an ayrıqshalıqlar da izertlenedi. Sonlıqtan leksikologiya en' aldı menen uluwma leksikologiya ha'm jeke leksikologiya bolıp bo'linedi.

Uluwma leksikologiyada tildin' leksika-semantikalıq sisteması, tillik birlikler ortasında so'zdin' tutqan orını, so'zge ta'n tiykarg'i befgiler, so'z benen tu'sinik ortasındag'i qarım-qatnas, so'zdin' leksikalıq ha'm

¹ Leksikologiya — lexis- «so'z» ha'm logos- «ilim» degen so'zlerden jasalg'an atama.

grammatikalıq ma'nileri sıyaqlı uluwmalıq ma'seleler, al jeke leksikologiyada jeke bir tildin' leksikalıq ayrıqshalıqları so'z etiledi. Uluwma leksikologiya menen jeke leksikologiya tıg'ız baylanışlı boladı. Sebebi uluwma adamzat tiline ta'n uluwmalıq lingvistikalıq nızamlılıqlar jeke, ha'r bir tilge de ta'n boladı. Ma'selen, ja'miyet rawajlanıwı menen jan'a so'zlerdin' do'retiwi, al ayırım so'zlerdin' qollanılıwdan shıg'ıp qalıwı yamasa siyrek jumsalatug'ın so'zlerge aylanıwı — barlıq du'nıya tillerine ta'n uluwmalıq nızamlılıq. Sonday-aq, tildin' rawajlanıwı menen so'z ma'nisinin' o'zgeriwi, so'z ma'nisinin' ken'eyiwi ya tarayıwı, ko'p ma'nili so'zlerdin' yamasa sinonimlik qatarlardın' payda bolıwı - barlıq tillerge ta'n qubılıslar. Barlıq yamasa ko'pshilik du'nıya tillerine orta qubılıslar menen nızamlılıqlar du'nyadag'ı jeke tillerdin' ha'r birinde o'zinshelik o'zgeshelikleri menen tu'rlişe ko'rinislerde ju'zege shug'adı. Ma'selen, do'rendi so'zler so'z do'retiwdin' belgili bir usılları boyınsha jasaladı. So'z do'retiwdin' belgili bir - usılı so'zlerdi biriktiriw usılı. Bul usıl barlıq tillerde birdey da'rejedegi ko'riniske iye bolmaydı. Ayırım tillerde, ma'selen, nemis tilinde bul en' o'nimli usıl bolıp, onda birikken so'zler og'ada jiyi qollanıladi. So'zlerdin' juplasıp keliwi arqalı so'z jasalıw barlıq tillerde de bar, biraq bul usıl tu'rkiy tillerde en' o'nimli so'z jasaw usılı bolıp tabıladi. Sonlıqtan da basqa tillerge salıstırg'anda tu'rkiy tillerde jup so'zler ko'plep ushırasadı.

Adamzat tilinin' leksikasına ta'n qubılıslar menen nızamlılıqlar uluwma leksikologiyada izertilense, leksikalıq qubılıslar menen uluwma nızamlılıqlardın' ha'r bir jeke tildin' leksikasına iykemlesip o'z ko'rinisın tawıp, enisiwi ha'm ha'r bir tildin' so'zlik quramı menen onın' rawajlanıwı, o'zinshelik o'zgeshelikleri jeke leksikologiyada so'z etiledi. Jeke leksikologiya uluwma leksikologiyanın' teoriyalıq qag'ıydaları menen anıqlamalarına su'yenedi, sog'an tiykarlanadı.

Jeke leksikologiya bir tildin' leksikalıq quramın rawajlanıwshı qubılıs retinde tariyxıy ko'zqarastan yamasa belgili bir da'wirdegi, ma'selen, ha'zirgi da'wirdegi ko'rinisi ko'zqarasınan qarawı mu'mkin. Mine, usı ko'zqarastan jeke leksikologiyanın' o'zi tariyxıy (diaxroniyalıq) leksikologiya ha'm sıpatlama (sinxroniyalıq) leksikologiya bolıp bo'linedi. Tariyxıy leksikologiyada tildin' so'zlik quramının' payda bolıwı ha'm ha'r tu'rli tariyxıy da'wirlerde qa'liplesip, o'zgerip rawajlanıwı so'z etiledi. Al sıpatlama leksikologiyada ha'r bir tildin' ha'zirgi da'wirdegi qa'lpı izertlenedi. Ma'selen, «Ha'zirgi qaraqalpaq tili», «Ha'zirgi ons tili», «Ha'zirgi inglis tili» pa'nlerinin' leksikologiya tarawında sol atalg'an tillerdin' leksikasının' ha'zirgi da'wirdegi jag'dayı, ol tillerdegi so'zlerdin' ma'nilik toparları menen olardın' qollanılıw jiyiligi (aktivligi), sinonim, omonim, antonim ma'nisinde jumsalıwı ha'm t.b ma'seleler so'z etiledi. Sonı da ayırıw kerek, ha'zirgi tildin' so'zlik quramı bir—biri menen tıg'ız baylanışlı

bolg'an o'z ara sha'rtles bo'leklerdin' sisteması bolıp, ol (so'zlik quram) mudamı jetilisiwde, tolig'ıwda, rawajlanıwda boladı. Solay etip sıpatlama leksikologiyada tildin' so'zlik quramı o'z ara baylanıslı bolg'an bo'leklerdin' (elementlerdin') leksikalıq sisteması retinde g'ana emes, sonın' menen birge rawajlanıwshı qubılıs retinde de qaraladı. Sog'an sa'ykes sıpatlama leksikologiyada ha'zirgi tildin' leksikalıq qubılıslarının' ta'biyatın tu'sindiriwde, kerek bolg'anda, tariyxıy mag'lıwmatlardan da paydalanıladı.

Tariyxıy leksikologiyanın' bir tarawı etimologiya¹ dep ataladı. Etimologiya so'zlerdin' payda bolıw to'rkinin, olardın' en' da'slepki ma'nisin anıqlaydı. Bunda til tariyxı sol xalıqtın' tariyxına su'yenedi. Xalıqtın' tariyxın u'yreniwde etimologiyalıq izertlewlerdin' de a'hmiyeti og'ada u'ken. So'zler bir tilden ekinshisine o'tip otıradı. Tildin' rawajlanıwının' en' baslı dereklerinini' biri basqa tillerden so'z awısıw bolıp tabıladı. Etimologiyada sırttan kirgen so'zlerdin' kelip kiriw tariyxı da izertlenedi. Sırttan kirgen so'zler arqalı xalıqlardın' tu'rli da'wirlerdegi baylanısı menen qarım qatnası anıqlanadı. Soday-aq so'zlerdin' o'zgerip, rawajlanıw tariyxınan adamnın' ta'biyat qubılısları menen ja'miyetlik qubılıslardı mudamı teren'irek biliwge umtılıw tariyxı an'lanadı. Mine, usılardan etimologiyada til menen tariyxın', til menen oylawdın' qarım qatnası ma'seleleri og'ada u'ken a'hmiyetke iye ekenligi ko'rinedi.

Leksikologiyanın' salıstırmalı leksikologiya degen de tarawı boladı. Bunda tuwısqan tillerdin' leksikası salıstırılıp izertleniw menen birge onı tariyxıy rawajlanıwda, o'zgeriste u'yrenedi. Sonlıqtan bul tarawdı ko'binshe salıstırmalı-tariyxıy leksikologiya dep ataydı. Salıstırmalı-tariyxıy leksikologiyada erte da'wirdegi tildin' so'zlik quramının' tu'rli ko'rinislerin, rawajlanıwın, talay o'zgerislerge ushırag'anlıg'ın so'z etedi.

So'zlik quramdag'ı ha'r bir so'zdin' belgili bir ma'nisi bar. So'zlerdi ma'nilik jaqtan izertleytug'ın leksikologiyanın' en' baslı u'ken tarawı semaseologiya² dep ataladı. Semaseologiya so'zlerdin' ma'nisi, semantikası menen ol ma'nilerdin' o'zgeriske ushıraw jolların izertleydi.

Semaseologiya menen tig'ız baylanıslı bolg'an leksikologiyanın' bir tarawı onomaseologiya³ bolıp tabıladı. Bunda tildin' ataw (an'latıw) quralları menen onın' so'zlik quramı, zatlar menen qubılıslardın' bulay atalıw sebepleri u'yreniledi.

1. Etimologiya

¹Etimologiya—grekshe etymon-«shınlıq», «so'zdin' tiykarg'ı ma'nisi» ha'm logos - «so'z», «ilim» degen so'zlerden jasalg'an atama.

²Semaseologiya—grekshe semasia-«belgi» ha'm logos-«ilim» dıgen so'zlerden qalıplılesken atama.

³Onomaseologiya—grekshe onoma-«at, ataw», logos- «ilim, so'z» degen so'zlerden qalıplılesken atama.

Leksikologiyanın' onomastika¹ degen tarawında menshikli atamalar u'yreniledi. Onomastikanın' o'zi adam atların izertlew obiekti etip alatug'in antroponimika² ha'm geografiyalıq atamalardı izertlew obiekti etip alatug'in toponimika³ degen bo'limlerden turadı.

Zatlar menen qubılıslar tek dara so'zler menen an'latılıp qoymastan, sonday-aq turaqlı so'z dizbekleri menen de bildiriledi. Turaqlı so'z dizbekleri ma'nisi jag'ınan jeke so'zlerge usap, bir pu'tin leksikalıq birlik retinde jumsaladı. Turaqlı so'z dizbekleri tillerde a'sirler dawamında turaqlasıp, qa'liplesedi. Turaqlı so'z dizbekleri leksikologiyanın' frazeologiya⁴ degen tarawında izertlenedi.

Solay etip leksikologiya tildin' an'latiw quralları ha'm so'zlik quramı haqqındağı ilim sıpatında en' aldı menen u'iken eki tarawg'a —onomaseologiya ha'm semaseologiyag'a bo'linedi. Onnan keyin frazeologiya, terminologiya, onomastika, etimologiya degen tarawlar bo'linip shıg'adı. Sonday-aq leksikalıq stilistika ha'm leksikografiya (so'zlikler du'ziw haqqındağı ilim) ayrıqsha orındı tutadı.

§ 39. So'z — til birligi sıpatında

So'z — seslik ha'm ma'nilik ta'repke iye bolg'an quramalı til birligi. Seslik jag'ı onn' materiallıq ta'repi bolsa, ma'nilik jag'ı tildin' ideallıq ta'repin quraydı. Bul eki ta'rep — seslik ha'm ma'nilik ta'repler ajralmas baylanışlı boladı. Seslik ha'm ma'nilik ta'replerdin' birligi so'zdin' o'mir su'riwin ta'miyinlep turadı. Adamdı qorshag'an du'nyadag'ı zatlar menen qubılıslar onn' sanasında sa'wlelenedi. Solay etip olar tuwralı tu'sinikti (ug'ımdı) payda etedi. Tu'sinik — zat yamasa qubılıstın' jay g'ana sa'wlesi emes, al olardıń başlı ha'm tiykarg'ı belgilerinin' oyda uluwmalastırılğ'an sa'wlesi bolıp tabıladı. Tu'sinik tilde so'z arqalı an'latıladı, so'zge bexitiledi. Solay etip so'z shınlıq bolmıstı sa'wlelendiredi.

So'z uluwmalastırılıshı qa'siyetke iye boladı. Ol jeke zat yamasa qubılıstı an'latıw menen bir qatarda, sonday-aq bir tiptegi birdey zat yamasa qubılıslardıń toparın da an'latadı. Ma'selen, qamıs, kitap, ag'ash — belgili bir zatlardı an'latıw menen birge sol toparg'a kiretug'in basqa da barlıq zatlardı bildiredi. Atap aytqanda, o'sip turg'an bir tu'p qamıs ta qamıs, sonın' menen birge du'nyadag'ı barlıq qamıs atawlınıń ba'ri de—qamıs; stol u'stindegi turg'an bir kitap ta — kitap, sonın' menende birge du'nyadag'ı

¹Onomastika—grekshe onoma- «at, ataw» degen so'zlerden aling'an atama.

²Antroponomika—grekshe anthropos- «adam» degen so'zden qa'liplesken atama.

³Toponimika—grekshe topos-«jer», onoma-«at» so'zinin' birigiwinen jasalg'an atama.

⁴Frazeologiya—grekshe phrasis- «qa'liplesken so'z», logos «ilim» degen so'zlerden qa'liplesken atama.

barliq kitap a'wladinin' ha'mmesi de — kitap; o'sip turg'an bir tu'p ag'ash ta—ag'ash, sonday-aq du'nyadag'i barliq ag'ashlardin' ha'mmesi de—ag'ash. So'z ha'mmege ortaq, ha'mme bir qiyli tu'sinetug'in en' basli til birligi bolip, omi sol tilde so'ylewshi ha'r kim emin-erkin kerek orinda paydalana beredi. A'meliy jaqtan a'piwayi ko'ringeni menen teoriyalıq jaqtan so'zge anıqlama beriw og'ada qiyin. İlimiy a'debiyatlarda onin' ko'plegen anıqlamaları ushurasadı. So'z—belgili bir ma'nige iye bolg'an sesler kompleksi; So'z—tu'sinikti bildiretug'im sesler dizbegi; So'z — zat yamasa qubılistı ataytug'in til birligi ha'm t.b. Bul anıqlamalardın' hesh birin so'zdin' ta'biyatın tolıq ko'rsete aladı dep ayta almamız. O'ytkeni so'zdi «ma'ni bildiretug'in sesler kompleksi» degenimiz benen, so'zden de basqa bunday qa'siyetke iye bolg'an til birligi ushurasadı. Ma'selen, suffiks, prefiks ha'm t.b. So'zdi «tu'sinikti bildiretug'in sesler dizbegi» degenimiz benen geypara so'zler bunday qa'siyetke iye bolmawı mu'mkin. Ma'selen, *ah, ya, biraq* ha'm t.b.; Sonday-aq tu'sinikti dara so'z arqalı g'ana emes, al so'z dizbegi arqalı da bildiriwge boladı. Ma'selen, *u'ken u'y, qaran'g'i tu'n, jawınli gu'z* ha'm t.b. So'zdi «zat ya qubılistı ataytug'in til birligi» degenimiz benen barliq so'zler bunday qa'siyetke iye emes (*yaqshı, yamasa, ta'nha' ha'm t.b.*). Bunnan basqa da so'zdin' «ga'p quramındag'i ma'ni bildiriwshi birlik», «ma'ni bildiriw uqıbu bar ses yamasa sesler kompleksi» degen de anıqlamaları bar. Solay etip so'zge berilgen bul anıqlamalar qa'te bolmag'amı menen, biraq olar tek g'ana so'zlerge emes, sonın' menen birge so'zden u'ken yamasa so'zden kishi ma'ni bildiriwshi birliklerge de qatnaslı boladı. Sonlıqtan da so'zdi til birligi sıpatında til birlikleri qabatlaslıg'ındag'i (ierarxiyasındag'i) og'an en' jaqm til birliklerinen, a'sirese morfemadan ajuralatug'in, sonday-aq so'ylew ag'ımında bolsa, qon'silas so'zlerden anıq shegaralay alatug'in da'ilirek anıqlama tabıw kerek. Morfematag'i da bo'lekke bo'linbeytug'in en' kishi ma'ni an'latıwshi til birligi ekenligi belgili. Morfemag'a mazmunnın' anaw yamasa minaw bo'legi (elementi) bekıtilgen boladı. So'z bolsa, birinshiden, tag'i da mayda ma'nili bo'lekke bo'linbeytug'in, yag'niy bir morfemadan turatug'in tu'rinde, ekinshiden, maydaraq ma'nili bo'leklerge bo'linetug'in, yag'niy bir neshshe morfemadan quralatug'in tu'rinde o'mir su'redi. Mayda ma'nili bo'lekke bo'linbeytug'in bir morfemadan turatug'in ha'm mayda ma'nili bo'lekke bo'linetug'in, bir neshshe morfemalardan turatug'in so'zler qanday belgileri boyınsha bir tillik birlikke (so'zge) birlesetug'inlıg'ın, sonday-aq so'z benen morfema, a'sirese, bir morfemalı so'z benen morfema qanday belgisine qaray qarama-qarsı qoyılatug'inlıg'ın anıqlaw kerek.

So'z ha'm morfemanın' en' baslı ayırmashılıg'ı—so'z morfemag'a qarag'anda u'ken g'a'rezsizlikke, avtonomiyag'a iye boladı ha'm o'z betinshe jasadı. Morfema jumsalıwı jag'ınan qatan' sheklengen boladı, al so'z og'ada ko'p tu'rli ga'plerde, ha'r tu'rli so'zler menen birge og'ada ko'p tu'rli kombinatsiyalarda emin-erkin, sheksiz jumsala beredi.

So'zdin' o'z betinsheligi (g'a'rezsizligi) eki tu'rli boladi: pozitsiyaliq ha'm sintaksislik. Pozitsiyaliq g'a'rezsizlik degennen so'zdin' so'ylew ag'imında qon'silas basqa so'zler menen qatıp qalg'an bekkem baylanisının' bolmawı tu'siniledi. So'zdin' ko'pshilik jag'dayda qon'silas so'zlerden an'sat bo'liniwi, ha'reketshen'ligi ha'm ga'pte ornın o'zgerite beriw uqibının' bolwı onın' pozitsiyaliq g'a'rezsizligine baylanislı boladı. Solay etip so'z—pozitsiyaliq g'a'rezsizlikke iye bolg'an en' kishi til birligi. Al so'zdin' bo'lekleri bolg'an morfema bolsa, ko'p morfemalı so'zlerdin' ishinde bunday g'a'rezsizlikke iye bolmaydı. Kerisinshe, morfemalar qatan' tu'rde bir ta'rtipte izbe-iz baylanisıw qa'siyetine iye boladı. Ha'r bir morfemanın' jaylasıw ornı qatan' saqlanadı. Ma'selen, *basshularımızdin'*. Bul so'zdegi ko'mekshi morfemalar yamasa ol morfemalardın' ha'r biri bir topar so'zlerde (so'z shaqabında) g'ana keledi. Qatan' bir ta'rtipte g'ana jumsaladı. Siyrek jag'dayda g'ana morfemalar orının' almasırıwı mu'mkin (*balasan' ba - balamisan'*).

So'zdin' en' joqarı o'z betinsheligi onın' sintaksislik g'a'rezsizligi bolıp tabıladı. So'zdin' sintaksislik g'a'rezsizligi degennen onın' ga'pte sintaksislik xızmet atqarıwı — o'z aldına ga'p xızmetin (so'z ga'p) yamasa ga'p ag'zaları xızmetin atqarıwı tu'siniledi. Sintaksislik g'a'rezsizlik barlıq ga'plerge ta'n emes. Ma'selen, substantivlesken jag'ayın esapqa almag'anda ko'mekshi so'zler ga'p yamasa ga'p ag'zası bola almaydı (*«g'ana»* aldındag'ı so'zden bo'lek jazıladı, - degen ga'ptegi sıyaqlı substantivlesken ko'mekshi *«g'ana»* so'zinin' baslawısh xızmetin atqarıw jag'dayın esapqa almag'anda).

Tildegi so'zler tiykarınan eki toparg'a bo'linedi: ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler. Tildegi so'zlerdin' ko'pshiligi turmıstagi zatlar menen qubılıslardı, belgiler menen is-ha'reketti an'latıw ushın xızmet etedi. Bunday so'zler tolıq ma'nili so'zler bolıp, til biliminde olardı atawısh so'zler dep te ataydı. Atawısh so'zler zatlar menen qubılıslardın', is-ha'reketin', belginin', qa'siyettin' atamaları bolıp tabıladı. Bunday so'zler atlıq, kelbetlik, feyil, ra'wish so'z shaqaplarına birlisedi. Bul so'z shaqaplarının' quramına kiretug'in ha'r bir so'z dara turg'anda tolıq leksikalıq ma'nige ha'm logikalıq tu'sinikke iye boladı. Atawısh so'zlerdin' sanı tilde ko'pshilikti quraydı. Atawısh so'zlerge qarama-qarsı qoyılatug'in so'zler toparı tildegi ko'mekshi so'zler bolıp tabıladı. Ko'mekshi so'zler toparına tu'rli tillerdegi da'nekerler, tirkewishler, janapaylar, predloglar, artiklar, sonday-aq tilde jumsalatug'in basqa da ko'mekshi so'zler kiredi. Ko'mekshi so'zlerdin' leksikalıq xızmetinen go're grammatikalıq xızmeti basımırmaq bolıp keledi. Ko'mekshi so'zlerde leksikalıq ma'ni jetispeydi. Al olar ku'shli grammatikalıq ma'nilerine iye boladı: birewleri so'z benen so'zdi, yamasa ga'p penen ga'pti baylanıstıradı, birewleri dizbeklesip kelgen so'zine grammatikalıq ma'ni qosadı ha'm t.b.

Atawish so'zler menen ko'mekshi so'zlerdin' aralıg'ınan orın alatug'ın so'zler toparı almasıq, sanlıq, tan'laq so'zler bolıp sanaladı. Bul so'z shaqaplarının' atawish so'zlerge de, ko'mekshi so'zlerge de jaqın keletug'ın ta'repleri bar. Almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdin' atawish so'zlerge jaqın ta'repi bular ko'mekshi so'zlerge qarag'anda tilde o'z betinshe g'a'rezsiz jasaw qa'biletine iye boladı. Usı belgisi boyınsha olar atawish so'zlerge jaqın keledi. Al almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdin' ko'mekshi so'zlerge jaqın belgisi—olar ma'nili so'zler bolg'anı menen o'zleri qatnaslı atawish so'zlerdin' qaramag'ında, olardın' jeteginde boladı. Bunnan tısqarı olardın' tag'ı da bir ayırmashılıg'ı—almasıqlar zat ya qubıhstın' tikkeley atawı emes, al atlıq, kelbetlik, sanlıq so'zlerdin' ornına almasıratug'ın so'zler bolıp tabıladı. Almasıq og'ada uluwmalıq tu'sinikti bildiredi. Almasıq bildiretug'ın tu'sinik penen ma'ni aldın'g'ı ga'ptegi so'z benen yamasa pu'tinley aldın'g'ı ga'p penen belgili bolıp turadı.

Uluwma san tuwralı tu'siniktin' o'zi og'ada abstrakt qa'siyetke iye. Ha'r bir sanlıq so'zdin' o'zi basqa ma'nili so'zler menen dizbexlespey dara turg'anda, san haqqındag'ı uluwma tu'sinikti g'ana an'latadı. Olardın' sanlıq ma'nisi sanawg'a bolatug'ın basqa so'zler menen dizbexlesip kelgende g'ana anıq ju'zege shıg'adı.

Tan'laq—quwanıw, qayg'ırıw, tan'lanıw, o'kiniw, renjiw, qorqıw, su'ysiniw ha'm t.b. sıyaqlı adamnın' ishki keshirmelerin, tu'rli sezimin, kewil ku'yin, emotsiyanı bildiretug'ın, ayırıqsha intonatsiya menen ayıtılutug'ın so'zler toparı. Tan'laq belgili bir ug'ımdı bildirmeydi ha'm ataw (nominativ) xızmetin emes, al emotsional—ekspressivlik xızmet atqaradı.

Solay etip almasıq, sanlıq, tan'laq so'zlerdi bir toparg'a ja'mlestirgende, bir jag'ınan atawish so'zlerge, exinshi jag'ınan, ko'mekshi so'zlerge qaramaqarsı qoyg'anda, ol u'sh so'z shaqabının' o'zara ortaқ belgilerine qarap emes (olarda onday belgiler joq), al olardın' atawish ha'm ko'mekshi so'zlerge qarım-qatnaslarına qaray bir toparg'a ja'mlestiriledi. Solay etip atlıq, kelbetlik, feyil, ra'wish—tolıq ma'nili (atawish) so'zler, da'nexer, tirkewish, janapay, predlog, artıxl—ko'mekshi so'zler, almasıq, sanlıq, tan'laq aralıq so'zler toparın quraydı. Sonın' menen birge ko'pshilik lingvistikalıq a'debiyatlarda barlıq so'zlerdi u'sh toparg'a emes, al tek ekige ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler dep, almasıq, sanlıq, tan'laq so'z shaqapların ma'nili so'zler qatarına qosıp qoyıw da'stu'ri de ushurasadı.

§ 40. So'zlerdin' leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileri

So'zlerdin' mazmunlıq, yag'nuy ishki ta'repi onın' ma'nisi bola otırıp, ol tallap tu'sindiriwdi talap etetug'ın quramalı qubılıs bolıp tabıladı. So'zlerdin', ayırıqsha ma'nili so'zlerdin' eki tu'rli ma'nisin—leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerin ajratıp biliw kerek. So'zdin' basqalarınan

ayriqsha ta'nha' o'zine g'ana ta'n belgili bir mazmunin' bolwi bul so'zdin' leksikalıq ma'nisi bolıp tabiladı. Mısalı: u'iken — so'zinin' leksikalıq ma'nisi — bul onı basqa barlıq so'zlerden ayırıp turatug'ın, tek sol so'zdin' o'zine g'ana ta'n mug'dardı, ko'lemdi bildiriwshi ma'nisi bolıp tabiladı. Leksikalıq ma'ni so'zdin' barlıq grammatikalıq formalarında sol qa'lipinde saqlanadı. Leksikalıq ma'ni anaw ya minaw bir so'z formasına tiyisli bolıp, sheklenip qalmastan, ol tutas leksemag'a tiyisli boladı. U'iken so'zinin' leksikalıq ma'nisinen- basqa barlıq so'zlerden, ba'rinen de burın ma'nilik jaqtan bul so'zge baylanıshı bolg'an (*kishi, na'ha'n, u'ikenlew ha'm t.b.*) so'zlerden, onnan keyin basqa barlıq (*do'n'gelek, uzın, jap, salma, ag'ash, tas, bas ha'm t.b.*) so'zlerden ayırılıp turatug'ın ma'nisi tu'siniledi. Leksikalıq ma'ni ma'selesi leksikologiyada, leksikalıq semaseologiyada u'yreniledi.

Ma'nili so'zdin' belgili bir grammatikalıq kategoriyalarg'a tiyisli grammatikalıq formalarda ko'riniwi onun' grammatikalıq ma'nisi boladı. Mısalı, *u'iken* so'zinin' kelbetlik so'z shaqabına kiriwi, kelbetliktin' jay da'rejesi bolıwı, atlıqlasa otırıp, ataw sepleginde turıwı ha'm t.b. onun' grammatikalıq ma'nileri boladı.

Ko'mekshi so'zler bolsa, leksikalıq ma'nige emes, al tiykarınan grammatikalıq ma'nige iye boladı. Olardin' ga'ptegi xızmeti ma'nili so'zlerdin' baylanısın ta'miyinlewshi grammatikalıq xızmet atqarıwdan, yamasa ayırım ma'nili so'zlerge qosımsha grammatikalıq ma'ni qosıwdan ibarat.

Leksikalıq ma'ninin' en' a'hmiyetli ta'repi yamasa orayı ma'nili so'zlerdin' anaw yamasa minaw haqıyqatlıqtı, zattı oylaw arqalı sa'wlelendiriwi bolıp tabiladı. So'z arqalı an'lanatug'ın zat (predmet) denotat¹ yamasa referent² dep ataladı. Leksikalıq ma'ninin' quramına so'zdin' en' ahmiyetli ta'repinen -orayınan tisqari, sol tiykarı ha'm baslı ma'nisine qosımsha ayriqsha tu'r berip turatug'ın so'zdin' emotsionallıq, ekspressivlik, stilistikahq ma'nileri de kiredi. Bunday ma'niler til biliminde konnotatsiya³ dep ataladı. Tilde emotsionallıq, ekspressivlik ma'nini bildiriw maqsetinde jumsalatusug'ın ayriqsha ma'nili so'zler (ax, aw, astawpiralla) ushırasadı. Olar ushın bul ma'nis qosımsha emes, al tiykarı ma'nis bolıp tabiladı. Bizdi qorshag'an oraliqtag'ı zatlar menen qubılıslar, waqiyalar menen ha'reketler, adamnın' ruwxıy ma'deniyatın', ideologiyanın' ha'm t.b.nın' rawajlanıwınan tuwg'an tu'sinikler so'zlerdin' denotatı bolıwı mu'mkin. Sonday-aq tutas til de, onun' elementleri de tildin' so'ylew arqalı ju'zege

¹Denotat latinsha denotatum—«belgilengen», «an'latılğan» so'zinen qa'liplesken atama.

²Referent inglizshe to refer— «ca'ykes keliw», «ko'rsetiw» sıyaqlı so'zlerden qa'liplesken atama.

³Konnotatsiya latinsha son—«birge», notatio- «an'latıw», «qosımsha ma'nis» degendi an'latadı.

shig'ırwı yamasa onın' (tildin') u'yreniliwi barısında denotatlar xızmetin atqaradı. Misah: so'z, fonema, morfema, til, so'ylew ha'm t.b.

So'zlerdin' leksikalıq, grammatikalıq ma'nilerinen tısqarı olardıñ o'zara qarım-qatnasınan tuwatug'ın kontseptual ma'nisleri de boladı ha'm olar ortasında qatan' sistemalı qatnas bolıp tabıladı.

So'zlerdin' kontseptual ma'nisi o'zi menen o'zi biyta'rep halında emes, al belgili bir qarım-qatnastag'ı so'zlerdin', ba'rinen de burın da'l sol «semantikalıq maydandag'ı» basqa so'zlerdin' kontseptual ma'nileri menen o'mir su'redi.

«Semantikalıq maydan» tu'sinigi shınlıq o'mirdin' belgili bir ko'risine baylanıslı bolg'an azlı-ko'pli mug'dardag'ı so'zler toparın, anıg'ırag'ı olardıñ ma'nilerin an'latadı. Ma'nisi bir semantikalıq maydang'a kiretug'ın so'zler belgili da'rejede ken'irek ko'lemdegi «tematikalıq topardı» pâyda etedi. Bunday toparlarg'a misal retinde waqıt ma'nisin bildiretug'ın ha'm onın' bo'leklerin an'latatug'ın so'zlerdi (*waqıt, da'wir, jil, ay, ha'pte, sutka, saat* ha'm t.b sonday-aq, *ba'ha'r, qıs, azan, kesh* ha'm basqalar), tuwısqanlıq atamaları bildiretug'ın so'zlerdi (*ata, sheshe, a'ke, ana, ul, ag'a*, ha'm t.b.), ıssılıqtı seziwdi an'latatug'ın so'zlerdi (*ıssı, jıllı, salqın, suwıq* ha'm t.b.), seziw protseslerin bildiretug'ın so'zlerdi (seziw, ko'riw, esitiw, an'law, eskeriw ha'm t.b.), oylaw protseslerin bildiretug'ın so'zlerdi (oylaw, shamalaw, esaplaw, boljaw, eslew) keltiriwge boladı. So'zlerdin' ishki ma'nilik qarım-qatnası ko'zqarasınan qarag'anda bir tematikalıq toparg'a kiretug'ın bunday so'zlerdi ma'lim da'rejede biyg'a'rez ayrıqsha leksikalıq mikrosistemalar retinde qaraw kerek.

§ 41. So'zlerdin' ko'p ma'niligi

Biz buring'ı temalarda so'z ha'm onın' ma'nileri jo'ninde pikir ju'rgizgenimizde olarg'a ko'p ma'nili emes, al bir ma'nili til birligi retinde qarag'an edik. Shında, so'zlerdin' bir ma'nili bolıp keliwi olardıñ ko'p ma'nili bolıp jumsalıwına qarag'anda siyregirek ushurasadı. Til biliminde so'zlerdin' bir ma'nililigin monosemiya¹ dep ataydı. A'dette monosemiya terminologiyalıq leksika tarawında ko'birek ushurasadı. Ma'selen, paxtashılıqqa baylanıslı terminler: shigit, g'awasha, g'o'rek ha'm t.b. Sharwashılıqqa baylanıslı terminler: *g'unan, isek, ilaq* ha'm t.b.

Al tildegi ko'pshilik so'zler ko'p ma'nili tu'rinde ushurasadı. So'zlerdin' ko'p ma'niligi til biliminde polisemiya² dep ataladı. Ko'pshilik jag'dayda

¹ Monosemiya grekshe *monos-* «bir», *sema-* «belgi» so'zlerinen qaliplesken atama.

² Polisemiya grekshe *poly-* «ko'p», *sema* «belgi» so'zlerinen qaliplesken atama.

bir so'zdin' o'zinde sol so'zdin' semantikaliq variantlarin quraytug'in bir neshe turaqli ma'ni birlikte o'mir su'redi. Tildegi qa'legen so'z kerek bolg'an jag'dayda—jan'a ma'ni an'latiw za'ru'rliqi tuwg'an waqıtta o'zine jan'a ma'ni bildiriw waziyasin aliwg'a uqpli boladi. Bul tildin' rawajlanıp, bayıp bariw nızamlılıqlırına sa'ykes halda a'melge asadı.

Ko'p ma'nili so'zlerdin' dara ma'nileri ortasında bir-biri menen belgili da'rejede baylanıs boladı. Sol ma'nilik baylanıs arqalı pu'tkilley ha'r tu'rli zat, qubılıs, waqıyalar bir so'z benen an'latılıwı belgili bolıp turadı. Ma'selen, *jol* so'zinin' da'slepki tuwra ma'nisinen a'lam yamasa ko'lik ju'retug'in soqpaq yamasa gu'zar *jol* tu'sinilse, sog'an qanday da bir usashlıq belgilerine qaray *o'mir joli*, *joli bolıw*, *ma'selenin' sheshilıw joli* ha'm t.b. so'z dizbeklerinde ha'r qiyli ma'nilerde jumsaladı. So'zdin' tuwra ma'nisi onin' tiykarg'ı ma'nisi boladı. Al so'zdin' awısqa ma'nisi onin' tiykarg'ı (tuwra) ma'nisinen kelip shıg'adı. Ko'p ma'nili so'zlerdin' awısqa ma'nileri bir-biri menen qanday da bir uluwmalıq belgisi boyınsha baylanıslı boladı. Ma'selen, *bas* so'zinin' uluwmalıq belgisi—adamnın', maqluqtın' yamasa bir zattın' joqarg'ı bo'legin bildiriwinen ibarat. Usı belgisi boyınsha «*bas*» so'zinin' awıspalı ma'nileri o'z-ara baylanıslı: *tawdin' basi*, *tamnın' basi*, *ag'ashın' basi*, *jumistin' basi* ha'm t.b. Bul so'z dizbeklerindeki «*bas*» so'zinin' uluwmalıq ma'nisi — «*u'sti*» ma'nisi bolıp tabıladı.

Ja'miyettin' rawajlanıwı menen sol ja'miyette so'ylewshilerdin' tili de, ayrıqsha onin' leksikası, o'sip rawajlanıp baradı. Ja'miyettegi o'zgerisler ayırım so'zlerdin' ma'nilerinin' o'zgeriwine de, jan'a so'zlerdin' kelip kiriwine de sebepshi boladı. Adam o'zin qorshag'an ortalıqtın', zatlar menen qubılıslardıń sırların birdey tolıq bilip kete bermeydi. Zatlar menen qubılıslar ha'm olardıń o'z-ara qarım qatnasları menen baylanısları jo'ninde adam kem-kem teren'irek ha'm ken'irek bilip baradı. Zatlar menen qubılıslardıń tilde so'z benen atalıw za'ru'rliqi mudamı jan'a so'zlerdi payda ete bermeydi. Al burınnan qollanılıp ju'rgen so'zlerdin' o'zleri menen-aq atalıp, ol so'zlerdin' burınnan qa'liplesken negizgi ma'nisi u'stine qosımsha ma'ni qosıw joli menen-aq bul za'ru'rlik qanaatlandırılıwı mu'mkin. Ma'selen, «*joldas*» degen so'zdin' da'slepki tiykarg'ı ma'nisi—«*jollas*» yag'niy jolg'a, saparg'a birge shıqqan adam ma'nisi tu'sinilse, ol ma'nistin' u'stine keyin bir neshe ma'niler qosılǵan: *pikirles*, *ten'les*, *dos*, *zayıp* ha'm t.b. Son'g'ı da'wirde bul so'zge jan'a ma'nis — *jerdin' jasalma joldası* ma'nisi qosıldı.

So'z anaw yamasa minaw za'ı yamasa qubılıstın' arnawlı ataması bolıwı menen birge usas belgileri boyınsha basqa da zat ya qubılısqa atama boladı. O'ytkeni bir zat ya qubılısqa ta'n bolg'an belgilerdin' biri yamasa bir neshesi basqa bir zat ya qubılısqa ta'n bolg'an belgilerdin' bir yamasa bir nesheshesi menen usas bolıp kele beriwı mu'mkin. Solay etip

bir zat ya qubilistın' atın bildiretug'ın so'z benen ekinshi bir zat ya qubilistın' da atalıwı ta'biyiy halat bolıp tabıladı.

So'zdin' ko'p ma'niliginin' o'zi de bir qıylı emes. So'zlerdin' bir qıylı ko'p ma'niligi tariyxıy aspektke tiykarlang'an bolsa, so'zlerdin' tag'ı bir tu'rli ko'p ma'niligi tek tildin' ha'zirgi qa'lpine su'yenedi. Tariyxıy aspektke tiykarlana otırıp so'zlerdin' ma'nilerin tiykarı ma'ni ha'm do'rendi ma'ni dep bo'liwge boladı. Misalı, «er» so'zinin' da'slepki tiykarı ma'nisi jinisti an'latatug'ın «erkek» ma'nisi bolsa, al «eri», «kiyewi» ma'nisi ha'm «batır», «ju'rekli» ma'nisi bunın' do'rendi ma'nileri bolıp tabıladı.

Tildin' ha'zirgi da'wirdegi jag'dayına tiykarlana otırıp so'zlerdin' ma'nilerin tuwra ha'm awıspalı ma'niler dep bo'liwge boladı. Misalı, «jaqtı» degen so'zdin' «jariq», «ashuq», «ko'rinip turatug'ın» degen ma'nisi onun' tuwra ma'nisi bolsa, al «jaqtı keleshek», «jaqtı du'nya» ha'm t.b. ma'nileri onun' awıspalı ma'nisi bolıp tabıladı.

So'z ma'nisinin' awısıwının' bir neshe usılı bolıp, solardın' en' a'hmiyetlileri metafora¹ ha'm metonimiya² usılları bolıp tabıladı.

Zat ya qubılıs yamasa olardıń belgileri ortasındag'ı usashıq tiykarında bir zat yamasa qubilistın' atın bildirip kelgen so'zdin' ekinshi bir zat ya qubilistı bildiriwi ushun jumsalıwı metafora delinedi. Bir zat ya qubilistın' atamasınun' ekinshi bir zat ya qubilistın' atamasına o'tiwinde olardıń (zat ya qubilistın') sırtqı ko'rinisindegi (ko'lemi, tu'ri-tu'si, salmag'ı ha'm t.b.) qanday da bir jaqınlıqına qaray metafora ju'zege shıg'adı. Misalı, «to'rkın» so'zinin' o'zinin' tuwra ma'nisi bolg'an qızdın' to'rkini ma'nisin bildiriwinen tısqarı so'zdin' to'rkini, istin' to'rkini, ma'selenin' to'rkini ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı; «awız» so'zinin' tuwra ma'nisi bolg'an adamnıń (yamasa haywannıń) bir mu'shesin bildiriwinen tısqarı qaptın' awzı, uranın' awzı, shiyshenin' awzı, qoranın' awzı ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı; «ko'z» so'zinin' adamnıń (yamasa haywannıń) bir mu'shesin bildiriwinen tısqarı istin' ko'zi, iynenin' ko'zi, bulaqtın' ko'zi ha'm t.b. ma'nilerde jumsalıwı. Mine, bulardıń ba'ri so'zlerdin' tuwra ma'nisinen tısqarı awısqan metaforalıq ma'nide de jumsalatug'ınlıg'ın ko'rsetedi.

Zat ya qubilistın' o'zinin' atınun' ornına basqa bir atamanın' almastınlıwı metonimiya dep ataladı. Bunday atamalar almasıwına zat ya qubilistlar ortasındag'ı ishki yamasa sırtqı usashıq emes, al ol tu'sinikler ortasındag'ı o'zara baylanıs, qanday da bir jaqınlıq tiykar boladı. Misalı, *Ol so'ylegende auditoriya siltidey tındı. Onın' u'yi quwanışqa bo'lendi. Onın' qolında qag'azı bar.* Bul ga'plerdegi auditoriya, u'yi, qag'azı so'zlerinen olarg'a qanday da bir baylanısı bar basqa ma'niler-birinshi ga'pte auditoriyadag'ı

¹Metafora—grekshe metaphora «awısıw» degen so'zden do'regen atama.

²Metonimiya—grekshe metonymia «qayta ataw» degen so'zden do'regen atama

oturg'an adamlar, ekinshi ga'pte u'yindegi shan'araq ag'zalari, u'shinshi ga'pte qolindagi hu'jjeti tu'siniledi. Sonday-aq *bir tabaq jedi, bir kese ishti, bir qasiq jutti* ha'm t.b. syaqli so'z dizbeklerinde *tabaq, kese, qasiqtu* emes, al olardin' ishindegi awqathq zatti paydalang'anlig'1 (jegeni, ishkeni, jutqani) tu'siniledi. Ayırım zatlar menen buyımlardin' atamaları olardin' o'ndirilgen geografiyalıq orınlarınin' yamasa oylap tabıwshının' atı menen atalıp ketken. Ma'selen, *кашмир, тюль, бостон, цевиот, каракуль, астрахан, модера, шампан, макинтош, френч, галифе* usag'an so'zlerdi alayıq. Bulardan *кашмир, тюль, бостан, цевиот шьт* materilları bolıp, olardin' bulay atalıwına İndiyadag'ı Kashemir, Frantsiyadag'ı Tul, Amerikadag'ı Boston, Shotlandiyadag'ı Sheviot qalalarınin' atları sebepti bolg'an. Frantsuz ha'm basqa da tillerde jumsalatug'ın tonnın' atları bolg'an astraxan, karakul so'zleri Astraxan qalasının', Buxaradag'ı Karakul maydanının' atınan kelip shıqqan. Vıno atamaları bolg'an *modera, shampın* olardin' en' da'slep o'ndirip shig'arılıg'an orınları bolg'an Atlantikadag'ı Modera atawının', Parijdegi Shampın provintsiyasının' atları menen baylanıslı. Makintosh degen kiyimnin' atı onı oylap tapqan adamnin' atınan aling'an. *Frensh, galife* degen a'skeriy kiyimlerin' atları sol a'skeriy formalardı engizgen generallardin' atınan aling'an.

So'zlerdin' bunday bolıp birinin' ornına basqasının' jumsalwı olardin' metonimiyalıq jumsalwı boladı.

Metonimiyanın' bir tu'ri sinekdoxa¹ bolıp tabıladı. Pu'tininin' ornına bo'leginin' yamasa bo'leginin' ornına pu'tininin', uluwması ornına jekesinin' yamasa jekesi ornına uluwmasının' atın almastırıp ayıw menen so'z ma'nisinin' awısıwı sinekdoxa delinedi. Mısalı, tutas «mal» so'zi ornına onın' bir mu'shesi *tuyaq* yamasa *bas* so'zinin' qollanıwı, sonday-aq adam mu'sheleri *murın, murt* yamasa kiyimleri *qalpaq, malaqay* so'zlerinin' belgili bir adamnin' o'zin bildiriwi ushın qollanıwı (*murt atqa mindi; murın kelmedi; alıstan malaqay ko'rindi*) so'z ma'nisi awısıwının' sinekdoxa usılı bolıp tabıladı.

So'z ma'nilerinin' ken'eyiwi menen tarayırı da sinekdoxag'a kiredi. Ma'selen, «*avtomobil*» ma'nisinde «*mashina*», «*arba*» ma'nisinde «*ko'lik*» so'zinin' jumsalwı so'z ma'nisinin' ken'eyiwi boladı; «*kvass*» so'zi da'slep sho'ldi qandiratug'ın barlıq ashıg'an ishimlikti bildirse, son' ol bir g'ana ishimlik tu'rin bildiretug'ın bolıp, so'z ma'nisi tarayg'an.

¹Sinekdoxa — grekshe synekdoshe «birge siltep tu'siniw» (соподразумевания) degen ma'nini bildiretug'ın atama. Ayırım a'debiyatlarda sinekdoxanı metonimiyadan g'a'rezsiz halda metafora, metonimiya, sinekdoxa, t.b. dep so'z ma'nisinin' awısıwının' bir tu'ri dep te qaraydı.

Zat qubılıstı o'z ataması ornına og'an baylanıslı bolg'an bir atama menen atalıwı metonimiyahq qubılıs bolıp, so'zlerdin' bunday usılda jumsalıwı tildin' bay mu'mkinshiliklerinin' bir ko'rinisi bolıp esaplanadı.

§ 42. So'zlerdin' da'l ha'm gu'n'girt (abstrakt) ma'nileri¹

Anıq bir zattın' o'zin adamnın' tikkeley ko'riwi, seziwi na'tiyjesinde sanasında sa'wlelendiriliwi arqalı olarg'a so'z tu'rindegi at beriledi. Demek, so'ylew ag'zaları ta'repinen so'zdin' ayılıwı menen qanday da bir na'rse adamnın' ko'z aldında gwdelenedi. Bul qubılıs adamzat tilinin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı menen baylanıslı ma'sele bolıp tabılıdı. Sebebi tildin' payda bolıwının' da'slepki basqışlarında, sonday-aq tildin' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerinde de, adamlar tikkeley ko'riwi, seziwi ha'm sanasında olardı sa'wlelendiriliwi arqalı zatlarǵa at bergen. Sonlıqtan ayılǵ'an so'z anıq bir zattı an'latıp oturǵan.

Ja'miyettin' rawajlanıwı menen zat ya qubılıs ha'm olardıń qa'siyetleri haqqındag'ı adamnın' tu'sinigi kem-kem o'zgerip, jetilisip, ken'eyip baradı. Anıq bir zattın' atına baylanıslı payda bolg'an so'zdin' da'slepki anıq ma'nisi ken'eyip, endi sol anıq (konkret) bir zattın' o'zin g'ana emes, al sol zat penen birgelki, sol zat toparına kiretug'ın basqa barlıq zatlardıń atın bildiretug'ın da'rejege shekem uluwmalasadı. Solay etip bir tilde so'ylewshi adamlar ortasında anıq bir zattın' atı bolıp qa'liplesken so'z endi bir tiptegi bir topar zatlardı bildiretug'ın uluwmalıq ma'nidegi so'zge aylanadı. Belgili bir anıq zattın' atı ayılǵ'an waqıtta ol zattın' o'zinin' bolıwı ha'm onın' o'zin ko'rip turıw yamasa seziniw za'ru'r bolmaydı. O'ytkeni adamlar onısız-aq ol zattı ko'z aldına keltiriw, elesletiw uqıbına iye boladı. Ma'selen, paxta, qamıs, taxta, biyday, tana, eshki, ha'm t.b. zatlardıń atın usı so'zler tu'rinde ataw menen olardı ko'z aldımızǵa elesletemiz. Olardı ataw ushın sol zatlardıń bolıwı sha'rt emes. Tilde bunday zatlardıń uluwmalasqan ataması bolg'an so'zler anıq ma'nili so'zler bolıp, olar birde belgili bir anıq zattın' atın, birde sol tiptegi birgelki basqa da barlıq zatlardıń uluwmalasqan atın bildire beredi. Mısalı, «*Esiktin' aldında o'sip turg'an bir tu'p ag'ash do'gerekke sa'n berip tur*» degen ga'ptegi ag'ash so'zi anıq bir zattın' (ag'ashın') atın, anıq ma'nisti bildiredi. «En' jaqsı qurılıs materialı-ag'ash» degen ga'ptegi ag'ash so'zi bir tiptegi bir texles zatlardıń (ag'ashlardın') uluwmalasqan atın bildiredi. «*Esiktin' aldında o'sip turg'an aqterek do'gerekke sa'n berip tur*» degen ga'ptegi aqterek so'zi anıq bir zattın' (aqterektin') atın bildiredi. «En' jaqsı qurılıs materialı-aqterek» degen ga'ptegi aqterek so'zi bir tiptegi birgelki zatlardıń

¹Termin retinde qa'liplesip keter degen oy menen «konkret ma'ni» ornına «da'l ma'ni», «abstrakt ma'ni» ornına «gu'n'girt ma'ni» alındı.

(aqtareklerin') uluwmalasqan atın bildiredi. Solay eñip bir anıq ma'nili so'zdin' o'zi birde anıq bir zattın' atın bildirse, birde sol zat penen bir tiptegi birgelki (bir tekles) zatlardın' uluwmalasqan atın da bildiredi.

Adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwı menen tilde ko'riwge ha'm seziwge bolmaytug'ın zatlardın' anıq qa'siyetlerin, belgilerin an'latatug'ın so'zler payda boladı. Til menen tıg'ız baylanış bolg'an sananın' jetilisiwi arqalı adamlar onday so'zlerdin' ma'nisin tu'sinip, turmısında paydalanadı. Ko'riw, seziw mu'mkin bolmasa da adam onday so'zlerdin' ma'nisin ko'z aldına keltire aladı. Mısali, ıqlas, quwanış, na'tiyje, jen'is, waziypa, boljaw ha'm t.b. so'zlerdin' an'latatug'ın ma'nilerin anıq bir zat tu'rinde ko'riw, seziniw mu'mkin emes. Biraq sonda da ol so'zlerdin' bildiretug'ın ma'nileri adam sanasında sa'wlelenedi. Bunday so'zlerdi gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler dep ataydı. Bunday so'zlerdin' ha'r tu'rli du'nya tillerinde ushırasıw da'rejesi ten'dey bolmaydı. Ayırım tillerde bunday so'zler ko'birek, al ayırımlarında azıraq mug'darda ushırasadı. Bul sol tilde so'y-lewshi xalıq jasıp atırg'an ma'mlekettin' siyasiy, ekonomikalıq, ma'deniy jaqtan rawajlanıw da'rejesine baylanışlı boladı. Rawajlang'an ellerde jasawshı xalıqlardın' tillerinde abstrakt ma'nili so'zler ko'birek, al rawajlanıw da'rejesi to'men ellerdin' xalıqlarınnı' tillerinde onday so'zler azıraq mug'darda ushırasadı. Sonday-aq bir tildin' tariyxında ha'r tu'rli da'wirlerde tu'rlisherawajlanıw da'rejesin ko'riwge boladı. Bir da'wirde ja'miyet tez pa't penen rawajlanıwı na'tiyjesinde ilim, texnika, ma'deniyat, ekonomika tarawlarında u'ken jan'ahıqlar bolıp, bulardın' ba'ri tilde o'z ko'rinislerin tabadı. Gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler jiyi ushırasatug'ın boladı. Bul o'z gezeginde tildin' bayırın, onın' tez pa't penen rawajlanıwın ta'miyinleydi. Kerisinshe, ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesi to'men, ilim, texnika, ma'deniyat, ekonomika ha'm t.b. tarawlar rawajlanbag'an xalıqlardın' tillerinde gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zler siyrek ushırasadı. Tildin' de rawajlanıw da'rejesi to'men da'rejede boladı. Sonlıqtan da bir xalıqtın' o'zinin' tariyxında rawajlanıw da'rejesi joqarı ha'm rawajlanıw da'rejesi to'men da'wirlerdin' bolg'anlıg'ın ko'riwge boladı. Ha'zirgi da'wirde en' rawajlang'an tiller dep esaplanatug'ın inglis, nemis, frantsuz, qıtay, yapon, oris tilleri de bir waqıtları artta qalg'an, rawajlanbag'an tiller bolg'anlıg'ı belgili. Ma'selen, Petr I taxtqa shıg'ıwı menen Rossiya artta qalg'an, qalaq ma'mleketter qatarınan shıg'ıp, kem-kem o'sip, jetilise basladı. Sog'an sa'ykes oris tili de buring'ı qalaq tiller qatarınan shıg'ıp, rawajlana basladı. Bunday awmalıto'kpeli rawajlanıw jolların du'nya tillerinin' ba'ri de basıp o'ken.

Qaraqalpaq tili de o'zi qatarlı tu'rkiy tillerdin' ishinde a'dewir kamalg'a kelgen, rawajlang'an, bay tillerdin' qatarınan ornı aladı. Biraq jaqın o'tmishte, feodalizm da'wirinde ilim ha'm texnika tarawlarınnı' rawajlanbag'anlıg'ı sebepli qaraqalpaq tili qalaq tiller qatarınan ornı alatug'ın edi. Onda gu'n'girt ma'nili so'zler, terminler siyrek ushırasatug'ın bolg'an.

Al ja'miyet rawajlanıwının' ha'zirgi da'wirinde, ma'deniyat, bilimlendiriw, ilim ha'm texnikanın' o'siwi menen qaraqalpaq tilinin' o'risi ken'eydi, mu'nkinshilikleri astı. Solay etip til leksikası gu'n'girt (absrakt) ma'nili so'zler menen tolıqtırıldı. Anıq ma'nili ha'm gu'n'girt ma'nili ha'r tu'rli so'zler qarama-qarsı qoyılıp tu'sindirilgeni menen ha'r bir tilde anıq ma'nili bir so'zdin' o'zi gu'n'girt ma'nide de jumsaladı. Anıq ma'nili so'zdin' gu'n'girt ma'nide jumsalıwı onın' awıspalı ma'nide qollanıwına baylanış boladı. So'zdin' anıq ma'nisi onın' tuwra ma'nisi bolsa, al gu'n'girt ma'nisi onın' awıspalı ma'nisi boladı. Anıq ma'nili so'zdin' qandayda bir bash belgisi tiykarında awıspalı yamasa gu'n'girt ma'ni do'retiledi. Ma'selen, *temir tor*, *temir qapı* degendegi temir so'zi anıq yamasa tuwra ma'nili so'z bolsa, *temir ta'rtip*, *temir da'stu'r* degendegi temir so'zi gu'n'girt yamasa awıspalı ma'nili so'z bolıp tabıladı. So'zlerdi anıq ha'm gu'n'girt ma'nili dep toparlarg'a bo'lgende olardıń bir qa'siyeti bassılıqqa alınsa, al tuwra ha'm awıspalı ma'nili dep toparlarg'a bo'lgende so'zlerdin' exinshi bir qa'siyeti esapqa alınadı.

Gu'n'girt (abstrakt) ma'nili so'zlerdin' qatarının' ko'beyiwi arqalı, da'l ma'nili so'zlerdin' qosımsha abstrakt ma'nilerdi de bildirip barıwı menen til mudamı rawajlanıp, bayıp baradı.

§ 43. Omonimler

So'zlerdin' ko'p ma'niliginen (polisemiyadan) olardıń omonimlik ma'nide jumsalıwın ayırıp biliw kerek. Ma'nilerinde qanday da bir uluwmalıq, jaqınlıq bolsa, onday so'z ko'p ma'nili so'z bolıp sanaladı. Ma'selen, *adamnın' bası*, *tamnın' bası*, *ag'ashın' bası*, *jumstın' bası* ha'm t.b. Bul so'z dizbeklerinin' ha'mmesinde de bası so'zi u'stin'gi bo'legi - joqarı, degen uluwmalıq ma'nige iye. Sonlıqtan da bul so'z dizbeklerindeki bası so'zi bir neshe ma'nide (ko'p ma'nili) jumsalg'an. Al seslik qurılısı, ayılıwı menen esitiliwi ha'm jazılıwı birdey bola tura, pu'tkilley basqa-basqa ma'niler bildirilse, onday so'zler omonim¹ so'zler bolıp sanaladı. Tildin' so'zlik quramında birdey seslik du'ziliske iye, biraq ma'nileri pu'tkilley ha'r tu'rli so'zler ko'plep ushırasadı. Mısalı:

1. Piste murın, badam qabaq,
Ken' qushaqlı aq tamaq («Qırıq qız»)
2. Birese qabaqtan qazang'a suw quyadı,
birese oshaqtag'ı ottı jag'adı (Sh.Seytov)
3. Qolın'da tilla sazın'dı,
At ko'termes nazın'dı («Alpamıs»)

¹ Omonim — grekshe homos - «birdey», «birgelki» ha'm onyma, onoma- «at» degen so'zlerden jasalg'an atama

4. Saz ılaydan soqqan u'shpelekti de shertken shug'arsız. (K.Sultanov)

Keltirilgen misallardın' birinshi ha'm ekinshi ga'plerinde *qabaq* so'zleri, u'shinshi ha'm to'rtinshi ga'plerinde *saz* so'zleri birdey seslik du'ziliske iye bolıp, biraq pu'tkilley basqa-basqa ma'nilerdi an'latıp tur. *Qabaq* so'zi-birinshi ga'pte qas penen ko'zdin' aralg'ı, ekinshi ga'pte palız egininin' bir tu'ri bolg'an suw qabaqtan jasalg'an suw quyıw'ga qolaylastırılǵ'an ıdı ma'nisindegi seslik du'zilisi birdey bolg'an pu'tkilley ha'r qıylı so'zler. *Saz*-so'zi u'shinshi ga'pte namag'a salıp shertetug'ın a'sbap, to'rtinshi ga'pte topıraqtın' bir tu'ri ma'nisindegi ayıtlıwı menen jazılıwı birdey, biraq pu'tkilley basqa-basqa ma'ni bildiretug'ın ha'r qıylı so'zler.

At so'zin alsaq. Bul seslik qurılıstıg'ı so'z, birinshiden, u'y haywanlarının' bir tu'ri bolg'an minetug'ın *at*, ekinshiden, *adamnın' atı*, u'shinshiden, ha'reketti bildiretug'ın *oq atıw* ma'nisindegi bir seslik qurılıstıg'ı u'sh tu'rli so'zler omonim retinde jumsaladı. *Qoy* so'zin alsaq. Bul, birinshiden, u'y haywanlarının' biri bolg'an *qoy (qoy man'ıradı)*, ekinshiden, ha'reketti (*jumıstı qoy*), u'shinshiden, bir zattı bir jerge *qoyıw (kitaptı tekshege qoy)* ma'nilerindegi ko'rınisi birdey, biraq u'sh tu'rli ma'nilerdegi u'sh tu'rli so'zler omonimlik qatnastıg'ı so'zler bolıp tabıladı. *Bas* so'zin alsaq. Birinshiden, en' baslı adam mu'shesin bildiretug'ın so'z (*bası awırdı*); ekinshiden, ha'reketti bildiretug'ın so'z (*ayag'ın bastı*) tu'rindegi omonimler qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramında jumsaladı.

Ons tilindegi *6op* so'zin misalg'a alsaq: *bor-tog'ay*, *bor-tıstı emlewde gollanılatur'ın a'sbap*, *bor - ximiyalıq element*. Bul misallardag'ı *tog'ay*, *a'sbap*, *ximiyalıq elementler* ortasında azg'ana bolsa da ma'nilik uluwmalıq yamasa jaqınlıq joq, kerisinshe seslik du'zilisi birdey bolg'an so'zler (*borlar*) pu'tkilley basqa-basqa zatlardı an'latıp tur. Olardı seslik jaqtan birdeyliğinen basqa hesh na'rse baylanıstırıp turg'an joq. Sonlıqtan da olardı bir so'zdin' u'sh tu'rli variantı dep qarawg'a bolmaydı. Kerisinshe, ayıtlıwı jag'man tosınnan sa'ykes kelip qalg'an pu'tkilley basqa-basqa u'sh tu'rli so'z dep esaplanadı.

Omonimler bir so'z shaqabına da, ha'r qıylı so'z shaqabınada tiyisli bolıwı mu'mkin. Joqarıda keltirilgen misallarda u'y haywanı ma'nisindegi *at*, *adamnın'* isimi ma'nisindegi *at* atlıq so'z shaqabına kirse, ha'reket ma'nisindegi *at* feyil so'z shaqabına kiredi. Solay etip at omonimi atlıq ha'm feyil so'z shaqaplarına qatnaslı boladı.

Sonday-aq u'y haywanı ma'nisindegi *qoy* atlıq so'z shaqabına, ha'reket ma'nisindegi *qoy* feyil so'z shaqabına kiredi. Al ha'reket ma'nisindegi eki tu'rli *qoy* so'zleri (*jumıstı qoy*, *kitaptı tekshege qoy*) feyil so'z shaqabına kiredi. Tildegi omonimiya qubılısı a'dette tu'siniwge kesent bermeydi. Sebebi ko'p ma'nili so'zler sıyaqlı omonimlerin' qaysı ma'nide

jumsalatug'ınıg'ı kontekstten ha'm qollanılıw jag'dayınan (situatsiyadan) belgili bolıp turadı. Omonimlerin' ju'zege shıg'ıwı ha'm olardin' ma'nilerinin' anıqlanıwı kontekst arqalı bolg'anı menen hesh waqıtta kontekst olardı (omonimlerdi) do'retpeydi yamasa olardin' payda bolıwına sebepshi bolmaydı. Omonimler tilde burınnan qaliplesken, tayın halında bolıp, konteksttin' kerek orınlarında qollanıla beriledi.

Tilde omonimler tiykarınan ko'p ma'nili so'zlerdin' ma'nilerinin' qashıqlasıwı esabınan (ko'k-o'simlik, ko'k-aspan, ko'k-ren'; Ku'n-planeta, ku'n-24 saatlıq waqıt), qosımtalar ja'rdeminde (awdarma-buyırıq meyil, awdarma-atlıq; ayıtı-sheriklik da'rejedegi feyil, ayıtı a'debiy janr retindegi atlıq) basqa tillerden o'zlestirilgen so'zlerdin' tu'pkilikli so'zler menen seslik du'zilisi sa'ykes kelip qalwı arqalı (saz-nama, a'sbap ma'nilerindegi parsı tilinen awısqañ so'z, saz-ılay ma'nisindegi tu'pkilikli tu'rkiy so'z) payda boladı.

Seslik qurılısı birdey, ma'nileri pu'tkilley basqa-basqa so'zler omonimler bolıp, onı leksikalıq omonimler yamasa sap omonimler dep te ataydı. Bunday omonimlerden tisqari jazılıwı yamasa grammatikalıq formaları jag'ınan usas bolg'an sap emes omonimler de ushırasadı.

Jazılıwında pariq bolg'anı menen ayılıwı bir qıylı omonimlerdi omofonlar dep ataymız. Misali, *jaza aladı*-jazılıwı, *jazaladı*-ayılıwı. Son'g'ısı *jazalaydı* feyili menen omofonlıq ma'nilik qatnastag'ı omonim bolıp sanaladı.

Jazılıwı birdey, biraq ayılıwı boyınsha pariqlanatug'ın omonimlerdi omograflar deymiz. Misali *alma*-feyil, *alma*-atlıq, *salma*-feyil, *salma*-atlıq. Bunda jazılıwı birdey bolg'anı menen intonatsiyag'a baylanıslıshı aldın'g'ı ha'm son'g'ı buwınlardin' ayılıwında ayırmasılıq boladı.

Geypara omonimler grammatikalıq formaların' qosılıwı menen o'zlerinin' omonimlik ma'nilik qatnasın joytadı. Bul a'sirese ha'r qıylı so'z shaqaplarının' ayırım grammatikalıq formaları qabil etiwı menen ju'z beredi. Ma'selen, *alma* (atlıq), *alma* (feyil); *qır* (atlıq), *qır* (feyil) styaqlı omonimler ayırım grammatikalıq formalar qosıl'g'anda o'zlerinin' omonimlik qa'siyetin joytadı: *Almalardı* ıdistan *almag'ansız*. *Qırg'a* shıqqan *dushpan qırg'ing'a* ushıradı. Bul misallardag'ı *almalardı*- *almag'ansız*, *qırg'a*-*qırg'ing'a* so'zlerindegi *alma*, *qır* leksemaları omonim bolg'anı menen tutas so'zler grammatikalıq formaları boyınsha ayırmasılıqqa iye bola otırıp, o'zlerinin' omonimlik qa'siyetlerin joytqan.

Tildegi omonimiya og'ada quramalı, ko'p ta'repli qubılıs bolıp, bir jag'ınan onı polisemiya menen baylanıslı qaraw kerek bolsa, ekinshi jag'ınan, ishki ma'nilik qarım-qatnasların ha'r qıylı ko'zqarastan qarap u'yreniw talap etiledi.

§ 44. Sinonimler

Tildin' so'zlik quramında seslik du'zilisi jag'man ha'r qıylı, biraq ma'nileri o'zara jaqın so'zler ushırasadı. Bunday formaları ha'r tu'rli bolıp kelip, jaqın ma'nilerdi bildiretug'mın so'zlerdi sinonim¹ so'zler dep ataymız. *Mısalı, u'lken, na'ha'n, giddiman, taynapır; sulıw, shıraylı, ko'rkem, go'zzal; ba'lent, biyik; ku'shli, g'ayratlı, quwatlı, mıqlı* ha'm t.b.

Sinonimler barlıq tillerde de ushırasadı. Bul tildin' baylıg'ın ta'miyinleytug'mın, adamnın' oyın basqalarg'a qalıwsız, tolıq ha'm tu'sinikli etip jetkeriwge sebepshi bolatug'mın tildegi a'hmiyetli semantikalıq qubılıs bolıp sanaladı. Sinonim so'zler ma'nileri boyınsha bir-birine qansha jaqın bolg'anı menen olardıń ha'r birinin' basqalarg'a qarag'anda o'zine ta'n o'zgeshelikleri boladı. Sinonim so'zlerdin' birin ekinshisi ornına mudamı almasırıp qollana beriwge bolmaydı. Sebebi sinonimlik qatarı payda etetug'mın so'zlerdin' ha'mmesinin' ma'nileri birdey emes, al bir qıylı usas sinonimlik qatardag'ı so'zler ma'nilik u'ylesimine qaray ornlı-ornında qollanılsa g'ana maqsetke muwapıq boladı. Ayırım sinonim so'zler bir-birinin' ornına jumsalsa, ayırımları birin-biri almasırımaydı. Ma'selen, *sulıw, shıraylı, ko'rkem, go'zzal* bir sinonimlik qatarı payda etkeni menen qalay bolsa solay biri ornına ekinshisin qollana beriwge bolmaydı: *ko'rkem a'debiyat* dewge boladı, biraq *sulıw a'debiyat* dep ayılmaydı; *shıraylı qız* dep ayılıadı, biraq *shıraylı qala* dep ayılmaydı; *sulıw jay* delinedi, biraq *go'zzal jay* dep ayılmaydı.

Tildin' so'zlik quramında g'ı ma'niles so'zler ayırım-ayırım toparlardı quraydı. Ma'selen, *tez, jıldam, shaqqan, da'rriw; naz, jilwa, qılıq; taza, jan'a; go'ne, eski; biyik, ba'lent* ha'm t.b. Sinonimlerdin' bunday ma'niles toparları sinonimlik qatarlar dep ataladı. Sinonimlik qatardag'ı so'zlerdin' sanı en' keminde ekew boladı. Sinonimlik qatardag'ı bir so'z basqalarına sahsırg'anda biyta'rep bolıp, ol ko'birek jumsaladı ha'm o'zi menen ma'niles so'zlerdin' ornın ko'birek almasıradı. Bunday so'zdi tirek so'z dep ataydı. Til biliminde tirek so'zlerdi dominanta dep te ataydı. Dominanta xızmetinde jumsalatug'mın so'z sinonimlik qatardag'ı basqa barlıq so'zlerge qarag'anda jiyi qollanıladı ha'm onda emotsionallıq qosımsha ma'niler bolmaydı. Ma'selen, *ku'sh, quwat, g'ayrat* degen sinonimlik qatarda *ku'sh* so'zi, *alıs, qashıq, uzaq, jıraqs* sinonimlik qatarında *alıs* so'zi dominanta boladı. Bul sinonim so'zlerdin' du'zgende sinonimlik qatardın' birinshi ornında dominanta esapqa alınadı.

Tilde sinonimler qanshelli ko'birek ushırasa, ol til bay tiller qatarınan orn aladı. Tek g'ana sinonimlerden ornlı paydalanılg'an shug'armalardıń tili o'tkir, ha'mmege birdey tu'sinikli, ko'rkem bolıwı mu'mkin.

¹ Sinonim—grekshe synonimon- «qatar ataw» degen ma'nisti bildiredi.

Sinonimlik qatardi quraytug'ın so'zlerdin' ma'nileri bir-birine jaqın bolıwı menen birge, ol so'zlerdin' qaysılarının' qanday so'zler menen dizbeklesip keliwi sheklengen boladı. Sonday-aq ayırım sinonimlerdin' ma'nileri pu'tkilley usas, bir-birinen hesh parıqlanbaytug'ın da'rejede birdey boladı. Ma'selen, oris tilinde *самолёт-аэроплан, языкознание-языковедение*; qaraqalpaq tilinde *тракторшу-тракторист, айдawshı-shofer, nızam-zan'-zakon, oqıtıwshı-mug'allım* ha'm t.b. Bunday so'zler tilde onsha ko'p ushıraspaydı. Olardın' da birewi qollanıwdan kem-kem shıg'ıp qalıp, birewleri tilde ko'birek qollanıladı.

Sinonimlerdin' payda bolıwı tildin' ishki mu'mkinshilikleri ha'm sırttan kirgen so'zler arqalı a'melge asadı. Sinonimler so'zlerdin' ko'p ma'niligi tiykarında payda bolıwı mu'mkin. Ma'selen, *ayag'ı-aqırı, bası-joqarısı, awır-qıyın* ha'm t.b. qosımtalar ja'rdeminde payda boladı: *mug'allım-oqıtıwshı, sulıw-shıraylı, zeyinli ıqlash* ha'm t.b. Dialektlik o'zgeshelikler tiykarında payda boladı: *seksewil-sazaq, shıprı-gu'kirt, qırq'awıl-su'ylin* ha'm t.b. Ayırım sinonimler sırttan kirgen so'zlerdin' esabınan payda boladı. Misalı, *man'lay-peshana, ta'n'ir-quday, ta'n'ir-alla, qonaq-miyman* ha'm t.b. Bul so'zlerdin' da'slep kileri tu'rkiy so'z bolsa, son'gıları arab, parsı tillerinen o'zlestirilgen so'zler bolıp sanaladı. Sonday-aq oris tili ha'm oris tili arqalı basqa tillerden awısqan so'zler de sinonimlik qatarlardı payda etedi. Misalı, *shıpaker-vrash, doktor; nızam-zakon, zan'; xudojnik-su'wretshi* ha'm t.b.

Juwmaqlap aytqanda, ma'nisi bir-birine jaqın yamasa birdey ma'nini bildiretug'ın, forması ha'r tu'rli so'zlerdin' toparı sinonim bolıp, ol tildin' baylıg'ın, ko'rkemligin ta'miyinlep turatug'ın, stilistikalıq qural sıpatında da qollanılatug'ın semantikalıq qubılıs retinde qaraladı.

§ 45. Antonimler

Ma'nileri bir-birine qarama-qarsı, seslik du'zilisi ha'r qıylı so'zler antonimler¹ delinedi. Misalı: *jaqsı-jaman, u'iken-kishi, tez-a'ste, bar-joq, joqarı-to'men, ba'lent-pa's* ha'm t.b.

Antonim so'zler qos jubaydan turıp, olardın' biri ekinshisine qarama-qarsı qoyıladı, birinin' ma'nisi ekinshisin biykarlaydı. Bulardın' birin aytıw menen olardın' qarama-qarsı jubayı eske tu'sedi. Ma'selen, *uzın-qısqa, ken'-tar, bas-ayaq, o'r-ıq* ha'm joqanda keltirilgen misallarda ol jubaylardın' birin aytıw menen ekinshi jubayı yadg'a keledi.

Tildin' so'zlik quramındag'ı barlıq so'zlerdin' antonimleri bola bermeydi. Ma'selen, *kitap, mektep, nan, suw, qawın* ha'm t.b. so'zlerdin'

¹Antonim grekshe anti — «qarsı», onyma-«at» so'zlerinen quralıp qarma-qarsı at ma'nisin bildiredi.

qarama-qarsı ma'nilerin bildiretug'in so'zler joq. Antonimler ko'binese sapaliq, sınılıq, mug'darlıq ma'nilerdi bildiretug'in so'zlerde ushirasadi. Misali *aq-qara, ko'p-az, qalın'-juqa, qattı-jumsaq* ha'm t.b. Ayırım qosimtalardin' ja'rdemide so'zler antonimlik ma'nige usas ma'ni an'latadi. Bul so'zlerdin' bolımlı ha'm bolımsızlıq ma'nileri. Misali: *oqıdı-oqımadı, alg'an-almag'an, aqıllı-aqılsız, mazalı-mazasız, jeter-jetpes, u'nli-u'nsız, duris-naduris, u'ken-u'ken emes* ha'm t.b. Bunday so'zlerdi grammatikalıq antonimler dewge boladı. Al shın ma'nisindegi leksikalıq antonimler bolw ushun olar ha'r tu'rli tu'birlerden turıwı kerek. Antonimler zatlardın' yamasa olardin' belgilerinin' qarama-qarsılıg'in ha'r tu'rli tu'birlerdin' ja'rdemide bildire-tug'in so'zler bolıp tabıladı. Ayırım antonimlerin' bir sın'arlarının' yamasa eki sın'arlarının' da sinonimleri bolıwı ha'm olar bir topar antonimlerde payda etiwge qatnasıwı mu'mkin. Misali: *u'ken-kishi, ashshu-mazalı* antonimlerinin' sın'arlarının' sinonimleri *u'ken, na'ha'n, gidiman; kishi, kishkene, kirttay; mazalı, tatlı; ashshu, za'ha'r* ha'm t.b. antonimlerde payda etiwge qatnasadı.

Ayırım so'z dizbeklerinde antonim du'ziwge qatnasatug'in so'z o'zinin' antonimlik qa'siyetin jog'altıp, belgili bir zattın' atın bildirip ketiwi mu'mkin. Ma'selen, *aq kewil-qara kewil* degende *aq-qara* antonim bolsa, al *aq gu'l* degendegi *aq* so'zinin' antonimi joq. Sebebi *qara gu'l* degen so'z dizbegi a'meliy jaqтан qollanılmaydı. Sonday-aq *qara ku'sh, qara metall* dew mu'mkin, biraq a'meliy jaqтан *aq ku'sh, aq metall* tilde jumсалmaydı. Bul dizbeklerde *aq* so'zi antonimlik qa'siyetin jog'altadı.

Antonimlerde orınli-ornında duris paydalanıw arqalı oy-pikir tın'lawshug'a (oqıwshug'a) da'l ha'm ıqshamli etip bildiriledi. Ko'rkem shıg'armada qarama-qarsı qubılıslardı salıstırıp anıq ha'm ko'rkem swretlewde antonimler stilistikalıq jaqta u'ken xızmet atqaradı. Ma'selen,

Merekede opaқ boldım,
En'gezerdey sopaқ boldım. (Berdaq)

Bilegi juwan birew ha'r jolıqqanda,
Soz'gan qolın qorqa-qorqa alaman.
Qolımdı awırtıp qısıp turg'anda,
Bilimi jin'ishkeligin bilip turaman (İ.Yusupov)

Kim sheber, kim olaq,
Ayta bersin ol-aq
İzlegeni— awırdın' u'sti, jen'ildin' astı. (K.Sultanov)

Asıg'ısta Bozıg'lan otırıp paraxatı, turıp taxatı bolmadı.
(«Bozıg'lan» da'stari)

Antonimlar naqil-maqallarda, frazeologizmlerde ken'nen qollaniladi.

Misali,

Jamannan qash, jaqsig'a jantas.
Aq degeni alg'is, qara degeni g'arg'is.
Awirdin' u'sti menen, jen'ildin' asti menen.
Aldi barda, artı joq.
Sirtı pu'tin, ishi tu'tin.
Ahsina xat jollap,
Jaqınına at jollap.
Astı jer, u'sti tepki ha'm t.b.

Solay etip, tilde antonimlar zat, qubilis ha'm olardin' belgilerin salıstırıp, bir-birine qarama-qarsi qoyıp ko'rsetiwde, sol arqalı aytilajaq pikir di ta'sirshen', anuq ha'm o'tkizlestiriwde u'ken a'hmiyetke iye boladi.

§ 46. Termin ha'm terminologiya

Tildegi so'zlerdin' ko'pshiligi bir emes, bir neshe ma'nilerdi bildirip keledi. Olardin' ha'r tu'rli ma'nilerde jumsalıwı so'ylewdi ko'rkemleydi, adamnin' oyın tın'lawshıg'a anıg'ıraq ha'm tolıg'ıraq etip jetkeriwge ja'rdemlesedi. Qaysı ma'nide jumsalg'anlıg'ı bolsa, kontekstten ma'lim boladi. Sonın' menen birge tilde tek bir ma'nide, onda da qollanıwı jag'man sheklengen mug'darda belgili ka'sip yamasa taraw xızmetkerlerinin' tilinde g'ana jumsalatug'ın, qollanıwı o'risi tar so'zler ushırasadı. Oндаy so'zler tiykarınan ilim, texnika, ko'rkem-o'ner, siyasat, ekonimika tarawlarında, tek sol tarawlardın' en' tiykarlıg'ı tu'siniklerin bildiriw maqsetinde jumsaladı.

Qanday da bir ug'imdi, tu'sinikti da'l ataw ushın qabil etilgen ilim, texnika, o'ner ha'm t.b. tarawlarda jumsalıwı menen qatan' sheklengen, sol tarawlardın' tiykarlıg'ı tu'siniklerin an'latatug'ın, emotsional-ekspressivlik ma'nilik boyawlarǵa iye emes, bir ma'nili leksikalıq birlikler terminler¹ delinedi. Misali, *fizika, ximiya, yadro, atom, vodorot, lingvistika, atlıq, ga'p ag'zasi, so'z shaqabi, iyelik, baris, tabis, seplik, betlik, tartım, su't emiziwshiler, jer bawırlawshular, gerbari, o'simlik* ha'm t.b.

Terminler ko'binshe bir tarawǵa tiyisli boladi. Ayırım jag'daylarda bir termin bir neshe ilim tarawlarında da qollanıwı mu'mkin. Ma'selen, morfologiya — lingvistikalıq ha'm biologiyalıq termin; operatsiya — meditsinalıq, a'skeriy, ekonomikalıq termin sıpatında qollanıladı.

Termin so'zlerdi izertleytug'ın ilim terminologiya dep ataladı. Bunda terminlerdin' kelip shıg'ıwı, olardin' toparlarǵa bo'liniwi, so'zlerden

¹Termin — latinsha terminus-«shegara», «shegara belgisi» degen so'zden kelip shıqqan.

ayırmashılıg'ı sıyaqlı ma'seleler so'z etiledi. İlim, texnika, o'ndiris tarawlarına, ko'rkem o'nerge ha'm t.b. baylanışlı terminlerdin' sistemasın islep shug'ıw, terminologiyalıq so'zliklerge materiallar jıynastırıw — bulardın' ba'ri terminologiyannın' wazıypası bolıp tabıladı.

Barlıq tillerde, sonın' ishinde tu'rkiy tillerde de, terminler eki jol menen payda etiledi. Birinshiden, ha'r bir tildin' o'zinin' ishki imkaniyatlarınan paydalana otırıp, terminlerdi payda etedi. Misalı: *atlıq, sanlıq, baslawış, bayanlawış, tu'bir, qosımta* ha'm t.b.

Ekinshiden, basqa tillerden tayın turg'an terminlerdi qabil etiw arqalı terminler payda etiw. Misalı: *fonema, morfema, atom, vodorod, xor, okis, fizika, akustika, biologiya, anatomiya* ha'm t.b.

Terminologiyalıq leksika — ilim, texnika, o'ndiris ha'm t.b. tarawlardın' tiykarg'ı ha'm a'hmiyetli tu'siniklerin bildiretug'ın til leksikasının' u'lken bir qatlamı. Belgili bir tarawdı u'yreniwshiler sol tarawdın' terminologiyalıq leksikasın teren' bilgende g'ana maman qa'nige bolıp jetilisiwi mu'mkin. Sonlıqtan da terminologiyannın' aldına juwapkerli u'lken wazıypa qoyıladı. Terminlerdin' durıs tan'lanıwı, ilajı barınsha anıq ha'm bir ma'nili bolıwına erisiw, ko'pshilik du'nya tilleri ushın xızmet etip kiyatırg'an xalıqaralıq terminlerden orınlı paydalanıw sıyaqlı ko'plegen ma'selelerdi durıs sheshkende g'ana terminologiya aldına qoyıl'g'an wazıypalardı orınlaydı.

§ 47. Frazelogiya. Frazelogiyalıq so'z dizbegi haqqında tu'sinik

Tilde so'zler mudamı o'zara baylanışta, dizbeklesken halında jumısaladı. So'zler tildin' grammatikalıq nızamlarına bag'ing'an halda emin-erkin dizbeklesip, til birlikleri bolg'an so'z dizbeklerin, ga'plerdi payda etedi. So'zler qalay bolsa solay dizbeklese bermeydi. Ma'nilik u'ylesiw bolg'an jag'dayda g'ana so'zler dizbeklesedi. Bir so'z basqa ko'plegen so'zler menen ma'nilik jaqtan u'ylesip kele beriwi mu'mkin. Ma'selen, *kitap oqıw, gazeta oqıw, dizimdi oqıw, qosıqtı oqıw* ha'm t.b. So'z dizbeginin' sın'arlari basqa da tolıp atırg'an so'z dizbeklerinde kele beredi. Onday so'z dizbekleri erkin so'z dizbekleri bolıp, olar tilde tayın halında bolmaydı, al grammatikalıq nızamlar tiykarında so'ylew waqtında qurastırılardı. Solay etip erkin so'z dizbeklerin til birlikleri bolg'an so'zlerdin' so'ylewdegi kombinatsiyaları dep tu'siniw kerek.

Erkin so'z dizbekleri so'ylew waqtında qurastırılatur'ın bolsa, bunnan tısqari tilde turaqlı so'z dizbekleri de bolardı. Turaqlı so'z dizbekleri so'ylewge kerekli waqıtta, so'ylew momentinde qurastırılmaydı, al tilde burınnan qurastırılardı, tayın halında turardı. Olar eki ha'm onnan da ko'p sın'arlardan (so'zlerden) turıp, bir ma'ni bildiredi. Solay etip turaqlı so'z dizbekleri bir jag'ınan bir neshe sın'arlardan (so'zlerden) quralıwı jag'ınan, erkin so'z

dizbexlerine usasa, ekinshi jag'man (birneshe so'z jıynalıp bir ma'ni bildiriwi ha'm tilde tayın halında turıwı jag'man) dara so'zlerge usaydı.

Turaqlı so'z dizbexleri lingvistikalıq a'debiyatlarda frazemalar, frazeologiyalıq so'z dizbexleri, frazeologizmler dep ataladı, al olardı izertleytug'm ilimdi frazeologiya¹ dep ataydı.

Frazeologiya termini til biliminde eki ma'nide jumsaladı. Birinshiden, turaqlı so'z dizbexleri tuwralı ilim, ekinshiden, turaqlı so'z dizbexlerinin' jıynag'ı degen ma'nilerde jumsaladı.

Eki yamasa onnan da ko'birek so'zlerden quralg'an, bir tutas ma'ni bildiretug'm, qurılısı ha'm orın ta'rtibi boyınsha turaqlasqan, qurastırılıwı tayın tu'rde qollanılaturug'm til birligi frazeologiyalıq so'z dizbegi delinedi. Frazeologiyalıq so'z dizbexleri ha'r bir tilde ol tildin' da'stu'rine muwariq ken'nen qollanıladı ha'm olar so'ylew protsesinde do'retiletug'm erkin so'z dizbexlerine qarama-qarsı qoyıladı. Ma'selen, orıs tilinde: *сдержать слова, глубокая осень, волчий аппетит, копать другому яму, медвежья услуга*; o'zbek tilinde: *ipidan ignasigasha, tilini tishlab qalmoq, peshanasi kelishkan*; qazaq tilinde: *tayg'a tan'ba basqanday, urıp awızg'a salg'anday, su ju'rek, it arqası qıyan'da*; inglis tilinde: *to sink through the flook (проволиться сквозь землю—jer jutqanday joq bolıp ketiw); You little monkey (ах ты проказных—maqaw balasan'); out of blue (как с неба свалился—aspandan tu'skendeı); nemis tilinde: Sich aut dnnes Eis begehen (пойти на большой риск не узнав броду, сунуться к воду—suw ko'rmeı sheshiniw); Ein Herz aus Eis (каменное сердце—tas bawır); Sich selbst sein yrab graben(рыть самому себе могилу—o'z-o'zine go'r qazıw); ein Schloss vor dem Mund haben (воды в рот набрат—awzına suw urılag'anday); der Himmel fđllt ein (свет помер в глазах—qara aspan tu'siw).*

Frazeologiyalıq so'z dizbexlerinin' en' tiykarg'ı belgilerinin' biri—olardıń quramındaǵı so'zlerdin' orın ta'rtibin qatan' saqlawı ha'm basqa so'zler menen almastıra beriwge bolmawı, solay etip tilde qurastırılıwı tayın halında turıwı. So'ylewshi yamasa jazıwshı tayın materialdı, ma'selen, dara so'zdi qalay paydalansa, tildin' so'zlik quramında qurastırılıwı tayın turg'an frazeologiyalıq so'z dizbegin de solay paydalanadı. Ma'selen, *iyt o'lgen jer dew mu'mkin, al pıshıq o'lgen jer dewge yamasa orın ta'rtibin o'zgertip, o'lgen iyt jer dewge bolmaydı. Qoy awzınan sho'p almas* degendi basqasha etip, *eshki awzınan sho'p almas, qoy sho'p almas awzınan dewge bolmaydı*. Solay etip so'z de frazeologiyalıq so'z dizbegi de so'ylew waqtında qurastırılmaydı. Al tayın qurılıs materialı xızmetin atqaradı, tayın qa'lpinde ga'ptin' quramina kiredi.

¹Frazeologiya — grekshe phrasis-«an'latıw usılı», «so'ylew todası» ha'm logos-«ilim» degen so'zlerden qa'liplesken atama.

Frazeologiyaliq so'z dizbeginin' qatan' turaqli qa'siyetke iye bolwi olardin' basim ko'pshiliginin' sin'arlari ortasina jan'a so'zlerdi kirgiziwge bolmaytug'imn da ko'rinedi. Ma'selen, *er ju'rek, quwanishqa bo'leniw, gas qaqqansha, ko'zdi ashup jung'ansha, murtin balta shappaw, tamirina balta shabirw, tayaq jew, jan ashw, tayg'a tan'ba basqanday* ha'm t.b. Bulardin' qatan' turaqlilig'in saqlaw menen birge, ayirimlarinin' sin'arlari ortasina geyde belgili bir maqsetke muwapiq jan'a so'z kirgizip aytiwg'a da boladi. Ma'selen, *quwanishqa birotala (mudami) bo'leniw, murtin dim balta shappaw, jan qatti ashw, murtin hesh qanday balta shappaw, tayaqti mirlap jew, tayg'a qatirip tan'ba basqanday*. Bul misallarda aralarina jan'a so'z qosiw arqali ma'nini tag'ida o'tkirlestiriwge erisiledi. Al *er ju'rek, gas qaqqansha, ko'zdi ashup jung'ansha* frazeologizmleri ortasina so'z qosiw mu'mkin bolmaydi. Frazeologiyaliq so'z dizbegi ma'nilik jaqtan bir pu'tin birlik retinde taniladi. Onun' quramindagi dara so'zlerdin' ha'r birinin' jeke ma'nilerinin' aniq saqlanip turwi frazeologizmnin' ma'nilik pu'tinligin, bir tutaslig'im buzbaydi. Misali, *iyt o'lgen jer-als, gas penen ko'zdin' arasinda-demde, og'ada tez, qulaq tu'riw-tin'law, salisi suwg'a ketiw-qapalanw, tu'yenin' u'stinen iyt qabirw-talabi kelispew* ha'm t.b.

Tilde, tayin halinda bolwi, orin ta'rtibin o'zgartiwge, arasina so'z qosa beriwge bolmawi ma'ni birlesligi (pu'tinligi), ga'pte bir ag'za xizmetin atqariwi — mine bulardin' ba'ri frazeologiyaliq so'z dizbegin dara so'zge jaqinlastiradi. Frazeologizmler qurami ha'm orin ta'rtibinin' turaqlilig'i boyinsha turaqli orin ta'rtipke iye bolg'an ko'p morfemali dara so'zlerdi eske tu'siredi. «So'zdin' morfemaliq quramının' turaqlilig sipati qanday bolsa, frazeologizmnin' quramının' ha'm sin'arlarinin' orin ta'rtibinin' turaqlilig sipati da sonday» dep jazg'an edi frazeologizmlerdi arnawli tu'rde izertlewshi N.M.Shanskiy¹.

Dara so'z benen frazeologizmler o'zlerinin' ayirmashliq belgilerine de iye boladi. En' aldi menen frazeologizmler menen dara so'zler (bul jerde tu'bir so'zden basqalari ko'zde tutiladi) qurilishliq jag'inan ayirilip turadi. So'z morfemalarg'a bo'linip, morfemalar bolsa, tek so'zde g'ana jumsaladi. Misali, *bas-shu, tas-laq, oqi-w-shu* ha'm t.b. Al frazeologizmler bir so'zden emes, keminde eki ma'nili so'zlerdin' dizbeginen turadi. Misali, *asig'i alshi, jan ku'yer, er ju'rek, qani qaynaw, awzina qum quyilw* ha'm t.b.

Frazeologizmler qurilishliq jag'inan so'zlerden ayirilip, erkin so'z dizbeklerine usag'an menen ko'pshilik belgileri boyinsha so'zlerge usaydi. Sonliqtan da frazeologiyaliq so'z dizbekleri til biliminin' sintaksis tarawinda emes, al leksikologiya tarawinda u'yreniledi.

¹ Н.М.Шанский Фразелогия современного русского языке. М., 1969, 29-бет

§ 48. Frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' tu'rleri

Frazeologiyalıq so'z dizbeginin' bildiretug'in ma'nisi menen onun' quramındağ'ı so'zlerdin' (sin'arlarinnin') bildiretug'in ma'nilerinin' ortasında hesh qanday baylanıs bolmawı da, tikkeley emes astarlı baylanıs bolıwı da ha'm frazeologizmnin' bildiretug'in ma'nisi onun' sin'arlarinnin' ma'nilerinin' jıynag'ınan quralıwı da mu'mkin. Frazeologizmlerdin' ma'nilik ha'm qurılıshıq qa'siyetlerin anıqlaw olardı toparlarg'a bo'liw til biliminde quramalı ma'selelerden biri bolıp sanaladı. Olardı tu'rli ko'z-qarastan qarap, ha'r tu'rli qa'siyetlerin esapqa alıp toparlarg'a bo'liw mu'mkin. Tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen onun' sin'arlarinnin' ma'nileri ortasındağ'ı qarım-qatnasına qaray emotsional-ekspressivlik qa'siyetine qaray, qurılısına qaray olardı toparlarg'a bo'liw boyınsha lingvistikalıq a'debiyatlarda ko'plegen ha'r qiyli pikirler ushurasadı. Ayrıqsha bul boyınsha akademik V.V. Vinogradov ta'repinen usınılg'an pikir ilimde ko'birek ornı aladı. V.V. Vinogradov tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen onı payda etiwshi sin'arlarinnin' ma'nilerinin' qarım-qatnasına qaray frazeologiyalıq so'z dizbeklerin frazeologiyalıq o'tlesiw (фразеологическое сращение), frazeologiyalıq birlik (фразеологическое единство) ha'm frazeologiyalıq dizbek (фразеологическое сочетание) dep u'sh toparğ'a bo'ledi¹. Bug'an qosımsha to'rtinshi topar etip keyin naqıl-maqallar frazeologiyalıq an'latpalar (фразеологическое выражение) degen at penen kirgizildi.²

Frazeologiyalıq o'tlesiw. Semantikalıq ha'm qurılısı jag'man en' turaqlı tutas ma'nisi sin'arlarinnin' ma'nilerine hesh qanday baylanıs-paytug'in frazeologizmler toparı frazeologiyalıq o'tlesiwler delinedi. Ma'selen, onı tilinde: *сесть за один стол* (so'ylesiwlerdi baslaw), *дело табак* (istin' jag'dayı jaman), *во всю ивановскую* (baqırw, qıshqırw); *iyt o'lgen jer* (alis), *qas qaqqansha* (demde, tez), *jerden jeti qoyan tapqanday* (joq jerden tabıw), *jeti o'lshep, bir kesiw* (puqtalıq), *tu'bine duz egiw* (izinen qalmaw). Tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi jag'dayında frazeologiyalıq o'tlesiwlerdin' ko'pshiliginin' sin'arlarinnin' motivlik baylanısı umitılıp ketken. Onı tutas frazeologizmnin' ma'nisi menen sin'arları ortasındağ'ı motivlik ma'nilik baylanısta bilıw ushın etimologiyalıq izertlewler ju'rgiziw, tariyxıy mag'hwmatılarg'a su'yeniw talap etiledi. Ma'selen, *iyt o'lgen jer* (alis) degenin' kelip shıg'ıwı «*jaqsı iyt o'ligin alısqa taslaydı*» degen tu'sinik penen baylanıshı bolıwı kerek. Onı tilindegi «*во всю ивановскую*» degen frazeologizmnin' payda bolıwı en' da'slep Moskvadağ'ı Kremlde Ullı İvan maydanında patsha

¹ В.В.Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове) М., 1972, 77-78 б.

² Н.М.Шанский. Фразеология современного русского языка. М., 1969, 76-88 б.

jarliqların qattı dawıs penen jarshılardıń xalıq aldında oqıwı menen baylanıshı. Ko'pshilik frazeologizmlerdegi motivlik baylanıstı bilıw qıyın. Ha'r tildin' milliy o'zgesheligine baylanıshı qurılıshı, ma'nilik, motivlik jaqtan o'zinshelik o'zgeshelikleri usı frazeologizmler tarawında, sonın' ishinde frazeologiyalıq o'tlesiwlerde anıq ko'rinedi. Sonlıqtan da frazeologiyalıq o'tlesiwlerdi bir tilden exinshisine awdarıw, a'sirese olardıń' emotsional-ekspressivlik ma'nilik o'zgesheliklerin' durıs jetkeriw og'ada qıyın.

Frazeologiyalıq o'tlesiwlerdin' ayırımları erkin so'z dizbegi menen omonimles ma'nide bolıp keledi. Misalı: *qas penen ko'zdin' arasında*- frazeologizm bolsa, *qas penen ko'zdin' arasında kirpik jaylasqan* degen ga'pte frazeologizm emes, al erkin so'z dizbegi.

Frazeologiyalıq birlik. Frazeologiyalıq birlik te frazeologiyalıq o'tlesiw sıyaqlı tilde tayın turg'an bo'linbeytug'm bir pu'tin birlik bolıp tabıladı. Olardıń' ayırmashılıg'ı frazeologiyalıq o'tlesiwdin' tutas ma'nisi onı qurastırılıshı sin'arlarının' ma'nisine hesh qanday baylanısı bolmaydı. Al frazeologiyalıq birliktin' tutas ma'nisi onın' sin'arlarının' jıynalıp kelip bir obrazlı ma'ni bildiriwinin' na'tiyjesi boladı. Tutas frazeologiyalıq birliktin' ma'nisi menen onın' sin'arlarının' astarlı, obrazlı ma'nisi ortasında qanday da bir sabaqlashıq baylanıs bayqaladı. Misalı, onı tilinde: *стреланный воробей* (ta'jiriyeveli), *кровь с молоком* (tetik, ju'zi jaynag'an), *плясать под чужого дурку* (basqanın' ko'rsetpesi menen ju'riw).

Qaraqalpaqsha: *o'kshe ko'teriw, qulaq tu'riw, ko'z tigiw, qas qaqqansha, ko'z jumıw* ha'm t.b. Bulardıń' ayırımların tallap qarasaq: *o'kshesi ko'teriliw*—*ketiw* ma'nisin bildirip, *o'kshe ju'riwde* xızmet etetug'm ag'za bolg'anı ushın, *qulaq tu'riw*— tın'law ma'nisin bildirip, qulaq esitiw ag'zası bolg'anı ushın, *ko'z jumıw*—o'liw ma'nisin bildirip, ko'z jumıw o'lgendegi ko'riniş bolg'anı ushın tutas frazeologiyalıq birlik bildiretug'mın ma'ni menen onın' sin'arlari ortasında azlı-ko'pli baylanıs seziledi.

Solay etip frazeologiyalıq birlik frazeologiyalıq o'tlesiwlerge qarag'anda ayırım o'zgesheliklerge iye boladı. Frazeologiyalıq birliktin' quramındag'ı ayırım so'zler tutas frazeologizm an'latıp turg'an uluwma ma'ni menen baylanıshı boladı.

Frazeologiyalıq dizbek. Basqa frazeologizmler sıyaqlı frazeologiyalıq birlik te ma'nilik jaqtan bir pu'tin, tilde tayın halında jumsalatug'm turaqlı so'z dizbegi bolıp tabıladı. Frazeologiyalıq dizbek erkin ma'nidei sin'arı (so'zi) menen sheklengen, bekitilgen ma'nidegi sin'arlarının' (so'zlerinin') dizbeklesiwinen jasalıp, qurastırılıshlı, tayın halında ushırasadı. Frazeologiyalıq dizbeklerde quramındag'ı jeke so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi menen tutas frazeologiyalıq dizbektin' an'latatug'mın ma'nisi ortasında tikkeley baylanıs boladı. Frazeologiyalıq dizbektin' ma'nisi quramındag'ı jeke so'zlerdin' leksikalıq ma'nilerinin' jıynag'ınan turadı. Misalı, qaraqalpaq tilinde: *qabaq u'yiw, ko'zi tınıw, tastay qaran'g'i, ko'zge tu'siw,*

asqar taw, shalqar ten'iz, ata dushpan, ata ma'kan ha'm t.b. Oris tilinde: *пекотливый вопрос, трескучий мороз, письменный стол, обеденный стол, закадычный друг, заклятый враг* ha'm t.b.

Keltirilgen frazeologiyaliq dizbektin' quramında sınırların (so'zlerdin') jumsaliw aktivligi birdey emes. Olardıń quramındaǵı erkin ma'nidegi sınıarı (so'zi) basqa ha'r qiyli so'zler menen dizbeklesip jumsaliwǵa iykemli bolsa, frazeologiyaliq sheklengen ma'nidegi sınıarı (so'zi) bir yamasa az sandaǵı so'zler menen g'ana dizbeklesip kele aladı. Ma'selen, *ata ma'kan, ata dushpan* degendegi frazeologiyaliq sheklengen ma'nidegi sınıarı *ata so'zi* boladı. Ol «*eski*» degen frazeologiyaliq sheklengen ma'nide tek g'ana *ma'kan, dushpan* so'zleri menen dizbeklesip, sol ko'rsetilgen ma'nisinde *ata ma'kan, ata dushpan* degen frazeologiyaliq dizbeklerdin' quramında g'ana jumsaladı.

Frazeologiyaliq dizbektin' quramındaǵı frazeologiyaliq sheklengen ma'nidegi so'z o'zi menen sinonimles so'z benen almastırıla aladı. Ma'selen, *ata ma'kan-eski ma'kan, ata dushpan-eski dushpan, tastay qaran'g'i-ju'da' qaran'g'i, asqar taw-biyik taw, shalqar ten'iz-aydın ten'iz* ha'm t.b.

Frazeologiyaliq so'z dizbeklerin frazeologiyaliq o'tlesiw, frazeologiyaliq birlik, frazeologiyaliq dizbek dep bolgende olardıń arasına qoyılatug'ın shegara qatan' bolmawı kerek. Sebebi birinen ekinshisine o'tetug'ın jag'daylar yamasa qaysısına kiretug'ının biliw qiyın bolǵan frazeologizmler u'shewinde de ushırasadı.

Naqıl-maqallar frazeologizminin' bir tu'ri sıpatında. Joqarıda keltirilgen frazeologizmlerdin' u'sh tu'rinen usqarı ha'r bir tilde sol tildin' milliy o'zgesheliklerine baylanıshlı frazeologiyaliq dizbekleri, sonday-aq xalıqaralıq frazeologizmge aylap ketken, «ushırma so'zier», aforizmler ushırasadı. Bulardıń qatarına ha'r bir tilde jumsalatug'ın naqıl-maqallarda qosıladı. Mine, bulardıń ba'rin bir toparg'a kirgizip, biraz a'debiyatlarda onı frazeologiyaliq ga'p, ayırımlarında frazeologiyaliq so'z degen atama menen ataydı. Bizin'she, frazeologiyaliq ga'p degen atama mazmunga' ko'birek sa'ykes keledi. Sebebi bul toparg'a kiretug'ın frazeologizmler sintaksislik du'zilisi jag'ınan so'z dizbeginen go're ga'pke ko'birek usaydı. Mısallar, du'nua a'debiyatınan: *Аппетит приходит во время еды (Рабле); Подливать масла в огонь (Гораций); Порвалась связь времен (Шекспир); oris tilinen: Не красна изба углами, а красна пирогами; Ездить в Тулу со своим сомоваром; язык до Киева доведет; qaraqalpaq tilinen: ko'rpen'e qarar ayag uzat; Aq-degeni alg'ıs, qara degeni-qarg'ıs; Aydag'anın' eki eshki, isqırg'anın' jer jaradı; Shımshıqtan qorıqqan tari ekpes; Miynet tu'bi ra'ha't; Suwg'a ketken tal qarmaydı; Birew toyıp sekiredi, birew ton'ıp sekiredi; Biydaydın' gewdesin ko'tergeni-daqlı joqlıg'ı, jigittin' gewdesin ko'tergeni-aqlı joqlıg'ı* ha'm t.b.

Naqil-maqallar, ushurma soʻzler (qanatli soʻzler) sintaxislik duʻzilisi jagʻnan gaʻpke usagʻani menen gaʻp siyaqli soʻylew waqtında tinʻnan doʻretilmey tayın, qurastırılğʻan halında ushırasadı. Usı qaʻsiyeti tiykargʻa alınıp, olar frazeologiyalıq soʻz dizbekleri qatarınan orın aladı.

Naqil-maqallar qurılısı jagʻnan koʻbinshe eki sinʻardan quraladı. Aldın gʻı sinʻarında bayanlangʻan pikirdi son gʻı sinʻarı juwmaqlap, baʻntin basadı. Mısalı: *jer aydasanʻ guʻz ayda, guʻz aydamasanʻ juʻz ayda; Duz astınʻ daʻmin keltirse, naqıl soʻzdinʻ saʻnin keltiredi; Qızım sagʻan aytaman, kelinim sen tinʻla; Kenʻ bolsanʻ, kem bolmaysanʻ; Murtqa oʻkpelep juʻrgende, saqal shıgʻıp ketipti; Aydagʻanınʻ eki eshki, isıqıgʻanınʻ jer jaradı; Qalawın tapsanʻ, qar janar haʻm t.b.*

Bir sinʻarlı naqil-maqallar da ushırasadı. Mısalı, suwgʻa ketken tal qarmaydı; Baytal tuʻwe bas qaygʻı; Polat qanjar qap tuʻbinde jatpaydı; Temirdi qızgʻanda soq; Kerek tastınʻ awırı joq haʻm t.b.

Naqil-maqallar — xalıq danalıgʻınınʻ koʻrinisi, terenʻ aqıl-oyınınʻ, tapqırılıgʻınınʻ shınʻı. Naqil-maqallar—qurılısı jagʻnan ıqsham haʻm koʻrkem, maʻnisi jagʻnan terenʻ haʻm kenʻ mazmungʻa iye sheberlik penen toqılğʻan soʻz oʻrnegi.

Naqil-maqallar — aʻsırler boyı koʻp zamanlardan berli xalıqtınʻ tilinde oʻmir suʻrip kiyatırqgʻan aʻwladtan-aʻwladqa, atadan balagʻa oʻtip kiyatırqgʻan miyras, sonday-aq janʻa zamangʻa ılayıq janʻadan payda bolıp, tildi rawajlandırıp baratugʻın sarqılmas baylıq. Naqil-maqallar — az soʻz benen koʻp maʻni bildiriwdinʻ uʻlgisi, tildinʻ qaymagʻı.

§ 49. Frazeologizmlerdinʻ payda bolıwı

Frazeologiyalıq soʻz dizbeklerininʻ payda bolıwına tuʻrli waqıyalar, qubılıslar, tuʻsinikler sebepti boladı. Olardınʻ payda bolıwına enʻ aldı menen haʻr qıylı qubılıslardınʻ adam oyunda obrazlı tuʻrde saʻwleleniwi tiykar boladı. Mısalı, *eki ayagʻım bir etikke tigʻıw* (aytqanına tabjıtpay koʻndiriw), *tılı menen oraq orıw* (soʻzi menen isi basqa), *toʻbe shashı tik turıw* (huʻreyi ushıw), *bası awırmagʻannınʻ quday menen ne isi bar* (qıynshılıqqa ushıramagʻan adamnınʻ biyparwa bolıwı). Koʻrinip turgʻanınday, frazeologiyalıq soʻz dizbegininʻ tuʻp nusqasınınʻ mazmunı ogʻada oʻtkir, daʻl haʻm terenʻ. Al ogʻan berilgen tuʻsinik uʻstirtin, pıtranʻqı, sayız.

Ayırım frazeologizmlerdinʻ jasalıwına haʻr qıylı tuʻsinikler menen anʻızlar sebepti bolıwı muʻmkin. Mısalı, onı tilinde: *вавилонское стол повторение* (astan-kesten bolıw, bilgʻasıw), *во всю ивановскую* (qattı baqırıw), qaraqalpaq tilindegi *ıyt oʻlgen jer* (alıs), *shashbawın koʻteriw* (erip barıw), *jirtısın jirtıw* (bolısıw) haʻm t.b.

Geypara frazeologizmlerdinʻ jasalıwına waqıt, kenʻislik oʻlshemleri tiykar boladı. Mısalı, anıq oʻlshem birlikleri (saat, metr, kilometr, minut

ha'm t.b.) payda bolmastan aldın payda bolg'an: *su't pisirim* (waqıt), *et pisirim* (waqıt), *tawıq shaqırg'anda*, *at shaptırım*, *tayaq taslap ju'r*, *ku'n arqan boyı ko'terilgende*, *yarım aqshamda*, *tan' qaran'g'ısında*, *ku'nmin' qızılı batpay*, *tan' sarg'ayıp atqanda* ha'm t.b.

Frazeologizmler ha'r bir tildin' o'zishelik o'zgesheliklerine baylanısh payda boladı ha'm milliy o'zgesheliklerin ko'rsetip turadı. Sonın' menen birge ha'r tu'rli tillerde bir-birine ma'nileri sabaqlas bir qiyli frazeologizmler de ushurasadı. Onday frazeologizmlerdin' jasalıwına ha'r tu'rli tillerde ha'r qiyli belgiler ha'm salıstırıwlar sebepshi bolıwı mu'mkin. Ma'selen, orıs ha'm qaraqalpaq tillerindegi mına frazeologizmlerdi salıstırayıq: из мухи делать слона-tu'yemedeydi tu'yedey etiw; не до жиру, был бы живу-baytal tu'we bas qaug'ı; посадить в колоду-qara jerge otırg'ızıp ketiw; откладывать в долгий ящик-uzın arqaw, ken' tusawg'a salıw.

Bir tilden ekinshi tilge awdarıw arqalı da frazeologizmler payda bolıp baradı. Misalı, Рыбак рыбака видит из далека-Balıqshı balıqshını alıstan ko'redi; Лучше поздно, чем никогда-Eshten kesh jaqsı; Что посеешь, то и пожнеш-Ne ekseñ sonı orasan'; сложа руки-qol qawsırıw ha'm t.b.

Frazeologizmler so'zlik quramınun' en' iqsham ha'm ko'rkem, emotsionallıq-ekspressivlik o'tkirligi ku'shli qatlamı bolıp sanaladı. Xalıqtın' tili onın' bashı milliy belgisi bolsa, ondag'ı frazeologizmler milliylik sıpatı tag'ı da anıg'ıraq, teren'ırek ko'rsetip turadı.

§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında tu'sinik

Tilde ha'r tu'rli so'zlikler du'ziw ushın til leksikasın jıynaw, ha'r bir leksikalıq birliktin' ma'nilerin anıqlaw ha'm olarg'a sıpatlama beriw talap etiledi. Bul ma'seleler menen so'zlikler du'ziw arqalı sa'ykes tildin' leksikasına sıpatlama beretug'ın leksikograf¹ tarawı shug'ıllanadı.

Leksikografiya leksikologiya iliminin' na'tiyjelerine su'yenedi. Ha'r qiyli so'zlikler do'retiwdin' na'tiyjelerin ilimiy jaqtan tallaw arqalı, so'zlikler du'ziwdin' en' jaqsı u'lgilerin endiriw arqalı, so'zlerdin' semantikalıq ma'nilerin toparlarg'a bo'liwde semoseologiyanın' jetiskenliklerinen paydalanıw arqalı leksikologiya o'z teoriyaların do'retedi ha'm jetilistirip baradı. Teoriyalıq jaqtan ilimiy da'lillemelerge iye, a'meliy jaqtan paydalanıwga on'ay sapalı so'zlikler do'retiw ma'seleleri leksikografiya iliminin' jetiskenliklerine tikkeley baylanıshı. Qanday so'zlik bolsada birden du'zilmeydi. Ol ushın u'iken teoriyalıq jumıslar alıp barıw talap etiledi. Ayrıqsha so'z ma'nilerinin' tipleri, polisemiya menen omonimiya ha'm olardıñ ayırmasılıg'ı, so'zlerdin' sinonimlik qatarlarınun' so'zlikte beriliwi,

¹Leksikografiya — grekshe lexis-«so'z» ha'm grapho-«jazaman»degen so'zlerlen quralg'an atama.

frazeologizmlerdin' so'zlikte beriliw jollari, so'zlikte beriliwi tiyis bolg'an do'rendi so'zlerdin' shegarasi, so'zlerge beriletug'in anqlamanin' mazmuni, so'zlerdin' stillik, emotsionaliq-ekspressivlik qosimsha ma'nileri, so'zlerdi a'lipbe ta'rtibinde so'zlikte jaylastiriw ha'm t.b. haqqında aldın ala ilimiy da'lilli kelisilgen bir pikirge kelip alıp bolg'annan son' g'ana anaw yamasa minaw so'zlikti du'ziwge kirisiw mu'mkin.

Ko'rinip turg'anunday, so'zliklerdi du'ziw ushin ba'rinen burın leksikologiyannın' (ayırıqsha semaseologiya ha'm frazeologiyannın'), onnan keyin fonetika ha'm grammatikanın' qag'ıydalarınan paydalanıladı. Ma'selen, so'zlerdin' ma'nilerin tu'sindiriw menen baylanış tu'sindirme, awdarma so'zlikler du'ziwde semaseologiyadan paydalanıladı. So'zlikti qurastırıwda so'zlerge grammatikalıq sıpatlama beriwde, qaysı so'z shaqabına qatnashı ekenin ko'rsetiwge tuwra keledi. Bul jag'dayda morfologiyadan paydalanıladı. Ayırım so'zliklerde anaw yamasa minaw so'zdin' yamasa onın' ayırım ma'nilerinın' qaysı stilge ta'n ekenin ko'rsetiwge tuwra keledi. Bul ushin stilistikalıq tallaw jasaw talap etiledi. Usı jag'dayda stilistikadan paydalanıladı.

§ 51. So'zliklerdin' tu'rleri

So'zlikler en' afdı menen lingvistikalıq ha'm lingvistikalıq emes so'zlikler bolıp bo'linedi. Lingvistikalıq so'zlikler leksikalıq birlikler bolg'an so'zler ha'm frazeologiyalıq so'z dizbexlerin jıynap, olarg'a anaw yamasa minaw ko'z qarastan sıpatlama beredi. Lingvistikalıq emes so'zliklerde leksikalıq birlikler xızmetin atqaratug'in terminler, bir so'zli yamasa sostavlı atamalar, menshikli atlıqlar ha'm t.b. anaw yamasa minaw lingvistikalıq emes qubılıslar haqqında mag'lıwmat beriwge mu'mkin boladı. Bulardan usqarı so'zliklerdin' aralıq so'zlikler degen tu'ri ushırasadı. Sonın' menen birge qa'legen so'zlik materiallardı so'z ishine qamtıw da'rejesi jag'nan uluwma so'zlik yamasa arnawlı so'zlik bolıwı mu'mkin. Uluwma so'zliklerdin' qatarına ulken entsiklopediyalıq so'zliklerdi, arnawlı so'zliklerge meditsinalıq, filosofiyalıq, lingvistikalıq ha'm t.b. so'zliklerdi kirgiziwge boladı.

Lingvistikalıq so'zlikler qatarına tu'sindirme so'zlik, awdarma so'zlik, etimologiyalıq so'zlik, terminologiyalıq so'zlik, frazeologiyalıq so'zlik, shet tillerden kirgen so'zler so'zligi, orfografiyalıq (ımla) so'zlik ha'm t.b. kirgiziledi.

Tu'sindirme so'zlik. Tu'sindirme so'zlikte belgili bir tildegi so'zler toplanıp, ta'rtipke keltirilip, olardıń barlıq ma'nileri tu'sindiriledi ha'm qollanıw o'risi belgilenedi. So'zlerdin' tu'rli ma'nilerde jumsalıwın bilıw ushin so'zlikke qarawg'a tuwra keledi. Sebebi tildegi barlıq so'zlerdi ha'm olardıń ha'r qıylı ma'nilerin tolıq este saqlap turıw mu'mkin emes. Sonlıqtan da usı talaptı qanaatlandırıw ushin tu'sindirme so'zlikler du'ziledi. Bunday

so'zlikler du'ziw ushın mashaqatlı ko'p jumıslar islenedi. Ol ushın ana tilindegi barlıq so'zlerdi jynap, teren' u'yrenip, ha'r bir so'zdin' ma'nilik o'zgesheliklerine sıpatlama berip shug'ıw kerek boladı. Bul ana tilin jetik biliwden tısqarı tu'rli taraw qa'nigelerinin' pikirleri menen sanasıwdı, tildin' dialektlik ha'm so'ylesimlik o'zgesheliklerin' teren' u'yreniwdi ha'm esapqa alıwdı talap etedi. Qullası, ana tilinin' tu'sindirme so'zligin du'ziw sıyaqlı u'lken isti inabath orımlap shug'ıw ushın og'ada ko'p waqıt ha'm ku'sh-g'ayrat sarıplaw talap etiledi. Bunday normativlik tu'sindirme so'zliklerdin' u'lgileri retinde en' birinshi basılımu 1694-jılı shıqqan Frantsiya Akademiyasının' tayarlag'an ataqlı frantsuz tilinin' tu'sindirme so'zligin, birinshi basılımu 1863—1866-jılları, ekinshi basılımu 1980—1982-jılları shıqqan Vladimir Daldin' to'rt tomlıq janlı ullı orıs tilinin' tu'sindirme so'zligin, 1935—1940-jılları D.N.Ushakovtıń redaktorlıg'ındag'ı baspadan shıqqan to'rt tomlıq orıs tilinin' tu'sindirme so'zligin, S.İ.Ojegovtıń qurastırılıwında 1949-jılı birinshi basılımu shıqqan ha'm keyin bir neshe ret qayta basılğ'an orıs tilinin' so'zligin ko'rsetiwge boladı. Sonday-aq 1950—1956-jılları basıp shug'arılg'an 17 tomlıq orıs tilinin' akademiyaqlıq so'zligi normativlik ha'm tariyxıy-tu'sindirme so'zlik bolıp, tildin' leksikalıq birliklerin ken' tu'rde qamtıw boyınsha olarg'a berilgen tu'siniklerdin' tolıqlıg'ı jag'man u'lgı retinde ko'rseterliktey miynet bolıp tabıladı.

O'zbek tilinin' en' da'slepki tu'sindirme so'zligi eki tom ko'leminde 1981-jılı baspadan shug'arıldı. Al qaraqalpaq tilinin' to'rt tomlıq tu'sindirme so'zligi tayarlanıp, onın' birinshi tomu 1982-jılı, ekinshi tomu 1984-jılı, u'shinshi tomu 1988-jılı, to'rtinsht tomu 1992-jılı baspadan shug'arıldı.

Awdarma so'zlik. Shet tilin u'yreniwde awdarma so'zlikler ja'rdem beredi. Awdarma so'zlikler eki tillik ha'm ko'p tillik boladı. Turmista eki tillik awdarma so'zlikler ko'birek qollanıladı. Awdarma so'zliklerdin' qurılısı ana tili-shet tili, shet tili-ana tili tu'rinde ushırasadı. Ma'selen, orıssha-ınglisshe, ınglisshe-orıssha, qaraqalpaqsha-orıssha, orısshu-qaraqalpaqsha so'zlikler. Shet tilin u'yreniwde, onın' leksikasın men'gerip alıwda, basqa tilde jazılğ'an a'debiyatlardı ana tiline yamasa, kerisinshe ana tilindegi tekstlerdi shet tiline awdarma jasawda awdarma so'zliklerden paydalanıladı.

Awdarma so'zlikler du'ziw ushın ol tillerdegi sa'ykes so'zlerdi tan'law, ol so'zlerdin' ha'r tildegi ma'nilik o'zgesheliklerin ko'rsetiw ushın so'z dizbeklerinde, ga'plerde keltirip misallar beriw talap etiledi. Bul ushın eki tildi de teren' biliw, onın' tu'rli na'zik tamanların da esapqa alıw kerek boladı.

Awdarma jasalatug'ın tillerdin' so'zlik quramında ma'nilik jag'man usas yamasa birdey so'zler de, sonday-aq ma'nilik jag'ınan sa'ykesligi tabılmaytug'ın so'zler de ushırasadı. Ma'nilik jaqtan usas yamasa birdey so'zlerdi awdarma so'zlikte beriw onsha qıyın emes. Ma'selen, *пан-хлеб, вода-суw, адат-человек, жу-дом* ha'm t.b. Bulardıń eki tildegi ma'nileri birdey. Biraq ha'mme so'zlerdi bunday etip, an'sat awdara beriwge bolmaydı.

Ayırım so'zlerdin' sa'ykes tilde awdarmasın beriw ju'da' qıyın. Awdarmashıdan yamasa so'zlik du'ziwshiden onday so'zlerdin' negizin, tuwra ha'm tu'rli-tu'rli awısqañ ma'nilerin, ma'nilik boyawların, stillik qollanıwın ha'm t.b. tolıp atır'ın lingvistikalıq qubılısların esapqa alıw talap etiledi. Basqa tildegi so'zlerdin' awıspalı yamasa obrazlı ma'nilerin bildiriw ushın ana tilinen so'z izlep tabıw kerek. Ma'selen oris tilindegi *gluxoy* degen so'zdin' tiykarg'ı ma'nisinde qaraqalpaq tiline *geren'* degen so'z benen awdarıwǵa bolsa (глухой человек-geren' adam), ekinshı ma'nisinde (termin retinde) *u'nsiz* (глухой согласный-u'nsiz dawssız) degen so'z benen, u'shinshı ma'nisinde *qalın'*, *du't* (глухой лес-qalın' tog'ay, du't tog'ay) degen so'zler menen, to'rtinshı ma'nisinde *shet* (глухой уголок-shet jer) degen so'z benen, besinshı ma'nisinde *tuyıq* (глухая стена-tuyıq diywal) degen so'z benen awdarıladı.

Awdarma jasalatug'ın tillerde zat yamasa qubilistı, sın yamasa belgini, bildiretug'ın so'zlerdin' sanı mudamı birdey bola bermewi mu'mkin. Ma'selen, oris tilindegi *синий*, *голубой* degen eki so'zge frantsuz tilindegi bir g'ana *bley* so'zi tuwra keledi; orısshı *голубоглазый* ha'm *синеглазый* degen so'zler nemis tiline tek bir *blaydyj* degen so'z benen awdarıladı.¹ Ha'r tilde so'ylewshı xalıqtın' tariyxı, ma'deniyatı, da'stu'ri, ku'n ko'risi, turmısı, ka'sibi ha'm t.b.ları pu'tkilley ha'r qıylı bolıwına baylanısh o'zinshelik o'zgesheliklerin ko'rsetetug'ın so'zleri boladı. Onday so'zlerge erkin so'z dizbegi ya ga'p penen tu'sinik beriw mu'mkin. Mısalı, qaraqalpaqsha-orısshı so'zlikte² tu'n'lik-кошма, которой накрывается купол юрты; kerege-деревянная решетка, образующая стены юрты; baqañ-shest, (последством которого закрывают дымовое отверстие юрты; g'unan-двухлетний жеребенок; taulaq-годовалый верблюжонок; gyrjek-gırjek (музыкальный смычковый инструмент-подобие скрипки).

Awdarma so'zlikler du'ziwde frazeologiyalıq so'z dizbeklerin awdarıw u'iken qıyınshılıq tuwdıradı. Frazelogizmlerdi awdarıwda eki usıl qollanıladı. Birinshiden, so'zlik jasalatug'ın tillerdegi ma'nilik jaqtan sa'ykes keletug'ın frazeologizmlerden paydalanıw usılı. Yag'nıy bir tildegi frazeologiyalıq so'z dizbegi ma'nisi jag'ınan jaqın keletug'ın ekinshı tildegi frazeologiyalıq so'z dizbegi menen awdarılıw usılı. Ma'selen, qaraqalpaqsha-orısshı so'zlikten: o'limnen uyat ku'shli-позор хуже смерти; jeti o'lshep bir kes-семь раз измерь, один раз отрежь; ³ orısshı-qazaqsha so'zlikten: средь бела дня-tal tu'ste; между жизнью и смертью-bir ayag'ı jerde, bir ayag'ı go'rde; ломать-голову-bas qatırıw; как снег на голову-to'beden jay tu'skendey; их водой не разольёш-arasınan qıl o'tpeydi.⁴ Ekinshiden,

¹Л.А.Булаховский. Введение в языкознание, М., 1953, 138-бет

²Каракалпакско-русский словарь, под редакцией проф. Н.А.Баскакова М.,1958.

³Sonda

⁴Русско-казакский словарь, под общей редакцией проф. Н.Т.Сауранбаева М.,1954

bir tildegi frazeologizmda ma'nilik jaqтан jaqın keletug'ın frazeologizm ekinshi tilden tabılmag'an jag'dayda olardı awdarma so'zlikte dara so'zler yamasa erkin so'z dizbekleri arqalı awdarıw usılı. Misalı, qaraqalpaqsha-orısssha so'zlikte: at u'sti-поверхностно, нетщательно, невнимательно, халатно; ko'zge tu'siw-обратить внимание, заметит;¹ orısssha-qazaqsha so'zlikte: отправиться на боковую-уыqlawg'a jatiw, уыqıg'a ketiw; с бору да с сосенки-qalay bolsa solay, tan'lamaw; держать нос—по ветру-ın'g'ayg'a beyimlese ketiw; ждaть у моря погоды-bir nemeni ku'tip qol qawsırıp qarap otırıw.²

Joqarıda a'meliy jaqтан ko'birek qollanıhtug'ın uluwma lingvistikalıq so'zlikler bolg'an tu'sindirme so'zlik, awdarma so'zliklerge azlı-ko'pli toqtap o'ttik. Bulardan tisqari til leksikasının' barlıq qatlamların qamtiytug'ın, biraq ha'r qaysısı qanday da bir maqsetti go'zleytug'ın, o'zinshelik o'zgesheliklerine iye bolg'an so'zlikler de uluwma lingvistikalıq so'zlikler qatarına kiredi. Bunday so'zlikler: jiylikler so'zligi, grammatikalıq so'zlik, salıstırmalı so'zlik, etimologiyalıq so'zlik, tariyxıy so'zlik, dialektologiyalıq so'zlik.

So'zlerdin' jiylik so'zligi arqalı qaysı so'zler jiyi, qaysıları siyrek ushurası-tug'ınlıg'ın, yag'nıy so'zlerdin' jumsalıw jiyiligin biliwge boladı. Bul so'zliktin' maqseti-awızsha so'ylewde yamasa belgili bir u'ken tekste so'zlerdin' jumsalıw jiyiligin anıqlaw. Bunday so'zlik so'zlerdin' ha'm grammatikalıq formalardın' xızmeti haqqında juwmaq shıg'arıwıg'a mu'mkinshilik beredi. Sonday-aq, a'meliy jaqтан da, atap aytqanda shet tilin u'yreniwdin' ha'r tu'rli basqıshlarında til leksikasınan ornılı paydalanıwda u'ken a'hmiyetke iye boladı.

Grammatikalıq so'zlikte so'zlerge tolıq grammatikalıq sıpatlama beriledi. Bunday so'zliklerde so'zlerdin' bo'leklerge bo'liniwi ha'm so'z jasalıwı (derivatsiyası) haqqında, so'zlerdin' so'z dizbeginde, kontekste jumsalıwı haqqında mag'lıwmat beriledi.

Etimologiyalıq so'zlikte belgili bir tildegi so'zlerdin' kelip shıg'ırıwı, olardıń en' da'slepki ma'nileri ha'm seslik du'zilisi haqqında mag'luwmat beriledi. Etimologiyalıq so'zlikte anaw ya mınaw so'zdın' kelip shıg'ırıwın anıqlawda tuwısqan tillerdegi sa'ykes so'zler salıstırıladı. So'zlerdin' etimologiyası haqqındag'ı ilimpazlardın' boljawları bayanlanadı. Bunday so'zlikler qatarında to'mendegi so'zliklerdi ko'rsetiwge boladı: M.Fasmer avtorlıg'ındag'ı to'rt tomliq «Этимологический словарь русского языка» (Nemis tilinen awdarg'an ha'm tolıqtırg'an O.N.Trubashev. M., 1964-1973); «Этимологический словарь русского языка» (N.M.Shanskiy redaktorlıg'ında 1963-jıldan baslap shıg'a basladı); E.V.Sevortyannın' avtorlıg'ında eki tomliq «Этимологический словарь тюркских языков» (M., 1974, 1978, 1980)

¹Sonda

²Sonda

Tariyxıy so'zliklerdin' ayırımlarında sa'ykes tildin' tariyxında jazıp qaldırılğ'an jazba estelikler tiykarında ha'r bir so'zdin' yamasa olardın' geypara ma'nilerinin' evolyutsiyası beriledi. Bunday so'zlikler qatarına ju'z jıldan aslam da'wirler dawamında (1854-1961) ag'ayinli Grimmeler ta'repinen do'retilgen so'zlikti ko'rsetiwge boladı. Bunday so'zliklerdin' tag'ı bir ko'rinisine til tariyxının' o'tken da'wirlerine tiyisli mag'lıwmatlarda beretug'ın mına so'zliklerdi ko'rsetip o'tiwge boladı: V.M.Nadelyaev, E.R.Tenishev, A.M.Sherbaklar ta'repinen tayarlang'an «Древнетюркский словарь» (Leningrad, 1969), İ.İ.Sreznevskiydin' «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам», 1975-jıldan baslap shug'a baslag'an «Словарь русского языка XI-XVIIvv.» 1984-jıldan baslap shug'a baslag'an «Словарь русского языка XVIII-v.» sonday-aq to'rt tomliq «Словарь языка Пушкина» (1956-1961). Bunday so'zlikler qatarına ayırım jazıwshılardın' tilinin' so'zliklerin, ayırım shug'armanın' tilinin' so'zliklerin de kirgiziwge boladı.

Salıstırmalı so'zliklerde tuwısqan tillerdegi ortağ tu'birles so'zler beriledi. Bunda so'zlerdin' usashıg'ı ko'rsetiliwi menen birge ayırmashılıqları da an'lanadı. Tillerdin' tuwıshıg'ın, jaqınlıqların da'lillewde salıstırmalı so'zlikler ilimge bahalı mag'lıwmatlar beredi. Bunday so'zliklerge L.Z.Budagovtın' 1869—1871-jılları Sankt-Peterburgte basıp shug'anıg'an «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий», V.V.Radlovtn' 1893—1911-jılları Sankt-Peterburgte jazıp ko'rgen to'rt tomliq «Опыт словаря тюркских наречий» so'zliklerin kirgiziwge boladı. Bul eski so'zlik te uluwma tyurklogiyalıq so'zlikler bolıp sanaladı.

Uluwma so'zlikler qatarına toliq dialektlik so'zlikler de kiredi. Bunda anaw ya minaw dialektin' bolmasa so'yalesimnin' (govordın') dialektlik leksikası beriliw menen birge sol dialektte so'yewshilerdin' tilinde jumsalaturın barlıq so'zler de qamtiladı.

Uluwma lingvistikalıq so'zlikler qatarına tek a'meliy maqsetler ushın qollanılaturın orfografiyalıq (imla) ha'm orfoepiyalıq so'zlikler de kiredi.

Arnawlı lingvistikalıq so'zlikler qatarına frazeologiyalıq so'zlikler kiredi. Bular bir tillik yamasa eki tillik awdarma so'zlik tu'rinde bolıwı mu'mkin. Bunnan usqarı naqıl-maqallar so'zligi, ushırma so'zler so'zligi de sonday arnawlı so'zlikler qatarınan orn aladı.

Arnawlı lingvistikalıq so'zlikler bolg'an sinonimler so'zligi, antonimler so'zligi, omonimler so'zligi de ha'r bir tilde bir tillik yamasa eki tillik (awdarma) tu'rinde boladı. Uluwma so'zlikler qatarına kiretug'ın toliq dialektlik so'zliklerden usqarı arnawlı dialektlik so'zlikler ken'nen qollanıladı. Bul so'zlik belgili bir tildin' bir dialektin yamasa barlıq dialektlik sistemasındag'ı dialektlik leksikanı qamtıydı, al onda a'debiy til leksikası berilmeydi.

Teren' lingvistikaliq arnawlı so'zlikler bolıp ters (obratnıy) so'zlik sanaladı. Bunday so'zlikte so'zlerdi so'zlikke jaylastırw ta'rtibi so'zdin' birinshi ha'ribine emes, al en' son'g'ı ha'ribine qaraladı. En' da'slep keyni a ha'ribine pitken so'zler (a, baba, jaba, ag'a, ada, aza, aya, ala, ana, ata, ara, asa..), onnan keyin a'lipbede jaylasıw izbe-izligine qaray basqa ha'riplerge pitken so'zler beriledi. Bunday so'zlikler suffiksler arqalı so'z jasalatug'ın tillerdi u'yreniwde bahalı qollanba qural xızmetin atqaradı.

Joqarıda ko'rsetilgenlerden tısqarı so'zliklerdin' basqa da tu'rleri ushırasadı. Ma'selen, anaw yamasa minaw ilim, texnika tarawlarına baylanıslı, sol tarawlardın' o'zinshelik o'zgesheliklerin an'latıp turatug'ın, olardın' en' tiykarg'ı tu'siniklerin bildiretug'ın so'zlerin jıynastırıp beretug'ın so'zlikler boladı. Bunday so'zliklerdi terminlik yamasa terminologiyalıq so'zlikler dep ataydı. Olar bir tillik, eki tillik, ko'p tillik tu'rinde awdarma yamasa tu'sindirme so'zlik tu'rinde ushırasadı. Ma'selen, matematika terminlerinin' so'zligi, botanika terminlerinin' so'zligi ha'm t.b.

Juwmaqlap aytqanda, leksikografiyanın' izertlew obektisi bolg'an so'zlikler ko'p tu'rılıgi boyınsha da, qamtıytug'ın materialnıń og'ada ken' bolıwı jag'ınan da, lingvistika iliminin' rawajlanıwı ushın bay material beriwı boyınsha da aynqsha orındı tutadı.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 56 -89 - betler;
Аханов. К. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 96-267 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 85 - 125- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 54 - 151- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 159 - 204- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 69 - 124- betler;
Berdimuratov E. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Leskologiya. No'kis, 1994.

V BAP. GRAMMATIKA

§ 52. Grammatikanın' izertlew obiekti ha'm tarawları

Til — og'ada quramalı qubılıs bolg'anlıqtan til haqqında teren' bilimge iye bolıw ushın onın' birliklerin tu'rli aspektte u'yreniwge tuwra keledi. Tildin' ma'nili birliklerinin' biri bolg'an so'zler tek leksikologiyannın' izertlew obiekti emes, sonın' menen birge grammatikanın'¹ da izertlew obiekti bolıp tabıladı. Grammatikada so'zlerdin' ma'nilik ta'repine emes, al olardıń qurılısına, tu'rli grammatikalıq usıllardıń ta'siri menen o'zgerislerge ushırawına ko'birek itibar beriledi. So'zler leksikologiyada bir tu'rli aspektte, grammatikada ekinshi tu'rli aspektte izertlenedi.

Leksikalıq birlik retinde so'zler zat, ha'reket, qubılıslardı jeke tursında atap ko'rsetedi. So'zlerdi shashılıp jatırǵan shıyǵı zat yaqı qurılıs materialı dep qaraytuǵın bolsaq, olardan tayar buyım yamasa ima'rat sog'ıw ushın so'zler grammatikanın' qaramag'ına o'tıp, belgili bir nızamlılıqlar tiykarında «elekten» o'tkerilip, uyımlastırılıwı kerek. Demek, tildegi so'zler oy-pikirdi bildiriw ushın olar o'z-ara u'ylesip, qarım-qatnasqa tu'siwi, ga'p qurawı sha'rt. Ga'p—oy-pikirdi bildiriwshi sho'lkemlesken iri tillik birlik.

So'z grammatikanın' qaramag'ında tu'rli o'zgerislerge ushırawı arqalı ga'ptin' qurılısında iykemlesip, beyimlesip turadı. Solay etip tildegi so'zlerdin' o'zgeriwi, olardıń qurılısı, tu'rli o'zgerislerge ushıraw qa'deleri, uluwmalıq belgilerine qaray so'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalaw, so'z dizbegi menen ga'pler ha'm olardıń tu'rleri haqqındag'ı quramalı ma'selelerdi grammatika ilimi izertleydi. Qısqaşı, grammatika — ha'r bir tildin' grammatikalıq qurılısı haqqındag'ı ilim.

Grammatika o'zara tıǵız baylanıslı bolg'an u'sh tarawdan turadı: morfologiya, so'z jasalıw ha'm sintaksis. Morfologiya² so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısın, morfemalardıń tu'rlerin, grammatikalıq ma'ni an'latıw usılların, so'zlerdin' leksika-grammatikalıq toparların (so'z shaqapların) izertleytuǵın grammatikanın' ayırıqsha bir tarawı bolıp tabıladı. So'z jasalıw tarawında tu'rli usıllar menen so'zlerdin' jasalıwı izertlenedi. Sintaksis³ —

¹ Grammatika — grekshe grammatike teshne «jazıw o'neri» degendi an'latadı. (So'zbe-so'z: gramma-«ha'rip»)

² Morfologiya — grekshe morfho ha'm logos - «forma haqqında ilim» degendi an'latadı.

³ Sintaksis — grekshe syntaxis - «du'zilis, qurılıs, qatar baylanıs» degen ma'nidegi

so'zlerdin' dizbeklesiw usılların, ga'p ha'm ga'p ag'zaların, olardıń tu'rlerin izertleytug'ın ilim. Qısqaşı, so'z jasalıw ha'm morfologiyanı so'zlerdin' grammatikası, al sintaksisti so'zlerden u'kenirek bolg'an til birliklerinin' grammatikası dewge boladı.

Grammatikanın' bul eki tarawı o'zara tig'ız baylanıslı boladı. Bunday bolıp bo'liniw belgili da'rejede sha'rtlı sıpatqa iye boladı. Sebebi so'zlerdin' formasının' o'zgeriwi arqalı grammatikalıq ma'ni o'zgeriske ushiraytug'ın bolsa, al grammatikalıq ma'ni bildiriwshi formalardıń sintaksislik xızmetlerin bilmey turıp, grammatikalıq ma'nini tolıq biliw mu'mkin emes. Solay etip, jeke so'zlerdin' ta'biyatın morfologiyalıq ko'zqarastan teren' biliw ushın olardı (so'zlerdi) ga'p ishinde basqa qon'silas so'zler menen qarım-qatnasta, baylanista izertlew za'ru'r.

Keyingi da'wirde — morfologiyadan so'z jasalıw ma'selesı bo'linip shıg'ıp, ol grammatikanın' o'z aldına ayrıqsha tarawı retinde qaralatuğ'ın boldı. So'z jasaw haqqındag'ı ilim lingvistikada derivatologiya¹ dep te ayıladı. So'z jasalıw tarawında leksikalıq birlik retindegi so'zlerdin' jasalıwı u'yreniledi.

Grammatika basqa tu'rli ko'z-qarastan qarag'anda, yag'nıy grammatikalıq qurılıstın' o'tken da'wirlerdegi yamasa tildin' rawajlanıwının' ha'zirgi da'wirindegi jag'dayın izertlewı jag'ınan, bolmasa grammatikalıq qubılıslardıń bir neshe tiller ortasında salıstırılı otırıp izertlewı jag'ınan qaray otırıp, tariyxıy grammatika, sıpatlama grammatika, salıstırma grammatika bolıp bo'linedi. Grammatikalıq qubılıslardıń payda bolıwınan baslap, ha'zirgi qa'lpine kelgenge shekemgi rawajlanıw jolların, tu'rli o'zgeriske ushıraw sebeplerin u'yretetug'ın tarawın tariyxıy grammatika izertleydi. Grammatikalıq qubılıslardıń ha'zirgi qa'lpin - grammatikalıq forma menen kategoriyalardıń, grammatikalıq usıllardıń ha'zirgi jag'dayın sıpatlama grammatika izertleydi. Tuwısqan tillerdiń grammatikalıq qurılısın o'zara salıstıra otırıp, olar ortasında nızamlı usasıqlardı, ha'r tu'rli sistemadag'ı tillerdiń ayırmashılıq belgileri menen o'zinshelik o'zgesheliklerin salıstırma grammatika izertleydi.

Grammatikanın' da, leksikologiyanın' da en' a'hmiyetli ma'selelerinin' biri—so'zge qatnas ma'selesı. So'z ma'nilerin tu'sindiriw grammatika ha'm leksikologiyada bir qıylı emes. Leksikologiya ha'r bir so'zdin' basqa barlıq so'zlerden ayırmashılıg'ın «ko'redi». Leksikologiya ushın *ag'ash, taw, tas, jer, suw* ha'm t.b. so'zler - pu'tkilley basqa-basqa so'zler. Al grammatika ushın ol so'zler ha'm ol so'zlerge usag'an basqa da atlıq so'zler bir na'rse—atlıq so'z shaqabı dep qaraladı. Grammatika ko'rsetilgen so'zlerdi bir kategoriyag'a (atlıq so'z shaqabına) birlestirgende olardıń grammatikalıq

¹Derivatologiya grekshe derivatio «do'rendi» ha'nı logos-«ilim»; derivatio-da'slep «da'ryadan suw alıw»-degendi bildirgen, al son' «tu'birden jan'a so'z do'retiw» degendi an'latadı.

qa'siyetlerin esapqa aladı. Bunnan grammatika so'zlerdin' semantikalıq ta'repine hesh kewil bo'lmeydi degen tu'sinix tuwmawı kerek. Grammatikada so'zlerdin' o'zara qarım-qatnası bash orin tutsa, al semantikalıq ta'repi ekinshi da'rejeli a'hmıyetke iye boladı. Leksikologiyada, kerısinshe, so'zdin' semantikalıq ta'repi bash orındı tutadı. Solay etip, grammatikada «qatnas kategoriyası», leksikologiyada «ma'ni kategoriyası» bash oring'a shıg'adı. Sonday-aq grammatikada abstraktsiya ku'shli boladı. Biraq bul leksikologiyada abstraktsiya joq degendi an'latpaydı. Leksikologiyada so'z anıq bir ma'ni bildiriwshi birlik retinde qaraladı. Biraq onda abstraktsiya da boladı. Sebebi qa'legen so'z tek bekıtılgen ayrıqsha bir zattu g'ana bildiriw ushın jumsalıp qoymaydı, al sol tiptegi (klastag'ı) barlıq basqa zatlardı da an'latıw ushın jumsaladı. Mısalı, saat degennen qol saatti, qalta saatti, otırma saatti, diywal saatti, bolmasa ol saatlardın' ishinde de anıq birewin tu'sinemiz; ag'ash degen so'zdi qa'legen bir ag'ashtı, sonın' menen birge uluwma ag'ashtı an'latıw'ga qollanamız. Bul leksikologiyada abstraktsiya arqalı iske asadı.

Grammatikada abstraktsiya leksikologiyadag'ı abstraktsiyadan basqasharaq boladı. Grammatikalıq abstraktsiya tiykarında *ag'ash, taw, tas, jer, suw, saat* ha'm t.b. so'zler birdey grammatikalıq formalar menen o'zgeredi. Mısalı; grammatikalıq forma bolg'an -lar/-ler ko'plik jalg'awı joqarıda ko'rsetilgen so'zlerge jalg'anıw menen birge qaraqalpaq tilindegi tolıp atırg'an basqa da atıqlar'ga jalg'ana beredi; *al, bar, ju'r, oqı, kel, bil, il, bol* sıyaqlı buyırıq meyillerge -dı/-di o'tken ma'ha'l formaları jalg'anıwı menen birge, olar basqa da tolıp atırg'an buyırıq meyillerge ten'dey da'rejede jalg'ana beredi. Sonday-aq, feyildin' -q/-k ko'plik formaları *aldı, bardı, turdı, oqıdı, keldi, bildi, ildi, boldı* ha'm t.b. so'zlerge jalg'anıw menen birge tolıp atırg'an basqa da predikativ (tu'p) feyillerinin' o'tken ma'ha'line jalg'anadı:

ag'ash		al	aldı
taw		bar	bardı
tas		tur	turdı
jer	lar// -ler	oqıdı// -di	oqıdı q//k
suw		kel	keldi
saat		bil	bildi
		il	ildi
		bol	boldı

Grammatikalıq ma'niler leksikalıq ma'ni sıyaqlı tikkeley ko'rinip turmasthan, jo'nekey, leksikalıq ma'niler menen birlikte tutas ga'ptegi so'zlerdin' qarım-qatnasında ko'rinedi. Grammatikalıq ma'ni, a'sirese qarama-qarsı qoyılıw arqalı anıqlanadı. Grammatikalıq formalardın' qarama-qarsı qoyılıwınan payda bolatug'ın sistemanı grammatikalıq kategoriyalar dep ataydı. Basqasha aytqanda, anaw ya minaw grammatikalıq

belgiler arqalı anıqlanatur'ın grammatikalıq ma'nilerdin' qarama-qarsi qoyıl'g'an sistemalarınin' jynag'ınan grammatikalıq kategoriyalardı tu'sinemiz. Grammatikalıq kategoriyalar grammemalardin' sanı boyınsha da, grammatikalıq ma'nilerdi an'latiw usılı boyınsha da, grammatikalıq ma'nilerdin' haqıyqatlıqqa qatnası boyınsha da olar og'ada ha'r qıyl¹.

Grammatikalıq kategoriyalar eki ag'zalı, u'sh ag'zalı ha'm onnan da ko'p ag'zalı bolıwı mu'mkin. Al bir ag'zalı kategoriya bolmaydı. Keminde eki birgelki grammatikalıq formalar bar jerde g'ana grammatikalıq kategoriya boladı. Misalı, qaraqalpaq tilinde san kategoriyası (ko'plik, birlik) eki ag'zalı, tartım ha'm betlik kategoriyaları (birinshi, ekinshi, u'shinshi betler) u'sh ag'zalı, seplik kategoriyası (ataw, iyelik, barıs t.b) ko'p ag'zalı kategoriyalar bolıp sanaladı. Sonday-aq grammatikalıq kategoriyalar so'zlerde, so'z dizbeklerinde, ga'plerde ko'rinetug'ın bolg'anlıqtan olar so'zde bolatug'ın grammatikalıq kategoriyalar bolıp, o'zara qarama-qarsi qoyıladı. So'zdegi grammatikalıq kategoriyalarg'a morfologiyalıq kategoriyalar, al so'z dizbegi ha'm ga'pte bolatug'ın grammatikalıq kategoriyalarg'a sintaksislik kategoriyalar jatadı. Grammatikatinin' tiykarg'ı maqseti grammatikalıq ma'ni ayırmashılıqların ashıw, grammatikalıq ma'ni memen grammatikalıq kategoriyalardı anıqlaw, olardin' o'zara qarım-qatnasın belgilew bolıp tabıladı. Al barlıq grammatikalıq qag'ıydalar usıladı tastıyıqlaw ushın xızmet etedi.

§ 53. Morfema

Ma'ni an'latıwshı til birliklerin ga'p, so'z, morfema desek, solardin' ishinde morfema tag'ı da mayda bo'lexke bo'liwge bolmaytug'ın, ma'ni an'latıwshı til birliğı bolıp sanaladı. Sonday-aq so'z-ataw (nominativ) ma'nisin, ga'p-qatnas (kommunikativ) ma'nisin bildirse, morfema tilde «qurılıs materialı» xızmetin atqaradı.

Morfema tu'sinigi lingvistika iliminde İ.A. Boduen de Kurtene ta'repinen engizilgen. Bul tu'sinik morfologiyada ma'ni an'latıwshı til birlikleri bolg'an tu'bir ha'm qosımtalardı bir birlikke ja'mlestiriw za'ru'rliginen kelip shıqqan. Keyin tildin' en' kishi ma'ni shıg'arıwshı barlıq bo'lexleri (segment, supersegment), grammatikalıq ma'ni an'latiw ushın jumsalatug'ın ko'mekshi so'zler (da'neker, türkewish, janapay, artıkl) morfemalar qatarına jatqarılg'an.

Morfema eki ta'repli tillik birlik bolıp, ol semantikalıq ta'rep (*plan soderjaniya*) penen fonetikalıq (seslik) ta'replerdin' (*plan virajeniya*)

¹Grammema — grammatika so'zinin' tu'birinen «emikalıq» suffiks (fonema, morfema t.b. sıyaqlı) qosılıw arqalı jasalg'an termin. Grammemag'a misal etip ha'r bir qarama-qarsi qoyıl'g'an sandı (birlik yamasa ko'plik), seplikti (iyelik, barıs, tabıs, t.b.), ma'ha'ldi (keler, o'tken, ha'zirgi) ko'rsetiwge boladı. Olardin' ha'r biri ayrıqsha grammemam quraydı.

ja'mlesiwinen turadı. Misalı: *ten'e* so'zi eki morfemadan quralg'an: *ten'* ha'm *e*. Bundag'ı e morfemasının' semantikalıq ta'repi—buyrıq meyillik ma'nisi bolsa, fonetikalıq ta'repi—onın' /e/ foneması ekenligi. Keltirilgen *ten'e* ha'm *kele* so'zindegi e morfeması a'weldegi so'zde buyrıq meyil, son'g'ı so'zde hal feyil tu'rinde semantikalıq jaqtan omonimlik morfema.

Til biliminde morfemag'a baylamsh morf¹, sema² terminleri jumsaladı. So'zlerde jumsalatug'ın morfemanın' sın'arların morf dep ataydı. Misalı, qaraqalpaq tilindegi *ten'e*, *sana*, *tu'ne* degen so'zlerde (e, a,) fonemalarının' ha'r biri morf xızmetin atqaradı. Bul so'zlerde buyrıq meyili ma'nisindegi bir morfema u'sh morf arqalı an'latılıp tur.

Tilde abstrakt (gu'n'girt) birlik sıpatında jumsalatug'ın qa'legen morfema uluwmalastırwshılıq qa'siyetke iye bolw menen birge ayırım morfemalar belgili bir jag'dayg'a sa'ykes allomorfema³ tu'rindegi o'z ko'rinislerine iye boladı. So'ylew ag'ımında yamasa tekste morfemalar belgili bir morfema arqalı ju'zege shug'adı. Morfema eki ta'repli birlik bolg'anlıqtan onun' tilde jumsalatug'ın sın'arları da sa'ykes eki ta'repli (semantikalıq, fonetikalıq) boladı. Morfemanın' seslik (fonetikalıq) jaqtan ha'r qiyh variantlarda jumsalıwına *barsa*, *kelse* sıyaqlı so'zlerdegi sa ha'm se morfemasının' ha'r tu'rılıgı, sonday-aq joqanda keltirilgen *ten'e*, *sana*, *tu'ne* so'zlerindeki /e, a, o/ fonemalarının' jumsalıwın ko'rsetiwge boladı. Keltirilgen so'zlerde seslik o'zgerisler bolg'an menen olarda mazmunlıq jaqtan hesh o'zgeris joq: *barsa*, *kelse* so'zlerinde sa ha'm se morfemaları eki tu'rli seslik ko'riniste bolg'an menen olar bir grammatikalıq ma'ni (sha'rt meyil ma'nisin) an'latadı; son'g'ı nusallardag'ı u'sh tu'rli seslik ko'rinistegi morfema (e, o, o') bir grammatikalıq ma'nisti (buyrıq meyil ma'nisin) an'latadı.

Morfemaların' semantikalıq jaqtan ha'r tu'rli variantlarda jumsalıwına omonimlik morfemaları ko'rsetiwge boladı. Bug'an misal retinde joqarıda keltirilgen *ten'e*, *kele* so'zlerindeki e morfemasın alsaq boladı. Bul e morfeması aldın'g'ı so'zde (*ten'e*) buyrıq meyil, son'g'ıda (*kele*) hal feyil ma'nisinde omonim bolıp kelgen.

So'zler sıyaqlı morfemalar da monosemiya, polisemiya ha'm omonimiya tu'rinde jumsaladı. Misalı: qarap, tarap, sorap ha'm t.b. so'zlerde p morfeması hal feyillik ma'nide monosemiya boladı; artqısh, tutqısh degen so'zlerde qısh morfeması polisemiya boladı (aldın'g'ı so'zde atlıqlasqan-substantivlesken, son'g'ıda atlıqtın' o'zine pu'tkilley aylang'an); sana, bara so'zlerinde a morfeması pu'tkilley basqa-basqa ma'nide junsalıp (sana so'zinde buyrıq meyil, bara so'zinde hal feyil), omonimiya bolıp tur.

¹ Morfa — grekshe morpho-«forma» degen so'zinen alıng'an.

² Sema — grekshe sema, semeion-«tan'ba» so'zinen alıng'an.

³ Allomorfema — grekshe allo-«basqa» ha'm «morfema» so'zlerinen jasalg'an-«morfemanın' bir tu'ri» degen ma'nini an'latadı.

Morfemalar soʻz quruluşındagʻı maʼnisi haʼm atqaratugʻın xızmetleri jagʻınan tuʼbir haʼm koʻmekshi morfemalar bolıp boʻlinedi. Tuʼbir morfema leksikalıq maʼni bildirse, koʻmekshi morfema grammatikalıq maʼni anʼlatadı. Bul jagʻınan negizgi morfema tuʼbirge, al koʻmekshi morfema affikske tuwra keledi. Tuʼbir haʼm affikslerge ayırıqsha toqtaytugʻın bolgʻanlıqtan negizgi haʼm koʻmekshi morfemalar joʻninde bul jerde soʻz etilmedi. Soʻzlerdi enʼ kishi maʼnili birliklerge-morfemagʻa boʻliw morfologiyanınʼ bashı maʼselelerininʼ biri. Soʻzlerdinʼ seslik quramınınʼ ayırım boʻleklerininʼ oʻzgeriske ushirawı, al qalgʻan boʻleklerininʼ koʻplegen basqa soʻzlerde hesh qanday oʻzgerissiz jumsala beriwı olardı morfemagʻa boʻliwge tiykar boladı. Maʼselen, *attınʼ, atı, atlı, atsız, atlar, atlan* haʼm t.b. leksemasınınʼ daʼslepki eki sesi oʻzgerissiz, al qalgʻan jagʻı oʻzgergen. Bul jagʻday oʻzgerissiz qalgʻan aldınʻgʻı boʻlegi (at) menen sonʻgʻı oʻzgerılgen boʻlegi ortasında shegara oʻtedi, ol morfemalardıń shegerası boladı. Ol soʻzlerdinʼ fonemalıq quramınınʼ (aldınʻgʻı eki fonemadan basqasınınʼ) oʻzgeriske ushirawı, yagʻımy sonʻgʻı boʻlegininʼ oʻzgeriwı sogʻan saʼykes maʼnilik taʼrepininʼ de oʻzgeriske ushirawına sebepshi bolıp otır. Biraq barlıq soʻzlerde de daʼslepki (tuʼbir) morfema maʼnisininʼ saqlangʻanlıgʻı, olardıń haʼmmesine ortaқ maʼnininʼ *at* (uʼy haywanı) ekenligi keltirilgen haʼr bir soʻzdinʼ *attan* keyin morfemagʻa boʻline-tugʻınlıgʻın koʻrsetedi. Soʻzlerdi morfemagʻa boʻliwge bul bir tiykar bolsa, exinshiden, keltirilgen soʻzlerdegi sonʻgʻı morfemalardıń haʼr biri tek *at* soʻzine gʻana jalgʻanıp qoymaydı, sonınʼ menen birge basqa da atlıq soʻzlerge jalgʻanadı. Misalı: *attınʼ* bolıwı menen birge *tastınʼ, baliqtınʼ, qustınʼ* haʼm t.b.; *atsız* bolıwı menen birge *tassız, baliqsız, qussız* haʼm t.b. Bulardıń baʼri soʻzdi morfemalargʻa boʻliwge muʼmkinshilik beredi.

Soʻzlerdi morfemalargʻa boʻliw grammatikadagʻı qatanʼ sistemalı qatnasıqlardıń tiykarında boladı. Oʻz gezeginde grammatikadagʻı sistemalıq soʻzlerdinʼ morfemalıq quruluşınan koʻrinedi.

§ 54. Tuʼbir haʼm qosımta

Soʻzlerdinʼ morfologiyalıq quruluşı tuʼbir haʼm qosımtadan turadı. Til biliminde qosımtanı affiks¹ dep te ataydı. Tuʼbir haʼm qosımtalardıń qarama-qarsı qoyılıwı olardıń maʼni bildiriwine, soʻzdinʼ quruluşındagʻı atqaratugʻın xızmetine baylanıshı boladı. Bulardıń bash oʻzgesheligi: tuʼbir leksikalıq maʼnige iye bolıp, aʼdette ol maʼni morfologiyalıq quruluşı iye bolgʻan tutas soʻzdinʼ maʼnisi menen saʼykes keledi. Quruluşı tuʼbir haʼm bir neshe affikslerden turatugʻın soʻzlerdinʼ morfologiyalıq quramın tallap qarasaq, haʼr bir qosımta anaw ya mınaw daʼrejede tuʼbirdi «tuʼrlen-

¹Affiks — latınsha affixus-«bekitilgen» degen soʻzden jasalgʻan atama.

diretug'ınlig'ın» ko'riwge boladı. Misalı: *an'shu, taslaqlı, basshılıqsız, tinishsizlang'an*. Bular eki, u'sh, to'rt, bes morfemalı so'zler bolıp, ha'r bir morfema o'z ma'nilerine iye bolıw menen birge olarg'a tu'bir morfemaların' ma'nisi qosılıp otıradı. Aung'ıraq aytqanda—*an'* tu'bir morfeması bolıp, og'an —*shu* qosımması jalg'ang'anda tu'birdin' buring'ı ma'nisi joyılmaydı, kerisinshe ol ma'nige —*shu* affiksi qosımsha ma'ni qosadı. Keltirilgen basqa misallar jo'ninde de sonday dewge boladı. Solay etip, *an'shu* so'zi an' an'law menen shug'ullanıwshı adamdı bildiredi; *taslaq-tashı jer, taslaqlı-tashı jerdin' barlıg'ı* (ko'pligi) degen ma'nini an'latadı; *basshu*-basqarıwshı adam, *basshılıq*-basqarıw'g'a baylanıshlı abstrakt tu'siniktin' atı, *basshılıqsız*-basshılıqtın' bolımsızlıq ma'nisin an'latadı; *tinish*-tu'bir bildiretug'ın buyırıw ma'nisinin' u'stine jag'day ma'nisi qosıl'g'an, *tinishsiz*-tinish so'zinin' ma'nisine qa'siyetlik ma'nis qosıl'g'an, *tinishsizlang'an*-tag'ı da og'an qa'siyetlik-ha'reketlik ma'ni qosıl'g'an. So'zdin' qurılısında morfemalardin' sını ko'beygen sayın tu'bir diqqattan tus qalıp, ma'nisi gu'n'girtlenetug'ın sıyaqlı.

Joqarıdag'ı morfologiyalıq tallawdan ko'ringerindey-aq, tutas so'zge tu'bir ku'shli ta'sir etedi.

Qosımta o'z aldına turıp leksikalıq ma'ni an'latpaydı. Tu'birden usqarı o'z aldına qollanılmaydı. Qosımmanın' ma'nileri ha'r qıylı. Solay da a'debiyatlarda onı u'sh tu'rli toparg'a bo'lip qaraydı. Atap aytqanda, leksika-grammatikalıq qosımta, sap (taza) grammatikalıq qosımta, formal-strukturalıq qosımta.

Leksika-grammatikalıq qosımtalardı so'z jasawshı yamasa derivatsiyalıq qosımta dep te, suffiksler¹ dep te ataydı. Bug'an misal retinde *basshu, keskir, xatla, tartqısh, balah* ha'm t.b. so'zlerdegi so'z jasawshı qosımtalardı ko'rsetiwge boladı. Leksika-grammatikalıq qosımtalar o'zleri jalg'anatug'ın tu'bir menen birlikte so'zdin' bir pu'tin leksikalıq ma'nisin keltirip shug'aradı. Joqarıdag'ı *basshu* so'zinin' ma'nisi tu'birdin' ma'nisi menen -shı suffiksinin' ma'nisinin' birliginen turadı. Keltirilgen basqa so'zler de tu'bir menen qosımmanın' ma'nilerinin' birliginen turadı. *Bas* so'zi adam mu'shesin bildirse, *basshu* degennen endi adamnıń o'zin tu'sinemiz; *kes*-ha'reketti an'latıwshı feyil bolsa, *keskir* degende zattın' qa'siyetin an'latadı; *xat*-zattı bildirse, *xatla* so'zi -ha'reketti an'latatug'ın feyil; *tart*-feyil, *tartqısh*-atlıq; *bala*-atlıq, *balah*-kelbetlik. Tu'birge qosımta jalg'anıwı menen so'zlerdin' buring'ı ma'nisi o'zgeredi. Biraq tu'birdin' ma'nisi de anıq bilinip turadı.

Sap grammatikalıq qosımtalardı relyatsiyalıq² qosımtalar dep te ataydı. Bunday qosımtalardin' qatarına jalg'awlar kiredi. Jalg'awlar tu'birdi

¹Suffiks—latınsha suffixus—« astına bekitilgen» degen ma'nidegi so'zden jasalg'an atama.

²Relyatsiya—latınsha relatio—« qatnas» degen so'zden jasalg'an atama.

semantikaliq jaqтан o'zgeripesten, og'an grammatikalıq ma'ni qosadı. Misalı: *attın', balalar, kitabım* so'zlerinde seplik, ko'plik, tartım jalg'awları tu'birdin' semantikaliq ma'nisi u'stine sa'ykes grammatikalıq ma'ni qosıp tur.

Tilde en' ko'p jumsalatuğ'in o'nimli qosımtalar leksika-grammatikalıq ha'm sap grammatikalıq qosımtalar bolıp tabıladı. Olar menen birge tillerde qosımsha strukturalıq xızmet atqarıwshı ko'mekshi grammatikalıq affiksler de ushırasadı. Bularдын' qatarına orıs tilindegi baylanıstırıwshı a,o,e affikslerin jatqarıwğ'a boladı. Misalı: *авиабилет, самообслуживание, кинематография* ha'm t.b.

Joqarıda tu'bir ha'm qosımtalardıń semantikaliq o'zgeshelikleri so'z etilgen bolsa, to'mende olardıń seslik qurılısı, formaları jo'ninde ayıladı.

Tu'bir ha'm qosımtalar fonemaliq qurılısı boyınsha, izbe-izligi ha'm so'zde jumsalıw pozitsiyası (basta, ortada, aqırında) jag'ınan ayırılıp turadı.

Tu'birdin' fonemaliq quramı qosımtanın' fonemaliq quramnan ko'birek bolıwı mu'mkin. Misalı: *ten'e, sana, suna, taraq, gu'rek, quraq* so'zlerinde tu'bir u'sh ha'm to'rt fonemadan ibarat bolsa, qosımta tek bir fonemadan turadı; *taqla, baqla, qızıl, balalı, etikshi, azang'ı* so'zlerinde tu'bir u'sh ha'm to'rt fonemadan quralsa, qosımta eki fonemadan jasalg'an. Sonday-aq, tu'bir menen qosımtanın' fonemaliq quramı ten' bolıwı da, geybir so'zlerde ha'tte qosımtanın' fonemaliq quramı ko'birek bolıwı da mu'mkin. Misalı: *taslaq, qashqan, atla, isle* so'zlerinde tu'bir ha'm qosımtalardıń fonemaliq quramı ten'dey; *atqar, isker* tipindegi so'zlerde tu'birdin' fonemaliq quramınan qosımtanın' fonemaliq quramı ko'birek. Ortasha alg'anda du'nya tillerinde tu'birdin' fonemaliq quramı qosımtalardıń fonemaliq quramınan ko'birek boladı.

Tu'bir so'zlerdin' sho'lkemlestiriwshı orayı boladı. Al qosımtalar tu'birdin' basında, ortasında ha'm aqırında qollanıla beredi.

Tu'birdin' basında qollanılatuğ'in qosımtanı prefiks¹ yamasa pristavka deymiz. Prefiksler orıs tilinde ko'birek qollanıladı. Misalı: *наиболее, загород, разговор, приехал* ha'm t.b. Tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde olar siyrek qollanıladı. Ma'selen, *naduris, nama'lim, biyma'lim, namaqul, biya'rwa, biya'depsıyaqlı* so'zlerde g'ana ushırasadı.

Tu'rkiy tiller agglutinativ² (jalg'amah) tiller qatarına kiretuğ'in bolg'anlıqtan qosımtalar tu'birdin' aqırına jalg'anadı. Eger qosımta birew emes ko'p bolsa, birinen son' biri shınjır ta'rizli dizbeklesip keledi. Misalı: *sıqla, basqarma, baliqshılıqtın', basqılamag'anının'* ha'm t.b. Til biliminde tu'birdin' aqırına jalg'ang'an qosımtanı postfiks³ dep ataydı. Qosımtalardıń

¹Prefiks—latinsha praefixum—«aldına bekitilgen» so'zinen jasalg'an

²Agglutinativ—latinsha agglutatio—«jalg'astırıw, jelimlew» ma'nisindegi so'zden jasalg'an.

³Postfiks—latinshapost-«arti»ha'm fixum-«bekitilgen (artına bekitilgen)» so'zlernen do'regen. Bul termin İ.A.Bduen de Kurtene ta'repinen kirgizilgen.

tu'bir meene tu'birdin' arasında keliwin interfiks¹, tu'birdin' o'zining' ishinde keliwin infiks² dep ataydi. Interfikske misal retinde joqarida ko'rsetilgen oris tilindeki eki tu'birdi tutastirishu a, e, o qosimtalarni keltirivge boladi. Infikske misal retinde latin tilindeki ha'zirgi ma'ha'ldi an'latiw ushun jumsalaturug'in p formasin jatqariwg'a boladi (latinsha fidi-men qadadim, findo-qadap atirman); infiks eski ha'm ayırım ha'zirgi İndo-Evropa tillerinin' (a'yyemgi grek, latin, litva tillerinde) feyil formalarında jumsaladi.³

Dunya tillerinde tu'birge joqarida ko'rsetilgenlerden basqa da qosimtalar jalg'anıw jag'dayları ushırasadı. Ma'selen, tu'birdin' eki ta'repinin' qosımta menen qorshalıwı tsirkumfiks⁴ delinedi. Bug'an misal retinde nemis tilindeki mach, les tu'birlerinen jasalg'an *gemacht (islengen), gelesen (oqılǵ'an)* so'zlerin keltirivge boladi. Sonday-aq tu'bir de, qosımta da bir-birine sin'isip, o'tlesip ketiwi mu'mkin. Bug'an misal retinde flektiv tiller qatarına jataturug'in arab, evrey tillerindeki qosımtalardı ko'rsetivge boladi. Misalı, arab tilinde u'sh dawıssız sestem quralg'an ktb tu'birine qosımtalar bılay qosıladı: *kataba-jazdı, kutiba-jazıldı, katibun-xatker, kitabun-kitap, maktabun-mektep.*⁵

Tu'birdin' seslik qurılısınin' o'zgeriwin grammatikada ishki fleksiya qubılısı dep ataydi.

Tu'bir ha'm qosımtalardıń o'zara ta'sir etiwı ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı da'rejede ju'zege shıg'adı. Ma'selen, slavyan tillerinde son'g'ı morfema aldın'g'ı morfemag'a ko'birek ta'sir etetug'in bolsa, tu'rkiy tillerinde singarmonizm nızamı tiykarında tu'bir o'zinen son'g'ı keletug'in qosımtalarg'a ta'sir etedi.

Morfemanın' qurılısı dara (bir) morfemadan da eki yamasa ko'p morfemadan da turıwı mu'mkin. Sonday-aq ma'nili so'zler menen birge ko'mekshi so'zler de morfemalarg'a bo'liniwi mu'mkin. Ma'nili so'zdin' morfemalarg'a bo'liniwin joqarida ko'rđik. Ko'mekshi edi, eken so'zlerin alsaq, olar da eki morfemag'a bo'linedi: e-di, e-ken. Biraq tu'bir morfema e o'z aldına qollanılmaydı.

Tu'bir o'z aldına turıp ta (bas, tas, at), eki tu'bir qosılıp ta (aviabilet), ko'p morfemalı so'zlerdin' qurılısında da (*basqarma, taslaq, atla*) kele beredi. Barlıq jag'dayda da oraylıq orındı tu'bir morfema iyeleydi. Al qosımtalar bolsa ko'mekshi xızmet atqaradı. Qa'legen so'z ya jalg'ız tu'birden, ya tu'birlerdin' birigiwinen (juplasıwınan), ya tu'bir menen qosımtalardıń qosındısınan turadı.

¹Interfiks—latinsha inter-« arası, ortası» ha'm bekitilgen so'zlerinen do'regen.

²Infiks—latinsha infixum-« ortasına (ishine)» ha'm bekitilgen so'zlerinen jasalg'an.

³Ю.С. Маслов. 136-bet.

⁴Tsirkumfiks—latinsha sircum-« do'g'rek». ha'm bekitilgen so'zlerinen jasalg'an.

⁵Ю.С.Маслов, 176-bet.

§ 55. Grammatikalıq ma'ninin' bildiriliw uslları

Du'nya tillerinde grammatikalıq ma'ni ko'p tu'rli jollar menen bildiriledi. Sonın' en' bashlarına qısqasha toqtaymız.

Qosımta jalg'anıw usılı (affiksatsiya). O'tken temada aytilg'anınday-aq, qosımtalar tu'birge jalg'ana otııp tu'rli grammatikalıq ma'niler an'latadı. Grammatikalıq ma'ni bildiriwdin' bul usılı en' o'nimli usil bolıp tabıladı. A'sirese, bul usil tu'rkiy, İndo-Evropa, İbero-Kavkaz tillerinde o'nimli (aktiv) qollanıladı. Qosımtalar tu'birdin' aldına (prefiks), artına (postfiks), ortasına (infiks) jalg'anıwı arqalı tu'birge leksika-grammatikalıq yamasa taza grammatikalıq ma'niler bildirip keledi. Ha'r bir qosımta bir yamasa qatarına birneshe grammatikalıq ma'ni an'latıp turıwı mu'mkin. Misalı: *balanın'*, *balag'a* so'zlerinde *nn'*, *-g'a* qosımtaları seplikti bildirip, *barsa* so'zinde *-sa* qosımtası sha'rt meyil ma'nisin bildirip, ol qosımtaldın' ha'r biri tek bir-birden grammatikalıq ma'ni an'latıp tur. Al *ayttı* ha'm *oqıdı* sıyaqlı so'zlerde *-tı*, *-dı* qosımtaları u'shinshi bet, o'tken ma'ha'l ma'nislerin, *ayttıq*, *oqıdıq* so'zlerinde *-q* qosımtası birinshi bet, ko'plik ma'nislerin bildire otııp, ha'r bir qosımta eki grammatikalıq ma'ni an'latıp tur. Tu'birge bir neshe qosımtalar qatarına qosılğ'anda bildiretug'in grammatikalıq ma'nilerinin' sıpatına qaray izbe-izligin saqlay otııp jalg'anadı. Da'slep derivatsiyalıq, onnan keyin relyatsiyalıq qosımtalar jalg'anadı. Misalı: *basshılar*, *balıqshıg'a*, *islen'*, *shanıshqısı* ha'm t.b. Eger bir neshe relyatsiyalıq affiksler atlıq so'zge qatarına jalg'anatug'in bolsa, qatan' ta'rtıp penen da'slep ko'plik, onnan son' tartım, seplik, betlik jalg'awları izbe-iz jalg'anadı. Misalı: *oqıwshıların'ızdanbız* degen so'zdi tallap qarasaq, *oqı-tu'bir*, *w-atawısh feyildin'*, *-shı* atlıqtın' suffiksleri, *-lar-ko'plik jalg'aw*, *-ın'ız-tartım jalg'aw*, *-dan-seplik jalg'aw*, *-bız-betlik jalg'aw*. Tu'rkiy tiller jalg'amalı tiller qatarına jatqanlıqtan qosımtalar, ko'rinip turg'anınday-aq, shınjır ta'rizli birinin' izine biri jalg'ana beredi ha'm olardıń shegarası anıq bilinip turadı. Al onis tilinde fuziya¹ qubılısı basın boladı. Onda qosımta tu'bir menen sin'isip ketip, tu'bir ko'birek fonetikalıq o'zgerisierge usıraydı. Misalı: *сон-сна, день-дня, друг-другья, писать-пишу*. Sonday-aq, qosımtalar ko'binshe bir emes, al bir neshe grammatikalıq ma'ni bildiredi. Misalı: *детям* degen so'zde *ям* affiksi onis tilinde baris sepligi ma'nisi menen birlikte ko'plik ma'nini an'latadı.

Ishki fleksiya usılı. Du'nya tillerinde so'z jasawdın' o'nimli usıllarınn' biri ishki fleksiya usılı boladı. Tu'birdin' fonemalıq quramın o'zgeritiw menen grammatikalıq ma'ni an'latıw ishki fleksiya delinedi. Eger singarmonizmdi affiksatsiya menen baylanıstırsaq, ishki fleksiyanı

¹Fuziya — latinsha fusio-« eritindi, quyma» ma'nisindegi so'zden do'regen atama. Bul termin E.Sepir ta'repinen kirgizilgen.

fuziya qubılısı menen baylanıstırıw kerek. Jalg'amalı tillerge singarmonizm ta'n bolsa, flektiv tillerge fuziya ta'n boladı. Flektiv tillerdin' biri bolıp esaplanatug'ın orıs tilinde seslerdin' almasıwı ko'plep ushırasadı. Biraq barlıq seslerdin' almasıwı fleksiya usılı retinde grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın jumsala bermeydi. Ma'selen, *друж-друга, клуб-клуба, столп-столба*. Bul so'zlerdegi seslerdin' almasıwı grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın emes, al fonetikalıq sebeplerdin' tiykarında iske asıp tur. Al *избегать-избежать, убежать-убежать, прибегают-прибежать* degen so'zlerde g ha'm j seslerinin' almasıwı hesh qanday fonetikalıq sebeplerden emes. Bul jerde olar (g,j) grammatikalıq ma'ni bildiriw maqsetinde almastırılıp, feyildin' vid kategoriyasın (*совершенный, несовершенный вид*) bildiriw ushın jumsalıp tur. Bunday grammatikalıq ma'nisti bildiriw ushın ayırım dawıslılar tu'sip qaldırılıwı da mu'mkin. Misalı: *дружок-дружка, кружок-кружка, избирать-избрать, называть-назвать*.

İshki fleksiya usılı ta'n bolg'an tiller qatarına arab, evrey tillerin jatqarıwg'a boladı. Ol tillerde tu'birdin' ortasına seslerdin' kirgiziliwi menen tu'rli leksika-grammatikalıq ha'm grammatikalıq ma'niler bildirile beredi.

Juplasıw usılı (reduplikatsiya¹). So'zlerdi juplastırıp, ta'kirarlap ayıw ko'pshilik tillerde ushırasadı. Bul leksika-grammatikalıq ma'ni bildiriwdin' ayırıqsha bir usılı bolıp sanaladı. Bunday qubılıstın' baslaması retinde ayırım buwınlardıń ta'kirarlanıwın ko'rsetiwge boladı. Misalı: *мама, папа, няня, дядя* ha'm t.b. Buwınlardıń ta'kirarlanıwı, so'zde sho'lkemlestiriwshilik xızmet atqarıp tur. Ko'pshilik jag'dayda ta'kirarlanıw arqalı ko'plik ma'ni bildiriledi. Misalı, malay tilinde: *orang-adam, orang-orang* — *adamlar*, xausa tilinde (Oraylıq ha'm Batus Sudanda): *iri-sort, tu'r*, ko'plik-*iri-iri; dabana-ken'es*, ko'plik-*dabanbana; fani-aq*, ko'plik-*fanfanu; nagani-jaqsı*, ko'plik-*nagangaun*; koreets tilinde ayırıqsha «bo'lsheklewshi» ma'nisti an'latadı: *saram-adam, saram-saram-adamlardan biri; ship-u'y, ship-ship-u'ylerden biri*.²

Grammatikalıq ma'ni an'latıwdın' juplasıw usılı tu'rkiy tillerde ju'da' ken' en jayg'an. Tu'rkiy tillerde jup so'zler tiykarınan eki tu'rli jol menen jasaladı. Bir so'zdin' qaytalanıwı arqalı (*ayta-ayta, u'yin-u'yin, so'zbe-so'z, eki-ekiden; ha'm t.b.*) eki tu'rli so'zdin' juplasıp keliwi arqalı: *ag'ayin-tuwg'an, apa-sin'li, uzınlı-qısqalı, bes-altı ha'm t.b.*

Birigiw usılı. Eki tu'birdin' birigip, bir ma'nisti an'latıwınan birikken so'zler jasaladı. So'zlerdin' birigiwinen grammatikalıq ma'ni emes, al leksikalıq ma'ni anıq bilinip turadı. Ma'selen, *bu'gin, biyıl, qolg'ap, bilezik, tasbaqa* so'zlerinin' ha'r biri eki so'zdin' birigiwinen jasalg'an. Komponentlerdin' ma'nileri birikken so'zlerde tolıq saqlang'an. So'zlerdin' birigiwinen grammatikalıq ma'ni bildirilip turg'an joq.

¹Reduplikatsiya — latinsha re-«tazadan, qaytadan» ha'm «duplikat» «eki ese» degen so'zlerden jasalag'an atama.

²Ю.С. Маслов. Sonda 142-бет.

Joqarida ko'rsetilgenindey-aq, jup so'zlerde leksika-grammatikalıq, grammatikalıq ma'ni anıq bilinip tursa, birikken so'zlerde leksikalıq ma'ni basım boladı. Geypara tillerde so'zlerdi biriktiriw ushın ayırıqsha sesler qollanladı. Misali, onı tilinde *паровоз, теплоход, землемер* so'zlerinde eki tu'birdi biriktiriw xızmetin o ha'm e sesleri atqarıp tur.

Ko'mekshi so'zler usılı. So'zlerdin' ornı ta'rtibi, ko'mekshi so'zler, pa't leksikalıq ma'ni bildiriw menen birge grammatikalıq ma'nini de an'latadı. Sonlıqtan olardı da grammatikalıq ma'ni an'latıw usıllarına jatqarıwǵa boladı. Bulardın' ishinde en' ko'p qollanılatug'ını ko'mekshi so'zler usılı bolıp, biz bul usılıǵa ayırıqsha toqtap o'temiz.

Tildegı barlıq so'zler ma'nili ha'm ko'mekshi bolıp ekige bo'linedi. Ko'mekshi so'zler nominativlik (ataw) qa'siyetine iye emes, leksikalıq ma'ni bildirmeydi. Sonlıqtan bo'lek turıp ga'p ag'zası bolı almaydı. Olar ma'nili so'zlerdin' grammatikalıq ma'nilerin an'latıw ushın xızmet etedi. Sol sebepli qosımtalarg'a jaqın bolıp keledi. Biraq qosımtalar so'zdin' bo'legi bolıp, olar o'z aldına bo'lek qollanıla almaytug'ın bolsa, ko'mekshi so'zler ayırıqsha so'zler bolıp esaplanadı. Ha'r qıylı grammatikalıq ma'ni an'latatug'ın bolg'anlıqtan ko'mekshi so'zler so'z do'retiwdin', affiksatsiya usılı onsha rawajlanbag'an du'nya tillerinde ken'nen paydalanıladı.

Ko'mekshi so'zler qatarına predloglar ha'm tirkewishler, da'nekerler, janapaylar, artikler kiredi. Ko'mekshi so'z xızmetinde ayırım feyiller (ko'mekshi feyiller), geypara almasıqlar ha'm basqa da so'z shaqapları kiriwi mu'mkin.

Predloglar ha'm tirkewishler. Atlıqtın' grammatikalıq ma'nilerin bildiriwde ha'm onın' so'z dizbegi ha'm ga'p quramında qollanılıwı ushın en' a'hmiyetli qurallar qatarına predloglar ha'm tirkewishler kiredi.

Predloglar atlıq yamasa substantivlesken so'zlerdin' aldında turıp, ga'p ag'zaları arasındag'ı bag'ınnı'qi baylanıstı bildiriw ushın qollanıladı, yag'ınıy bir so'zdi (atlıqtı) basqa so'zge bag'ındırıp keledi. Misali, onı tilinde: *лежит на столе, положил на стол, отошел от стола*. Predloglar atlıqtın' seplik formalarınun' jasalıwına qatnasıp ken'islik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik qatnaslardı bildiredi. Ma'selen, *смотреть в окно* degende *в* predlogı «*окно*» so'zinin' jalg'awı bolmasa da, onın' vinitelny sepligi ekenligin bildiredi.

Tirkewishler de predloglarga jaqın xızmetti atqaradı. Biraq tirkewishler o'zi qatnaslı so'zinin' keyninde qollanılıp, onın' basqa so'zlerge qatnasım bildiredi. Olar da zatlar ha'm qubılıslar arasındag'ı ken'islik, waqıtlıq, maqsetlik, sebeplik, obektlik ha'm t.b. qatnaslardı bildiredi. Tirkewishler İndo-Evropa tillerinde onsha ushuraspaydı. Olar tu'rkiy, fin-ugor, mong'ol, yapon ha'm t.b. tillerde ken'nen paydalanıladı ha'm so'zler arasındag'ı bag'ınnı'qi baylanıstı ko'rsetedi. Tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde olar ataw sepligindegi (qaraqalp.: *qa'lem menen jazaman*; tatar.: *karandash bela'n yazam*; qaraqalp.: *ilim haqqında gu'rrin*; o'zb.: *fan haqida suhbat*), baris

sepligindegi (qaraqalp.: *keshke taman keliw*, tat.: *kishka' taba kilu*, qaraqalp.: *jawing'a qaramastan ketti*; uyg'ır.: *ko'pshiliknin' pikriga' qarimastin*), shug'ıs sepligindegi (qaraqalp.: *bir aydan keyin*; uyg'ır.: *bir aydin' keyin*; qaraqalp.: *sennen basqa*; uyg'ır.: *sa'ndin bashqa*; tatar.: *Abdulladan bashqa*) atlıq ha'm substantivlesken so'zlerdin' keyninde qullanıladı.

Da'nekerler so'zler arasındag'ı dizbekli ha'm bag'ınun'qı qatnastı bildiriw ushın paydalanıladı. Bag'ınun'qı qatnastı olar qospa ga'plerde bildiredi, sebebi jay ga'plerde onday qatnastı predloglar menen tirkewishler atqaradı. Misalı, qaraqalp: Ol oqıydı ha'm isleydi; orıs: Он учится и работает.

Janapaylar so'ylewshinin' o'zinin' aytqan pikirine qatnasın bildiredi. Sonlıqtan da olar ha'r qıylı ma'niler an'latadı: maqullaw (awa, durıs), biykarlaw (kelmeydi), soraw (oqıy ma?) ha'm t.b. Olar siltew (a'ne, minekey), anıqlaw (da'l, tap), ku'sheytiw (sen-aq ayt), ajratıw-sheklew (tek, g'ana), modal-buyrıq (qa'ne, meyli) ha'm t.b. tu'rlerge bo'linedi. A'sirese forma jasawshı janapaylar so'zlerdin' ha'r qıylı formalarnı jasaydı. Ma'selen, ma//me, ba//be, pa//pe janapayları feyildin' bolımsız formasın jasaydı (jazba, so'yleme), ta'kirar so'zlerdin' komponentlerin baylanıstradı: u'y-me-u'y, awılma-awıl ha'm t.b.

Orıs tilinde *бы* janapayı feyildin' sha'rtli meyilin jasaydı, inglis tilinde feyildin' infinitiv formasının' ko'rsetkishi sıpatında to (to read-oqıw, to some-keliw) janapayı qullanıladı, nemets tilinde kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' arttırıw da'rejesi am janapayı ja'rdeminde (am grobten-ju'da' u'lken) jasaladı, frantsuz tilinde betlik emes feyillerdin' ko'rsetkishi sıpatında il janapayı (il faut-kerek) qullanıladı.

Artıkl ko'plegen İndo-Evropa tillerinde (german, roman tillerinde), arab, vengr ha'm t.b. tillerde atlıqtın' ko'rsetkishi sıpatında qullanıladı. Artıkl qa'legen so'zdi athqqa aylandıradı. Misalı, nemets tilinde: *das Lesen-oqıw*; inglis tilinde *the remake-qayta islew*. Artıklidin' ja'rdeminde athqlardag'ı anıqlıq ha'm anıqsızlıq kategoriyası bildiriledi. Misalı, nemets tilinde: *das Bush-anıq (belgili bir) kitap*, *ein Bush-uluwma kitap*, inglis tilinde: *the book-qa'legen kitap*, frantsuz tilinde: *le paysan-anıq, belgili diyqan, un paysan-qa'legen diyqan*.

Rod kategoriyası bar ayırım tillerde artıkl sol rodtın' ko'rsetkishi xızmetin atqaradı: Misalı, nemis tilinde *der Tissh-stol* (muj. rod), *das Kind-bala* (sredniy rod), *die Zeitung-gazeta* (jenskiy rod), frantsuz tilinde *le mur-diywal* (muj. rod), *la rue-ko'she* (jen. rod).

Ko'plegen tillerde artıkl athqtın' sanın bildiredi. Ma'selen, nemets tilinde *das Fenster-ayna*, *die Fenster-aynalar*. İnglis tilinde anıqsızlıq d artıklinin' tu'sirilip ayılıwı arqalı ko'plik forma bildiriledi: *a swine (shoshqa)-swine (shoshqalar)*.

Ayırım tillerde artıkl athqlardın' seplik formalarnı ko'rsetedi. Ma'selen, nemets tilinde: *der Lehrer — mug'allim, des Lehrers — mug'allimnin'*, *dem Lehrer — mug'allimge, den Lehrer — mug'allimdi*.

Ko'mekshi feyiller de feyildin' grammatikalıq ma'nilerin an'latıwda ken'nen qollanıladı. Olar arqalı ko'binese ma'ha'l ma'nisi bildiriled. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde edi o'tken ma'ha'ldi (*kelgen edi, kelip edi*), orıs tilinde буду келер ma'ha'ldi (*буду писать, будешь писать*), nemets tilinde *haben, sein* o'tken ma'ha'ldi (*ish habe gefragt-men soradım*) bildiredi.

Suppletivizm¹ usılı da grammatikalıq ma'ni an'latıwda ayırım tillerde qollanıladı. Suppletivizm-bir so'zdin' grammatikalıq ma'nilerinin' ha'r qıylı tu'birler yamasa tiykarlar arqalı bildiriliwi. Misalı, orıs tilinde: *govorit* (несов. вид) - *сказать* (сов. вид), *человек* (birlik san) - *люди* (ko'plik san), qaraqalpaq tilinde: *men* (birik san) - *biz* (ko'plik san), inglis tilinde: *good* (jaqsı) - *better* (en' jaqsı) ha'm t.b.

§ 56. So'z shaqapları

Tildegı so'zlerdin' ma'nileri ha'r qıylı bolıwı menen birge bir topar so'zler ortasında ma'ni jaqınlıg'ı da seziledi. Sonday-aq, ma'nilik jaqtan ortaqlıqqa iye topardag'ı so'zler grammatikalıq jaqtan da uluwmalıq qa'siyetke iye boladı. Tildegı bunday qubılıslar barlıq so'zlerdi leksika-grammatikalıq jaqtan toparlarga bo'lip, klassifikatsiyalawg'a mu'mkinshilik beredi. So'z shaqapları degennen biz tildin' leksikalıq birliklerinin' (so'zlerdin') grammatikalıq toparlarga bo'liniwin tu'sinemiz. So'zlerdi ha'r qıylı toparlarga jatqarıw olardin' anaw ya minaw da'rejede ortaқ semantikalıq-grammatikalıq belgilerge iye exenligine tikxeley baylanış boladı.

Ha'r qıylı so'z shaqaplarına kiretug'in so'zler bir-birinen grammatikalıq ma'nileri jag'man, morfologiyalıq belgileri ha'm sintaksislik xızmeti boyınsha ayrılıp turadı. Tildegı qa'legen so'z leksika-grammatikalıq jaqtan belgili bir so'zlerdin' toparına, anaw ya minaw so'z shaqabına tiyisli boladı. So'z shaqaplarınan tisqari so'z joq.

Jeke tillerdin' morfologiyasında so'z shaqapları ma'selesin sheshiwde, olardı klassifikatsiyalawda uluwma so'z shaqapları teoriyasına su'yeniledi. Sonday-aq jeke tildin' o'zinshelek o'zgeshelikleri de so'zsis esapqa alınıwı za'ru'r. So'z shaqabı jo'nindegi uluwma teoriyamı jeke tildin' so'z shaqabın klassifikatsiyalaw teoriyası menen u'ylestiriw kerek. Demek, belgili bir tildin' grammatikalıq o'zgesheligin esapqa ala otırıp, uluwma so'z shaqabı jo'nindegi teoriya negizinde klassifikatsiyalaw durıs boladı.

Tildegı leksikalıq birlikler bolg'an so'zlerdi tu'rli belgilerine qaray grammatikalıq toparlarga (so'z shaqaplarına) bo'liw juda' erteden baslang'an. Ha'r tu'rli da'wirlerde ha'r qıylı da'rejede so'z etilip kelgen so'z shaqapları ha'm olardin' klassifikatsiyası ma'seleleri ilimpazlar ortasında ko'plegen tartıslardı payda etti.

¹Suppletivizm — latinsha suppleo—«tohqıruw» so'zinen jasalg'an atama.

So'z shaqaplarinin' tariyxı og'ada a'yyemgi zamanlardan baslanadi. Bizin' eramızdan buringi IV a'sirde Aristotel so'z shaqapların atawish, feyil ha'm janapaylar dep u'shke bo'lgan. Ol janapaylardin' qatarına barlıq ko'mekshi so'zlerdi ha'm almasıqlardı kirgizgen. Onnan eki a'sir keyin so'z shaqapların klassifikatsiyalaw ma'selesı Aleksandriyalı grek ilimpazları ta'repinen puxta u'yrenildi ha'm olar ta'repinen segiz so'z shaqabı belgilendi: atawish (atlıq ha'm kelbetlikler menen birlikte), feyil, kelbetlik feyil, artikl, almasıq, predlog, ra'wish, da'neker.

So'z shaqabına klassifikatsiyalawdı rimliler latin tili ushun shamalı o'zgerisleri menen greklerden qabil etip alg'an. Son'ıraq atawishlar u'sh so'z shaqabına—atlıq, sanlıq ha'm kelbetliklerge bo'lingen. Al kelbetlik feyil bolsa feyil so'z shaqabına kirgizilgen. So'z shaqaplarına bo'liwdin' bul qa'liplesken sxeması geypara o'zgerisleri menen ha'zirgi du'nya tillerinde de paydalanılıp kelmekte.

So'z shaqaplarına klassifikatsiyalaw kem-kem teren'lestirildi, ilimiy jaqтан ja'n-jaqlı u'yrenildi. Bul ha'r tu'rli du'nya tillerinin' materialların teren'irek izertlew menen birge alıp barıldı. Na'tiyjede burnı eskerilmegen so'zlerdin' toparı ashıldı ha'm olar «jan'a so'z shaqabı» retinde qaraldı.

Oris lingvistikasında so'z shaqabı haqqında ta'liymat orta a'sirlerde payda boldı. Al XIX-XX a'sirlerge kelgende qa'liplesken da'stu'r boyınsha so'z shaqabına klassifikatsiyalawdag'ı jiberilip atırğ'an kemshilikler ko'rsetildi.

Oris lingvistika iliminin' ko'rnekli wa'killeri F.F.Fortunatov, D.N.Ushakov, M.N.Peterson so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda tek formal grammatikalıq belgilerge su'yeniwdi usındı. Olardin' ko'rsetiwinshe, barlıq so'zler so'z o'zgeriwshi formalarg'a iye tu'rleniwshi so'zler ha'm so'z tu'rleniwshi formalarg'a iye emes tu'rlenbewshi so'zler bolıp bo'linedi. Al tu'rleniwshi so'zlerdin' o'zleri betleniwshi, sepieniwshi so'zler bolıp bo'linedi. Bunday belgilerine qarap so'zlerdi klassifikatsiyalaw qıyın. O'ytkeni, o'zara jaqın tillerdin' o'zlerinde bunday so'z shaqapları bunday formal belgileri jag'ınan bir-biri menen usaspawı, kerisinshe basqa-basqa sistemalarg'a kiretug'in tillerde so'z shaqapları formal-grammatikalıq belgileri jag'ınan usas bolıwı mu'mkin. So'z shaqaplarına klassifikatsiyalawdag'ı bul printsiptin' naduris ekenligin mına faktte tastıyıqlaydı. Formal-grammatistlerdin' pikirinshe, kelbetlikler seplik, san ha'm rod boyınsha o'zgeredi dese, bul anıqlama oris tiline tuwra keledi, al qaraqalpaq tiline tuwra kelmeydi. Mısalı, oris tilinde-*большому дому, большой дом (большое окно, большая карта), большие дома (большие окна, большие карты)*; qaraqalpaq tilinde-*u'iken u'yge, u'iken u'y (u'iken ауа, u'iken карта), u'iken u'yer (u'iken aynalar, u'iken kartalar)*. So'zlerdin' bir qıylı grammatikalıq belgilerinin' ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı formalarda ko'riniwi so'z shaqapların klassifikatsiyalawda formal-grammatikalıq o'lishemnin' jaramsız bolatug'ının bildiredi.

So'z shaqaplarinin' klassifikatsiyasi ma'selesinde akademik L.V.Sherbanin' «Oris tilinde so'z shaqapları haqqında»¹ maqalasi og'ada u'lken a'hmiyetke iye. L.V.Sherba bul maqalada tilde forma menen mazmunnin' bir-biri menen ajralmas baylanisli ekenin, bir na'rse haqqında ma'ni bildiretug'inlig'in aytpay turip tan'ba jo'ninde hesh na'rse de aytiwg'a bolmaytug'inlig'in, formasi menen ma'nisi ajratilg'an tildin' bolmaytug'inlig'in, sonday-aq formalıq ko'riniske iye bolmag'an til kategoriyasinin' joq ekenligin atap ko'rsetedi.

Ha'r tu'rli tillerde bir so'z shaqabına ta'n grammatikalıq kategoriyalardin' pu'tkilley sa'ykes kelmewi yamasa az da'rejede g'ana usasip turıwı mu'mkin. Biraq ha'r qiyli tillerdegi birdey so'z shaqabi uluwmalıq grammatikalıq ma'nige iye boladı. Usı uluwmalıq grammatikalıq ma'ni ortaqlıksikalıq ma'niden kelip shıg'adı. Ma'selen, atlıqtın' zatlıq ma'nisi barlıq tiller ushın ortaqlıq bolıp, bul ortaqlıq ol tillerde so'zler toparın bir uluwmalıq kategoriyag'a (atlıq so'z shaqabına) ja'mlestiredi. Ha'r bir so'z shaqabi ju'da' ko'p sanlı so'zlerdi o'zine birlestirgenlikten onı (so'z shaqabın) uluwmalıq morfologiyalıq kategoriya dep esaplaydı. Atlıq kategoriyasinin' zatlıq ma'nisinen ol so'z shaqabının' aktsidentsiyaları² kelip shıg'adı. Misali, oris tilinde ha'r tu'rli formal belgilerine iye bolg'an seplik, san, rod, janlı-jansızlıq kategoriyaları atlıq so'z shaqabının' aktsidentsiyaları boladı. Bular (seplik, san, t.b.) oris tilinen basqa tillerde basqasha ko'rinislerge iye boladı.

Du'nya tillerinde so'z shaqapların klassifikatsiyalawda uluwmalıq grammatikalıq ma'ni en' tiykarg'ı sheshiwshi orındı tutadı ha'm ol barlıq tillerge ortaqlıq sıpatqa iye boladı. Qalq'anlarınin' ba'ri uluwmalıq grammatikalıq ma'nige (uluwmalıq kategoriyag'a) bag'ınadı ha'm sonın' jasaw formasi, ko'rinisi boladı. Belgili bir so'z shaqabının' uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri minnetli tu'rde o'zlerinin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik belgilerine iye boladı. So'z shaqaplarinin' uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri barlıq tiller ushın ortaqlıq sıpatqa iye bolsa, al olardin' (so'z shaqaplarinin') uluwmalıq grammatikalıq ma'nilerin bildiretug'in morfologiyalıq belgileri ha'r bir tilde o'zinshelik o'zgesheliklerine iye boladı.³

Lingvistikalıq a'debiyatlarda leksikalıq ma'ni, grammatikalıq ma'ni, kategoriyalıq ma'ni degen terminler so'zlerdi shaqaplarg'a bo'liwde jumsaladı. Bul terminlerdin' ma'nilerin tu'sinip alıw za'ru'ri.

Ha'r bir so'zdin' tek o'zinin' leksikalıq ma'nisi bolıw menen birge onın' anaw ya minaw so'z shaqabına tiyisli bolatug'inlig'in an'latıp

¹ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Изд., Наука», Л., 1974, 77-бет.

² Aktsidentsiya — latinsha assidens-tosinnanlıq; «so'z shaqaplarinin' aktsidentsiyasi-ha'r qiyli tillerde ha'r tu'rli bolatug'in so'z shaqaplarına ta'n» grammatikalıq kategoriyalar.

³ Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 203-бет.

turatug'ın uluwmalıq ma'nisi de boladı. Bul jeke ha'm uluwmalıq ma'ni bir so'zdin' o'zine sin'irilgen boladı. Bulardın' ekewin birdey dep qarawg'a da, pu'tkilley bo'lek-bo'lek qarawg'a da bolmaydı. Mısalı: *bas, bash, basla* so'zlerinin' leksikalıq ma'nileri o'zara ju'da' jaqın, ma'niles so'zler bolg'anı menen olardın' u'shewi u'sh tu'rli so'z shaqabına-atlıq, kelbetlik, feyil so'zlerge jatadı. Sebebi olardın' so'z shaqabı retindegi uluwmalıq grammatikalıq ma'nileri ha'r qıylı: *bas-zatlıq* ma'nige, *bash-kelbetliklik* ma'nige, *basla-feyillik* ma'nige iye. Kerisinshe, pu'tkilley basqa-basqa leksikalıq ma'nilerdi bildiretug'ın *ag'ash, temir, suw, jantaq, balıq, taraq* ha'm t.b. so'zler bir so'z shaqabına—atlıqqa jatadı. Sebebi olardın' ha'mmesinin' so'z shaqabı retindegi uluwmalıq ma'nisi-birew. Ol da bolsa zatlıq ma'ni. *Zatlıq ma'ni tek ko'rsetilgen so'zlerge g'ana ta'n emes*, sonun' menen birge atlıq so'z shaqabına kiretug'ın basqa da barlıq so'zlerge ta'n, ortaq bolıp, bul uluwmalıq ma'ni ha'r bir so'zdin' leksikalıq ma'nisinin' abstraksiyalanıwınan turadı. Ha'r bir so'zdin' leksikalıq ma'nisi menen ol so'z kiretug'ın so'z shaqabının' ma'nisi (atlıq so'zlerde-zatlıq ma'ni, kelbetlikte-atributivlik ma'ni, feyillerde-prosessualıq ma'ni) birdey bolmaydı. Solay etip, so'z shaqabının' ma'nisi menen jeke so'zdin' leksikalıq ma'nisi ten'dey emes.

Qosımtalardın' grammatikalıq ma'ni bildiriw ushın jumsalatug'ınlıg'ı belgili. Sonlıqtan qosımtalardıq grammatikalıq ma'nisi menen so'zlerdin' so'z shaqabı retindegi grammatikalıq ma'nilerin' (ekewi pu'tkilley basqa-basqa tu'sinikler bolmasa da) terminologiyalıq jaqtan shatastırmaw ushın ayırım a'debiyatlarda¹ so'z shaqabı retindegi grammatikalıq ma'nini «uluwma kategoriyalıq ma'ni» dep atawın maqullawg'a boladı. So'z shaqapları bir-birinen uluwma kategoriyalıq ma'nileri boyınsha ayrılıp turadı.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda semantikalıq belgileri menen birge morfologiyalıq ha'm sintaksislik belgiler de so'zsis esapqa alınadı. Ha'r bir so'z shaqabına ta'n so'z jasawshı, so'z o'zgertiwshi qosımtaları boladı. So'z shaqaplarının' formal ko'rsetkishleri ha'r tu'rli tillerde ha'r qıylı bolg'anı menen olardı ma'ni birlesligi ja'mlestirip turadı.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda sintaksislik belgiler de esapqa alınadı. So'z dizbegi ha'm ga'pte atqaratug'ın xızmeti boyınsha da so'zlerdi klassifikatsiyalaw mu'mkin. Ayırım so'zlerdin' toparı basqa bir topardag'ı so'zler menen dizbeklesiwge beyim boladı. Ma'selen, kelbetlik penen atlıqlardın' dizbeklesip keliwi, sanlıqlardın' sanaytug'ın basqa so'zler menen dizbeklesiwı ha'm t.b. Ayırım so'z shaqabınan belgili bir (yamasa bir neshe) ga'p ag'zası jasalwıg'a beyim boladı. Mısalı, atlıqtın' baslawısh yamasa tolıqlawısh (seplengende), kelbetliktin' anıqlawısh, ra'wishtin'

¹Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, 304-б.

pısıqlawish, feyildin' bayanlawish, sanlıqtın' anıqlawish yamasa pısıqlawish bolıwı. A'lbette, bunnan bir so'z shaqabınan tek belgili bir ga'p ag'zasi g'ana jasaladı, so'z shaqapları ga'p ag'zalarına qatan' bekitilgen degen tu'sinik tuwmawı kerek. Eger onday bolg'anda so'z shaqapları menen ga'p ag'zaları ortasında ayırmashılıq bolmas edi ha'm o'z aldına bo'lek tu'sinikler retinde grammatikada so'z etilmegen bolar edi. Shında da, bir so'z shaqabına kiretug'm so'zler ga'ptegi xızmetine qaray ha'r tu'rli ga'p ag'zasi bola beredi. Sonlıqtan da so'z shaqapları turaqlı, og'an belgili ko'lemdegi so'zler bekitilgen, al ga'p ag'zaları jasalıwı jag'man erkin, o'zgermeli. Sonlıqtan da, ma'selen, ko'plegen so'z shaqapları baslawish (yamasa qa'legen bir ga'p ag'zasi) xızmetinde jumsala beriwı mu'mkin. Al belgili bir so'z shaqabına, ma'selen, atlıq so'zler toparına, tildin' sheklengen ko'lemdegi (meyli og'ada ko'p sanlı so'zler bola bersin) so'zleri jatadı.

So'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda qanday so'zlerdin' qanday so'zler menen dizbeklese alıwı mu'mkin ekenin de esapqa alıw kerek.

So'z shaqapların klassifikatsiyalawda ha'r tu'rli ko'zqaraslar bar. Solardın' ishinde ha'r qıylı ko'zqaraslardı birlestiriw kerek, barlıq printsiplerdi de azlı-ko'pli esapqa alıw kerek deytug'm lingvistlerdi ayrıqsha atap o'tiw mu'mkin. Olardın' pikirinshe, so'zlerdi so'z shaqaplarına klassifikatsiyalag'anda sol topardag'ı so'zlerge ta'n uluwma grammatikalıq ma'nisti de esapqa alıw kerek. Sonın' menen birge ol topardag'ı so'zlerge ta'n bolg'an grammatikalıq kategoriyalardı da, olarg'a ta'n uluwmalıq so'z jasaw formaların da, sintaksislik qa'siyetlerin de esapqa alıw kerek. Bul ju'da' durs ha'm obiektiv ko'zqaras. Ko'rsetilgen jag'daylardın' ba'ri de so'z shaqapların klassifikatsiyalawda esapqa alınıwı kerek. Onda da en' baslı sıpatlı belgiler tan'lap alınıp, sog'an tiykarlanılğ'an durs boladı. Baslı ha'm sheshiwshi jag'day uluwma grammatikalıq ma'ni bolıwı, qalg'an jag'daylardın' ba'ri uluwma grammatikalıq ma'ni o'lishemine bag'imishli bolıwı tiyis.

Til mag'luwmatlarına su'yene otımp, so'zlerdi en' aldı menen ma'nili so'zler ha'm ko'mekshi so'zler dep u'ken eki toparg'a bo'liwge boladı. Onnan keyin ma'nili so'zlerdi atawish so'zler ha'm almasıq so'zler, tan'laq so'zler dep bo'liw shılıqqa sa'ykes keledi.

Ma'nili so'zlerdin' ishinde tan'laqlar ayrıqsha orındı iyeleydi. Olar adamnıń sezimin, emotsiyasını bildiriw ushin jumsaladı. Grammatikalıq jaqlan tan'laqlarg'a ta'n belgi—olar aldında ha'm son'ında keletug'm so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Kontekstte tan'laq ga'pke ekvivalent (ten'les) retinde jumsaladı. Tan'laqlar tiykar (*ha, ah, u'h, haw, hey*), do'rendi (*o'ypbey, yapırmay, astawpiralla*) tu'rinde ushırasadı.

Tilde jumsalıw o'risi jag'man en' jiyi, mug'darı jag'man en' ko'p qollanılatug'm so'zler atawish so'zler bolıp tabıladı. Bunday so'zlerdin' qatarına *taw, tas, jer, suw, ag'ash, oylaw, jaqsılıq, u'ken, aq, uzın, bu'gin, jildam, oqıw, ju'riw, baslaw* ha'm t.b. so'zler kiredi.

So'z shaqabının' ha'r biri tu'rli belgileri boyınsha bir topar so'zlerdi o'z do'geregine ja'mlestiredi ha'm basqa so'z shaqaplarına kiretug'in topardag'ı so'zlerden ayrılıp turadi.

§ 57. Atlıq so'zler

Atlıq¹ so'z shaqabına ja'mlesetug'in so'zlerdin' ha'mmesine ortaq grammatikalıq belgi — olardın' zatlıq ma'nisi. Shında da tariyxıy jaqtan alıp qarasaq, atlıq so'zler en' da'slep fizikalıq jaqtan bar zatlardın' atamaların bildirgen dep shamalawg'a boladı. Ma'selen, da'slep atlıq so'zler *temir, tas, suw, toran'g'ıl, balta, jantaq* ha'm t.b. sıyaqlı belgili bir materiallıq zatlardın' atamaların bildirgen. Keyinirek materiallıq zatlıq emes, al gu'n'girt (abstrakt) ma'nisti bildiretug'in *waqıt, eles, ay, jaqtılıq, suyıqlıq, g'a'rezsizlik* ha'm t.b. sıyaqlı so'zler payda bolg'an. Son'g'ı so'zlerde de zatlıq ma'nis bar. Biraq aldın'g'ı topardag'ı so'zlerdin' zatlıq (materiallıq) ma'nisinen ayrılıp turadi.

Atlıq so'zlerdin' sintaksislik ayırıqshalıg'ı en' aldı menen olardın' ga'pte baslawısh ha'm tolıqlawısh xızmetinde jumsalıwınan ko'rinedi. Sonday-aq atlıq so'zler atawısh-bayanlawısh xızmetinde de (men oqıwshınan), atlıq so'zden jasalg'an basqa ag'za menen baylawısa otırıp, anıqlawısh xızmetinde de (ol oqıwshınan' kitabı), pısıqlawısh xızmetinde de (ol kesh keldi) jumsalıwı mu'mkin. Atlıq so'zler o'zlerinin' grammatikalıq kategoriyaları boyınsha da basqa so'z shaqaplarınan ayrılıp turadi. Ko'pshilik du'nya tillerinde ushırasatug'in en' atlıqqa ta'n kategoriyalar seplik ha'm san kategoriyaları bolıp tabıladı.

Seplik degenimiz atlıq yamasa atlıqlasqan so'z benen basqa ma'nili so'zler ortasında baylanıstı ta'miynleytug'in grammatikalıq kategoriya. Atlıq so'zler menen bir qatarda atlıq so'z ornında jumsalatug'in (substantivlesken) basqa so'zler de atlıqtın' formalarına iye boladı.

Seplik kategoriyası affiksler arqalı, tirkewishler arqalı ha'm so'zlerdin' qatar ta'rtibi arqalı an'latıladı. Du'nya tillerinde atlıqtın' seplik jalg'awları ko'p grammemalı yamasa eki grammemalı bolıp keliwi, al ayırım tillerde sepliktin' bolmawı da mu'mkin. Ma'selen, venger tilinde jigirma eki, eston tilinde on to'rt, orıs tilinde, sonday-aq qaraqalpaq tilinde altı seplik bar. Al ingliz tilinde tek eki seplik bar. Sepligi az yamasa sepliksiz tillerde seplik kategoriyasının' ornın ko'mekshi so'zler yamasa so'zlerdin' orn ta'rtibi almasturadı. Bunday tiller ko'binese analitikalıq tiller boladı. Al sintetikalıq tillerde bolsa, tu'birlerge affikslerdin' jalg'anrıwı, sonın' ishinde affikslerdin' bir tu'ri bolg'an seplik jalg'awlarının' jalg'anrıwı ta'n qa'siyet boladı.

¹Atlıq termini latinsha substantivum (substo-jasayman, barman; substantia-man'ız) termini menen sa'ykes keledi.

Tu'rkıy tillerde sepliklerdi sha'rili tu'rde eki toparg'a bo'liwge boladı: grammatikalıq qatnastı bildiretug'ın ha'm ken'islik qatnastı bildiretug'ın seplikler. Bul sha'rli bo'liw. Sebebi sepliklerdin' ha'mmesi de grammatikalıq qatnastı an'latadı. Ken'islik qatnastı bildiriwshi barıs, shıg'ıs, orn sepliklerinin' o'zleri de mudamı ken'islik ma'nisti bildire bermewm mu'mkin. Misalı, salıstırın': *qaladan qayttım-ag'amnan aldım, awılg'a bardı-balag'a ayttı*. Bul jubaylaslardın' aldın'g'ılarında ken'islik ma'nisi anıq bilinip tur, al son'g'ılarında onday ma'nis sezilmeydi. Kerisinshe olarda obektivlik qatnas ko'rinedi. Sonday-aq tu'rkıy tillerde ataw sepliginen basqa barlıq seplikler o'zlerinin' grammatikalıq formalarına iye boladı. Al ataw sepligi turaqlı halda joq (nul) ko'rsetkishte bolıp, basqa seplik jalg'awları onın' u'stine qosıladı. San kategoriyası atlıq so'zlerge ta'n kategoriya retinde qaraladı. Biraq bul kategoriya atlıqtan basqa da ko'plegen so'z shaqaplarına qatnashı boladı. San kategoriyası du'nya tillerinin' ha'mmesinde de ushurasadı. Sebebi bir zat penen ko'p zattın' ayırmashılıg'ı tilde o'z ko'rinisin tabıw'ga tiyisli. San kategoriyası du'nya tillerinde birlik ha'm ko'plik tu'rinde eki grammemalı, birlik, ekilik ha'm ko'plik tu'rinde u'sh grammemalı, birlik, ekilik, u'shlik ha'm ko'plik tu'rinde to'rt grammemalı bolıwı mu'mkin. Misalı, *bala-balalar*- eki grammemalı san kategoriyası: bolgar tilinde-*vestnik* (gazeta)-*vestnika* (deset vestnika)-*vesnitsi* (pyat shagov) u'sh grammemalı san kategoriyası. Eski grek, eski orıs tilinde ha'm ha'zirgi arab tilinde ekilik kategoriyası da ushurasadı.

Sonday-aq tek birlik formada, tek ko'plik formada g'ana jumsalatug'ın atlıq so'zler de ushurasadı. Bunday so'zler a'sirese, orıs tilinde ko'birek jumsaladı. Ma'selen, *бензин, золото, аспирантура, богатство* sıyaqlı so'zler birlik formada jumsala otırıp, ko'plik ma'nisti bildiredi; kerisinshe, *очки, часы, ножницы, брюки* tipindegi so'zler birlik formada jumsalmay, mudamı ko'plik formada jumsala otırıp, bir na'rsenin' atın (birlik ma'nini) bildiredi.

Atlıq so'zlerdin' bulardan basqa da grammatikalıq kategoriyaları bar. Atap aytqanda, anıqlıq-anıqsızlıq (opredelennost-neopredelennost), janlılıq-jansızlıq (одушевленность-неодушевленность), rod, bet kategoriyaları. Bular du'nya tillerinde ken' taralg'an. Ma'seen, anıqlıq-anıqsızlıq kategoriyası inglis, frantsuz, nemis, grek, arab tillerinde ko'mekshi so'zler tu'rindegi artikler arqalı, skandinaviya tillerinde, rumın, bolgar, alban tillerinde affiksler tu'rindegi artikler menen an'latuladı. Bunday kategoriyaları rawajlanbag'an tiller de ko'p. Ol tillerde anıqlıq-anıqsızlıq kategoriya-sının' ornına basqa kategoriyalar almastırılıwı mu'mkin. Ma'selen, seplik kategoriyası: *выпил воды* (suw ishti), *выпил воду* (suwdan ishti)¹.

Janlılıq-jansızlıq, rod kategoriyaları orıs tiline ta'n bolsa, olar tu'rkıy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tiline ta'n emes.

¹ Ю.С.Маслов Введение в языкознание, 159-бет

Kelbetlik¹ so'zlar — qa'siyetti, sapani bildiretug'in so'z shaqabi. Al qa'siyet, sapa zatlarda boladi. Sonliqtan kelbetlik so'zlerdin' grammatikalik ma'nisleri atliq so'zler menen baylanisqanda aniq ko'rinedi. Kelbetlik o'zleri baylanisatug'in atliq so'zlersiz jumsalsa, zatlardin' atamasina-atliqlarg'a usaydi. Misali, *g'arri-g'arri kisi, jas - jas jigit, u'lken - u'lken jay*. Bir jag'im an kelbetlik so'zler atliqlardan pu'tkilley ayirilib tursa (atliq siyaqli zatlardin' o'zlerin emes, qa'siyetin bildirse), ekinishi jag'im an kelbetlikler emin-erkin atliq orninda jumsala aladi. Son'g'i jag'dayda atliq qanday grammatikalik qa'siyetlerge iye bolsa, kelbetlik te da'l sonday qa'siyetlerge iye boladi. Misali: *«Jaqsitun' jati bolmas»* degen ga'p penen *«Jaqsı adamnun' jat minezi bolmas»* degen ga'plerdegi «jaqsı», «jat» kelbetlik so'zlerin salistin. Alding'i ga'pte da'l atliq siyaqli grammatikalik ma'ni bildirip tur. Son'g'i ga'pte bolsa, aniq (konkret) ha'm gu'n'girt (abstrakt) zatlardin' (adam, minez) qa'siyetin bildirip, nag'iz kelbetlik xizmetin atqarip tur. So'z shaqaplarinin' ishinde kelbetlik penen atliq so'zler ju'da' jaqin kategoriyalar ekenin to'mendegi misallardan da ko'riwge boladi. *Is, ayır, baqan* siyaqli so'zlerdin' kelbetlikten ayirmasi olar zattin' atamasin bildirip turipti. Ol so'zlerdin' kelbetlik siyaqli ma'ni bildiriwi atliq so'z benen dizbeklesiwinde ko'rinedi: *is jin'g'il, ayır toran'g'il, baqan ag'ash*. Sonday-aq *qamis qora, shen'gel qora, paxsa jay, sho'pker jay* usag'an so'z dizbeklerinin' aldın'g'i sin'arlari atliq so'zler bola tura, kelbetlik siyaqli sapaliq ma'ni bildiredi. Bunday atliq penen kelbetlik arasında baylanistin' bolwi olar ortasindag'i jaqinliqti olardin' usas so'z shaqapları ekenligin ko'rsetedi.

Sonin' menen birge kelbetlik so'zler tek o'zlerine ta'n bolg'an ayrinqsha grammatikalik kategoriyalarina da iye boladi. Bug'an sapa kelbetliklerinin' da'reje kategoriyasin ko'rsetiwge boladi (u'lken, u'lkenirek, u'p-u'lken).

Kelbetliktin' tiykar'g'i sintaksislik xizmeti—ga'pte olardin' aniqlawish yamasa bayanlawish bolip keliwi. So'z dizbeklerinin' qunhisında kelbetlik so'zler mudamu atliqqa bag'inip keledi. Al kelbetlikti yamasa onnan da basqa bir so'z shaqabuna kiretug'in so'zlerdi bag'indira almaydi. Misali: *Qalada u'lken, suliw jaylar ko'plep salınbaqta*. Bul ga'pte «u'lken» ha'm «suliw» so'zleri o'zara ten'dey qatnasta turip, ha'r qaysisi bo'lek-bo'lek jag'dayda «jaylar» so'zine bag'inadi.

¹Kelbetlik termini latinsha (nomen) adjestivum-«qosaman, tutastraman» degen atama menen sa'ykes keledi.

§ 59. Feyil so'zler

Tildegı jumsalrıw aktivligi ha'm mug'dan boyınsha feyil so'zler so'zlik quramda u'ken ornı iyeleydi. Feyil so'zlerdi semantikalıq-grammatikalıq belgileri boyınsha eki u'ken toparg'a bo'lıwge boladı: tu'p feyil (sovstvenno-glagoł-verbum finitum) ha'm ha'rta'rep feyiller (vervoidlar) dep atalatuğ'ın qalg'an feyil so'zler¹

Feyil so'z shaqabının' barlıq tiykarg'ı qa'siyetlerin o'zine sin'irgen morfologiyalıq jaqtan ma'ha'l, meyil, da'reje kategoriyalarına iye bolg'an, sintaksislik jaqtan predikativlik (bayanlawıshlıq) xızmet atqaratuğ'ın feyil so'zlerdin' u'ken bir toparın tu'p feyiller deymiz. Tu'p feyiller u'sh ma'ha'ldin' (o'tken, keler, ha'zirgi) ha'm u'sh bettin' (I, II, III) birewine tiyisli bolg'an ha'reketti bildiredi.

Ha'r ta'rep feyiller bir jag'ınan feyillik grammatikalıq ma'niske iye bolsa, ekinshi jag'ınan basqa so'z shaqaplarına ta'n bolg'an grammatikalıq ma'niske iye boladı. Mısalı, *oqıw (oqımaq), oqıg'an, oqıp* degen so'zler bir jag'ınan ha'reket protsesin an'latıp, feyillik grammatikalıq ma'niske iye bolsa, ekinshi jag'ınan onday feyillerdin' birewleri atlıq sıyaqlı ha'rekettin' atın (*oqıw, oqımaq*), ekinshileri kelbetlik sıyaqlı sımdı (*oqıg'an*), u'shinshileri ra'wish sıyaqlı jag'daydı (*oqıp*) an'latadı. Bunday feyillerdi «ha'r ta'rep» feyiller dep atawg'a, birinshiden, feyil sıyaqlı ha'm og'an qosımsha basqa so'z shaqabı sıyaqlı grammatikalıq qa'siyetlerge iye bolıwı sebepshi bolsa, ekinshiden, olardın' ha'r tu'rli tiykarg'ı so'z shaqaplarına (atlıqqa, kelbetlikke, ra'wishke) usawı sebepshi bolg'an.

Tu'p feyillerge ta'n grammatikalıq kategoriyalar ma'ha'l, meyil ha'm da'reje kategoriyaları bolıp sanaladı.

Ha'reket protsesi belgili bir waqıtta iske asadı. Onın' iske asıw ma'ha'li (waqtı) so'ylew momenti bolıp tabıladı. So'ylew momentinde iske asıp atırg'an is ha'reket ha'zirgi ma'ha'l, so'ylew momentinen keyin endi islenetug'ın is ha'reket keler ma'ha'l, al so'ylew momentinen burın bolıp o'tken is ha'reket protsesi o'tken ma'ha'l bolıp, olardın' ha'r biri (ha'zirgi, keler, o'tken ma'ha'ler) o'zlerinin' formal belgilerine iye boladı.

Meyil kategoriyası barlıq feyillerge emes, betlenetug'ın feyillerge ta'n grammatikalıq kategoriya bolıp sanaladı. Meyil (naklonenie) kategoriyası

¹Qaraqalpaq tilinin' grammatikasında feyil so'zlerdi meyildar feyiller ha'm ha'r ta'rep feyiller dep ekiye bo'ledi (Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfolgiya. No'kis, 1981, 122-bet.) Aling'an «meyildar» termini onsha qolaylı emes. Sebebi feyillerdin' bir toparı tek meyil (buyıq, amıqıq, sha'rt, tilek) kategoriyası boyınsha g'ana emes, sonday-aq betlik, ma'ha'l, da'reje kategoriyaları boyınsha da ja'mlesedi. Meyil kategoriyası menen ten'dey basqa da kategoriyalarg'a iye bolg'anlıqtan onday feyillerdi «meyildar feyiller» dep atamay, «tu'p feyil» yamasa «sap feyil» dep atag'an dunsıraq boladı.

feyl so'zler ta'repinen an'latilaturug'm is ha'reket protsestin' shunliq o'mirge qatnasin bildiredi. Is-ha'rekettin' shunliq turmishqa qatnasi aniqliq, buyriq, sha'rt, tilek ma'nilerinde boladi. Sonliqtan feyl meyillari sa'ykes tu'rde aniqliq meyl (povelitelnoe naklonenie), buyriq meyl (izyavitelnoe naklonenie), sha'rt meyl (soglagatelnoe naklonenie), tilek meyl (jelatelnoe naklonenie) bolip bo'linadi. Du'nya tillerinde bunnan da basqa meyl tu'rleri ushurasadi. Feyl meyillari bir-birinen ma'nilik ha'm grammatikalik belgileri boymsha ayirilip turadi. Misali: *aldi, bardi* (aniqliq meyl) *alsa, barsa* (sha'rt meyl), *alg'ay* (tilek meyl). Feyldin' da'reje kategoriyasi feyl so'zlerden an'lanaturug'm is-ha'rekettin' ayirim ga'p ag'zalarina (baslawishqa, toliqlawishqa) qarim-qatnasin bildiredi. Bul qarim-qatnaslar to'mendegishe boladi:

1. *Jumis islendi. Saz shertildi, Qosiq aytildi.* Bul ga'plerde feyl so'z baslawish penen qarim-qatnasqa tu'sip tur. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirip aytqanda minaday boladi: *Jumistin' o'zi islendi. Sazdin' o'zi shertildi. Qosiqtin' o'zi aytildi.* Bul ga'plerde feyl bildiretug'm is-ha'reket subiektke, yag'my baslawish xizmetindeki «o'zi» so'zine o'tedi. Feyldin' o'zlik da'rejesi usunday grammatikalik ma'niske iye boladi.

2. *Jumis islegizdi. Saz shertkizdi. Qosiq aytqizdi.* Bul ga'plerde feyl so'zlar toliqlawish penen qarim-qatnasta boladi. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirip aytqanda: *Ol jumisti birewge isletkizdi. Ol sazdi birewge shertkizdi. Ol qosiqti birewge aytqizdi.* Bul ga'plerde grammatikalik baslawish «ol» so'zi bolg'an menen jumistin' haqiqat islewshisi, sazdin' shertiwshisi, qosiqtin' aytiwshisi qanday da basqa birew ekenligi bilinip turadi. Bunnan feyldin' o'zgelik da'rejesi tu'siniledi.

3. *Jumis isles. Saz shertis. Qosiq aytis.* Bul ga'plerde feyl so'zler toliqlawish penen qarim-qatnasta. Grammatikalik jaqtan ol ga'plardi toliqtirg'anda: *Sen og'an qosiqti aytis, Sen og'an jumisti isles. Sen og'an sazdi shertis.* Bul ga'plerde *isles, shertis, aytis* feylleri menen sen baclawishi ortasinda sherikleslik (ortaqlashliq) ma'nilik qatnas bar. Grammatikalik baslawishi «sen» so'zi bolg'an menen og'an qosimsha is-ha'reketti (jumisti islewge, sazdi shertiwge, qosiqti aytiwiga) qanday da basqa birewdin' qatnasaturug'mlig'i an'lanadi. Bul feyldin' sheriklik da'rejesi boladi.

Jumis islendi. Saz shertildi. Qosiq aytildi. Bul ga'plerde feyl so'zler grammatikalik baslawish penen qarim-qatnasta. Grammatikalik jaqtan olardi toliqtirg'anda: *Jumis birew ta'repienen islende. Saz birew ta'repinen shertildii. Qosiq birew ta'repinen aytildi.* Grammatikalik baslawish *jumis, saz, qosiq* so'zleri bolg'an menen is-ha'rekettin' haqiqat logikalik iyasi (subekt) belgisiz birew tu'rinde qaladi. Bul feyldin' belgisiz da'rejesi bolip tabiladi.

Atliq so'zler zatti, kelbetlik so'zler zattin' belgisin (qa'siyetin), feyil so'zler zattin' is-ha'reketin bildirse, ra'wish¹ so'zler belginin' belgisin, qa'siyettin' qa'siyetin, yamasa is-ha'rekettin' belgisin, qa'siyetin an'latadi. Solay etip ra'wish so'zler kelbetlikke, feyil so'zge baylanisadi. Misali, «*u'iken qala*» degen kelbetlik so'z zattin' qa'siyetin, «*bala oqidi*» degen feyil so'z qiymilin, is-ha'reketti bildirse, «*og'ada o'iken qala*» desek, ra'wish so'z /og'ada/ belginin' (*u'iken*) belgisin an'latadi; «*tez oqidi*» desek, ra'wish so'z /tez/ha'rekettin' /oqidi/ belgisin bildiredi. Ko'rinip turg'anunday, belgini bildiriwi jag'man ra'wish so'zler kelbetlik so'z shaqabina ju'da' usaydi.

Ra'wish so'zler kelbetlik ha'm feyilden jasalg'an ga'p ag'zalanı menen baylanisa otirip, ga'pte pisiqlawish xizmetin atqaradi. Ra'wishlerdin' tag'ı bir ayrıqshaliq belgisi: olar tu'rıene bermeydi ha'm sog'an sa'ykes olarda ha'r qiyli grammatikalıq kategoriyalar bola bermeydi. Sapalıq ra'wishlerde g'ana kelbetlik so'zlerge usag'an da'reje kategoriyası boladi. Misali: *erte-erterek-og'ada erte, kesh-keshirek-ju'da' kesh, jildam-jildamuq-og'iri jildam* ha'm t.b.

Biraz tillerde ra'wish so'zler kelbetlikderge ju'da' jaqın bolıp, ayırım ra'wishler kelbetlik so'z shaqabınun' ga'pte pisiqlawish bolatug'in ayrıqsha bir tu'ri retinde sanalrıwı mu'mkin. Biraq ko'pshilik tillerde ra'wish so'zler o'z aldına so'z shaqabi sipatında qaraladı.

§ 61. Sanlıq

Sanlıq so'zler zat ya qubilistin' sanın yamasa abstrakt (gu'n'girt) ma'nidegi san—mo'isher haqqındag'ı tu'sinikti bildiredi. Misali, *eki adam, bes ag'ash, on altı at* degenlerde sanlıq so'zler zattin' mug'darin an'latıwı tur. Al *u'sh ko'beytiw u'sh tog'ız* desek, sanlıq so'zler atlıqqa baylanıspay-aq, o'z aldına abstrakt ma'nidegi san haqqında tu'sinikti bildiredi. Sanlıq so'zler atlıq penen dizbekleşip keledi. Sanlıq ha'm atlıq ortasında grammatikalıq baylanıs boladı. Bul grammatikalıq baylanıstın' formaları ha'r qiyli tillerde ha'r tu'rli boladı. Ma'selen, orıs tilinde, bir jag'dayda sanlıq so'zler o'zleri menen dizbeklesetug'in atlıq so'zlerdin' bir seplik jalg'awın (rod. p.) qabil etiwın talap etip, «basqarıp» ju'redi *было пять столов, купили пять столов/*, basqa bir jag'dayda sanlıq so'zlerdin' o'zleri seplik boyınsha atlıqlar menen kelisedi. (*к пяти столам, с пятью столами*); ayırım so'z dizbeklerinde sanlıqlar atlıqlardı basqaradı, sonın menen berge rod boyınsha kelisedi (*два стола, окна; две книги, полтора часа, полтора минуты*).² Qaraqalpaq tilinde sanlıq so'zler atlıqqa baylanısqanda tu'rilenbeydi. Misali: *bes adamdı, bes adamı, bes adamnın', bes adamsız* ha'm t.b.

¹ Ra'wish — latinsha adverbium - «feyilge qatnash» degen ma'nisti bildiredi.

² Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. 165-бет

§ 62. Almasiq

Almasiq¹ so'zler basqa barliq so'z shaqaplarinan keskin ayirmashilqqa iye boladi. Almasiq so'zlerdin' basqa so'z shaqaplarinan keskin ayirmasi—olar mudami atliq, kelbitlik, sanliq, ra'wish, feyil so'zlerdin' ornina «almasiq» jumsaladi. Qaysi so'z shaqabinun' ornina jumsalsa, almasiq sol so'z shaqabinun' grammatikalik—semantikalik qa'siyetlerine iye boladi. Misali: *men, sen, ol, kim, ne, hesh kim, hesh na'rse, o'zi* ha'm t.b. siqli almasiqlar atliq ornina jumsalip, atliq siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *qanday, onday, bunday, sonday, hesh qanday* ha'm t.b. siyaqli almasiqlar kelbetlik ornina jumsalip, kelbetlik siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *qansha, neshe, sonsha* ha'm t.b. siyaqli almasiqlar mug'dar haqqinda tu'sinikti bildirip, sanliq ornina jumsala otirip, sanliq siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi; *onda, bunda, sonda, anda, usinda, qayda, hesh qayda, hesh qashan, qalay, qa'ytip* siyaqli almasiqlar ra'wish so'zlerdin' ornina jumsalip, ra'wish siyaqli grammatikalik qa'siyetlerge iye boladi.

Almasiq so'zlerdin' o'zleri almasturaturug'un so'zler menen qatara ten'dey jumsalatug'inlig'ı sebepli ayirun a'debiyatlarda² olardi «ornbasar so'zler», so'z shaqaplarinun' ekinshi parallel sistemasi dep ataydi.

§ 63. Sintaksis. Sintaksistin' izertlew obiekti

Tildin' grammatikalik qurilısında morfologiya menen birlikte sintaksis en' tiykarg'ı orndi iyeleydi. Til birlikleri bolg'an fonema, morfema, leksemalar juwmag'ında ga'ptin' qurilısında kele otirip, ga'pti payda etedi, ga'pti ju'zege shig'aruv ushın jumsaladi. Ga'p adamlar arasında qarın-qatnas jasaw quralı bolg'an tildin' tiykarg'ı birligi bolip, tildin' kommunikativ xızmeti ga'p arqalı iske asadi. Tekst, ga'p til sistemasinun' en' joqarg'ı basqıshı bolip sanaladi.

Ha'zirgi lingvistika iliminde til «sistemalardin' sistemasi» dep qaralıp, ol bir neshe kishi sistemalardan turadi. Tildin' en' to'mengi basqıshı (yarısı) fonetikalik birlikler sisteması bolip esaplanadi. To'mengi ha'm joqarg'ı basqıshlardın' aralıg'ındag'ı basqıshlardı leksikalik, morfologiyalıq birliklerdin' sisteması quraydı. Tildin' en' joqarg'ı basqıshı bolg'an sintaksislik basqısh fonetikalik, leksikalik ha'm morfologiyalıq basqıshlar menen tig'ız baylanish boladi. To'mengi basqıshlardag'ı birlikler sistemasinun' qatnasısız sintaksislik birliklerdin' du'ziliwi mu'mkin emes. Kerisinshe, to'mengi basqıshlardag'ı birlikler sintaksislik birliklerdin' ju'zege shig'arın ta'miynleydi.

So'z leksikalik birlik retinde nominativlik sıpatqa iye boladi. Olar predmet, qubıls, belgi, sapa, is-ha'reket ha'm t.b. ma'nilerdegi atamalardı

¹ Almasiq termini latinsha pronomen so'zine sa'yukes keledi; pro-«ornina», nomen - «at», «ataw».

² Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. 166-бет

bildiredi. So'z ha'm so'z formalari so'z dizbegi menen ga'plerdin' du'ziliwi ushun qurilis materiali xizmetin atqaradi. Sonliqtan so'z ha'm so'z formalari sintaksislik birlik retinde emes, al sintaksislik birliklerdi du'ziwshi onin' sin'arlari retinde qatnasadi ha'm belgili bir sintaksislik xizmetlerdi atqaradi. Demek, sintaksiste, bir ta'repten, so'z ha'm so'z formalarinin' baylanisw nizamliqlari u'yrenilse, ekinshi ta'repten, sol so'z ha'm so'z formalarinin' sintaksislik birliklerdegi (so'z dizbegi ha'm ga'ptegi) dinamikasi u'yreniledi.

Sintaksiste u'yreniletug'in tiyqarg'i obiektler — so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm tekst (tutas sintaksislik pu'tinlik). Sonin' menen qatar, sintaksistin' u'yreniw obektine so'z ha'm so'z formalari da kiredi. So'z ha'm so'z formalari bir-biri menen sintaksislik baylanisqa tu'siw arqali abstraksiyalang'an sintaksislik ma'nilerge iye boladi. Bul ma'niler ha'r bir sintaksislik birliklerdin' jan'a sapag'a o'tiwin ta'miyinleydi.

So'z ha'm so'z formalari arqali so'z dizbekleri du'ziledi; *qizil ko'ylek, gu'zgi jawin, paxtani suwg'araw, paxtani mashina menen teriw, tog'ay arasinda ju'riw ha'm t.b.* Sonday-aq, so'z ha'm so'z dizbekleri arqali ga'pler de du'ziledi. So'z dizbekleri jay ga'ptin' strukturasi onin' belgili bir sin'ari retinde qatnasadi: Misali: *Gu'zgi jawin-shashunli ku'nler baslandi. Paxtani mashina menen terdi.* Ha'r bir ga'p eki-u'sh so'z dizbeginen quralg'an. Bul ga'plerdegi so'z ha'm so'z formalari ga'p ishinde o'zara sintaksislik baylanisqa tu'sip, belgili bir so'z dizbegin du'ziw arqali ga'ptin' strukturasi o'tken. Olar jay ga'ptin' strukturasi onin' du'ziwshi qurilis materiali bolip kelgen.

Jay ga'pler — til sistemasinin' en' joqarg'i grammatikalik basqisi. Olar strukturaliq jaqtan bir so'zden de, yamasa bir neshe so'zlerden de du'ziledi. Jay ga'p predikativlik, modalhq ha'm intonatsiyahq pu'tinligine iye bolwi tiyis.

Eki yamasa bir neshe predikativlik birliklerdin' baylanisi qospa ga'ptin' strukturasi du'zedi. Misali: *Adamlar bitinin' izinen biri Aydana menen sa'lemlesti, hayal-qizlar qushaqlasip ko'risti (O'.Xojaniyazov).* Bul keltirilgen sintaksislik konstruktsiya en' kemi eki predikativlik birlikten du'zilip, qospa ga'ptin' strukturasi du'zip kelgen.

Bir neshe jay ga'plerdin' ma'nilik ha'm intonatsiyaliq baylanisinan tutas sintaksislik pu'tinlik (tekst) du'ziledi. Tekst so'ylewdin' bir pu'tin struktura-semantikalik birligi sipatinda u'yreniledi. Tekstler bir abzatstan yamasa bir neshe abzatlardan da du'zilip kele beredi. Tekstke birikken ga'pler bir-biri menen ma'nilik jaqtan tig'iz baylanishi bolip keledi. Bul ma'nilik baylanis teksttin' temasinin' mazmunin' ashirw'ga sebepti boladi: *Jynahstan adamlar kewilli tarqasti. Ken' dalag'a ko'z jiberdi. Quwanishli elesler, tuwilg'an jerdin' ko'rinisi ha'mmenin' oy-qiyahn alip ketti. Tuwilg'an jerdin' shen'geli gu'ldey, taslari ga'whar, altin ko'rinedi.*

Bul keltirilgen tekst bir abzatstan du'zilip, struktura-semantikalik jaqtan bir pu'tinlikke iye. Tekst neshe jay ha'm qospa ga'pten du'zilse de bir tutas mazmundi bildiredi. Bul tekstti ma'nilik jaqtan biriktiriwshi so'z-«ken' dala», «tuwilg'an jer» sol teksttin' ortaq temasi, ma'nilik o'zegi bolip esaplanadi.

Demek, sintaksislik birlikler bir-biri menen tıg'ız baylanışlı, biri ekinshisinin' du'ziliwi ushun basqışpa-basqış qatnasadı. So'z ha'm so'z formaları so'z dizbeginin' du'ziliwi ushın, so'z ha'm so'z dizbekleri jay ga'plerdin', jay ga'pler qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın, al bir neshe jay ha'm qospa ga'plerdin' ma'nilik baylanışları teksttin' du'ziliwi ushun qurılıs materialı bolıp keledi. Solay etip, sintaksiste u'yreniletug'ın obektlerge so'z formalarının' baylanışw usılları, so'z dizbegi, jay ha'm qospa ga'pler, tekst sintaksisi kiredi.

§ 64. So'zlerdin' baylanışw usılları

So'zlerdin' sintaksislik baylanışının' eki tu'ri boladı: ten' baylanış ha'm bag'ının'qılı baylanış. Ten' baylanıştag'ı so'zler o'zara da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı baylanışadı. Ma'selen, «*Jap boyı qamis penen boyang'a pitip qalg'an*» degen ga'pte *qamis* penen *boyan* so'zleri ten'dey qatnastag'ı so'zler bolıp, olardın' ha'r biri bag'ındıratug'ın so'zi (pitip qalg'an) menen ten'dey bag'ına baylanışadı: *qamis pitip qalg'an*, *boyan pitip qalg'an*. «*Jaydın' diywalların aqshul, sari ren'ge boyap shıqtı*» degen ga'pte *aqshul*, *sari* so'zleri intonatsiya arqalı o'zara ten'dey baylanış bolıp, olardın' ha'r qaysısı bag'ındıratug'ın so'zi (ren'ge) menen ten'dey bag'ına baylanışadı; *aqshul ren'ge*, *sari ren'ge*.

Ten' baylanış jay ga'plerdegi birgelki ga'p ag'zaları ortasında bolıw menen birge dizbekli qospa ga'plerdegi jay ga'pler ortasında da boladı.

Bag'ının'qılı baylanıştag'ı so'z dizbekleri ha'm basqa da sintaksislik birliklerdin' sin'arları biri menen ekinshisi bag'ınw jolı menen baylanışadı. Bunda bag'ındırıwshı sin'ar bag'ınwshı sin'ar arqalı anıqlanadı ha'm tu'sindiriledi.

Bag'ının'qılı baylanışw jolı menen so'z dizbegindegi dara so'zler bir biri menen, sonday-aq bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler o'zara baylanışadı. Misal: 1. *Ba'ha'rgi egis sapalı o'tkerildi*. 2. *Qalın' qar jawıp, jer ton'ladi*.

Bul misallardın' birinshi ga'pindegi *ba'ha'rgi egis* ha'm *sapalı o'tkerildi* -so'z dizbekleri, ekinshi ga'p jay ga'p, u'shinshi ga'p-bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp, olardın' ha'mmesinde de sin'arları bir-biri menen bag'ının'qılı baylanışta bolıp kelgen.

Bag'ının'qılı baylanıştag'ı so'zler bir-biri menen kelisiw, basqarıw, jupkerlesiw, u'ylesiw usılları menen baylanışadı. So'zlerdin' bir bette ha'm sanda kelisiw arqalı baylanışwı kelisiw dep ayıladı. Bunday usıl menen baslawish ha'm bayanlawish baylanışadı. Misal: *Men oqıdım. Biz oqıdıq. Sen isleysen'. Sizler aytasız. Ol keldi. Olar keldi*. So'zlerdin' seplik jalg'awları ha'm tirkewishler arqalı baylanışwın basqarıw deydi. Misal: *qalag'a barıw, oqıwdan qaytıw, suwda ju'ziw, telefon arqalı so'ylesiw*,

ko'pige shekem ju'riw, kelgen sayın ko'riw ha'm t.b. So'zlerdin' orın ta'rtibi arqalı baylanısıwı jupkerlesiw delinedi. Misalı, *u'lken jay, salqın saray, qattı so'ylew, ju'n sharshı, eki adam, jalt qaradı, bul kitap* ha'm t.b.

So'zlerdin' iyelik sepligi ha'm tartım jalg'awı arqalı baylanısıwın u'ylesiw (izafet) deydi. Misalı, *balanın' kitabı, ku'nın' nuri, shigittin' mayı* ha'm t.b

U'ylesiw baylanısına so'z dizbeginin' da'slepki sın'arı jalg'awsız, son'g'ı sın'arı tartım jalg'awlı bolp ta keledi: Misalı: *awıl balası, kitap betleri, baspaxana jayı* ha'm t.b.

U'ylesiw baylanısındag'ı so'zlerdin' iyelik seplik formasındag'ı sın'arı anıqlawısh, al tartımlanıp kelgen sın'arı baslawısh yamasa basqa ag'zalardın' xızmetin atqaradı.

§ 65. So'z dizbegi

So'z dizbegi eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerdin' bag'ına baylanısıwınan du'ziledi. Eger dizbeklesken eki yamasa bir neshe so'zdin' sın'arları arasında ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ımın' qılıq /g'a'rezliklik/ bolmasa, onday so'zlerdin' dizbegi so'z dizbegi bola almaydı. Bunday dizbektegi so'zler bir leksikalıq birlik—qospa so'z yamasa frazeologiyalıq dizbek dep qaraladı.

Sintaksislik so'z dizbeginin' sın'arlarımın' arasındag'ı baylanıs erkin boladı. Sonlıqtan sintaksislik so'z dizbegi qospa so'z ha'm frazeologiyalıq so'z dizbeklerine salıstırg'anda erkin so'z dizbegi dep ataladı. Al qospa so'z yamasa frazeologiyalıq dizbeklerdin' sın'arlarımın' baylanısı turaqlı boladı. Olardın' sın'arları erkin so'z dizbegindegidey sintaksislik bo'leklerge — ga'p ag'zalarına bo'linbeydi. Sonlıqtan bunday so'z dizbekleri turaqlı so'z dizbekleri dep ataladı.

Sintaksislik so'z dizbeginin' sın'arları semantikalıq jaqtan atributivlik, obiektlik, relyativlik qatnaslardı bildiredi: Misalı, atributivlik: *shaqqan terimshi, mol o'nim, tawday u'yilgen paxta, quwrag'an sho'p, g'awashanun' japırag'ı, gu'njinin' mayı*; obiektlik: *atızlardı araladı, awqat jedi, suw ishti*; relyativlik: *jaqsı oqıydı, qattı ju'redi, ku'lip so'yledi* ha'm t.b.

Qospa so'z yamasa frazeologiyalıq so'z dizbeklerinin' sın'arları arasında bir-birine g'a'rezli semantikalıq qatnas bolmaydı. Olar leksika-semantikalıq jaqtan bir leksikalıq ma'nige ten' keledi: *tas ko'mir, temir jol, xabar beriw, buyırıq beriw, xat jazıw, su'wret salıw, uyalıp qaldı, wa'desinen shıqtı, qolına aldı, ko'z qıyig'm saldı, iynin qıstı, jan iynine ot tu'sti, basına iyt terisin qaplaw* ha'm t.b.

So'z dizbegi sırtqı modeli jag'man ga'pke de uqsas bolıp keledi. Biraq ga'p predikativlikti (tamamlang'anlıqtı) al so'z dizbegi tamamlanbag'anlıqtı qatnastı bildiredi. Bulardın' bir-birinen ayırmaşılıg'ı predikativlikke qatnası

jag'ınan ko'rineği. Demek, so'z dizbegi tolıq ma'nili eki yamasa bir neshe so'zđin' dizbeginen du'zilip, qospa nominativlik ma'nini bildiredi de, ga'p kommunikativlik ma'nisti bildiredi.

Sintaksislik so'z dizbegi bag'ındırıwshu sın'arınrı' an'latılıwına qaray, atawısh so'z dizbegi ha'm feyil so'z dizbegi bolıp u'łken eki toparg'a bo'linedi. Atawısh so'z dizbeginin' bas sın'arı atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish so'zler sıyaqlı atawısh so'zlerden boladı. Misalı, *Oqıwshının' kitabı, ken' sahra, jaqsı islewge qolay, ju'da' ko'p, ku'ndegiden az, uzın boylı jigıt, bes da'pter, so'zi o'tkir, tilge bay, esapqa bar, iste joq ha'm t.b.*

Ma'nili feyil so'zler ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp yamasa jupkerlesip feyil so'z dizbegin du'zedi. So'z dizbeginin' bul tu'ri tilde aktiv qollanladı: Misalı, *tez oqıw, tez-tez ju'riw, dawıslap oqıw, anıq so'ylew, u'sh ret qatnaw, jalıt qaraw, mektepti remontlaw, suwg'a shomılıw, awqattan jew,g'awashanı suwg'arıw, atızlarg'a suw ashıw ha'm t.b.*

§ 66. Ga'p ha'm onin' tiykargi belgileri s'öz

Ga'p — tildin' kommunikativlik xızmet atqaratug'm sintaksislik birligi. Ga'pke ta'n tiykarg'ı belgiler—predikativlik, modallıq ha'm o'z intonatsiyasına iye bolıwı.

Ga'ptin' en' tiykarg'ı belgisi tamamlang'an oydı bildiriwi bolıp, bul baslawısh penen bayanlawıshın' predikativlik qatnası arqalı a'melge asadı. Solay etip predikativliktin' negizin bas ag'zalar qurap, olar (baslawısh, bayanlawısh) ga'ptin' orayı (yadrosı) xızmetin atqaradı. Sonlıqtan da baslawısh ha'm bayanlawısh ga'ptin' bas ag'zaları delinedi.

Ga'ptin' tiykarg'ı grammatikalıq belgisi predikativlik bolıp, onda (ga'pte) belgili bir waqıya haqqında bayanlanadı. Ma'selen, «*Egıslık jerler a'dewir ken'eyildi*» degen ga'pte so'ylewshinin' pikiri, tamamlang'an oyi usı ga'p arqalı bildirilgen. Bul ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi—predikativlik, al forması—sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'm ga'plik struktura. Ga'ptin' xabarlaw xızmeti o'tken ma'ha'l, anıqlıq meyil forması arqalı bildirilgen.

Ga'ptin' exinshi bash belgilerinin' biri—modallıq. Modallıq xabarlawdın' (pikirdin') belgili bir obektivlik haqıyqatlıqqa qatnashılıg'm an'latadı. Ga'ptin' modallıg'ı xabar, soraw, buyırıq ha'm u'ndew ga'pler arqalı bildiriledi. Sonlıqtan usı ma'nilerde (xabar, soraw, buyırıq, u'ndew) kelgen jay ga'pler klassifikatsiyası boyınsha ga'ptin' modallıq yamasa kommunikativlik tu'rleri dep te ataladı.

Ga'ptin' modallıg'ı obektivlik modallıq ha'm subektivlik modallıq bolıp ekige bo'linedi. Obektivlik modallıq belgili grammatikalıq qurallar bolg'an sintaksislik ma'ha'l ha'm meyil kategoriyaları arqalı bildiriledi: Misalı: *Jobalar orınlandı. Qurılıslar qızg'ın ju'rgizilip atır. Olar tez ku'nde pitedi.* Bul ga'plerdin' obektivlik modallıg'ı feyildin' ma'ha'l ha'm meyil

kategoriyaları arqalı bildirilgen. Birinshi ga'p o'tken ma'ha'l, ekinshi ga'p ha'zirgi ma'ha'l ha'm u'shinshi ga'p keler ma'ha'l ma'nilerinde kelip, is-ha'reket, waqiyalardıń isleniwiniń belgili bir waqıt penen baylanıslılıg'ın bildiredi.

Ga'ptin' uluwmalıq mazmunına, yaki ga'ptin' bir ag'zasına so'ylewshinin' ha'r tu'rli jeke qatnasları, ko'zqarasları subektivlik modallıq dep ataladı. Subektivlik modallıq ma'nis intonatsiya arqalı, so'zlerdin' orın ta'rtibi arqalı yamasa modal so'z sıyaqlı grammatikalıq qurallar ja'rdemində bildiriledi: *Tart qolın'dı! Tiyme atama! Shaması, bir xabar jetkermegesi asig'ip kiyatır'andı.* Subektivlik modallıq ma'ni birinshi ga'pte intonatsiya, ekinji ga'pte intonatsiya ha'm so'zlerdin' orın ta'rtibi, u'shinshi ga'pte modal so'z arqalı bildirilgen.

So'z ha'm so'z dizbeklerinin' ga'plik belgige iye bolıwında intonatsiya da baslı belgilerdin' biri retinde qatnasadı: *Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Jazdın' uzaq ku'ni. Taza hawa. Sap-salqın /Aybek/. Ha'r bir ga'p tamamlang'an intonatsiya menen aytiladi.* Awızsha so'ylewde ga'p ha'm ga'p ag'zaları dawıstın' ko'terin'ki ya pa's, ayırım jag'daylarda ku'shli ya ku'shsizirek, sozın'qı yamasa qısqa aytiliw sıyaqlı o'zgesheliklerge iye boladı. A'sirese pawza ga'ptin' ma'nili bo'leklerin, ga'plerdi bir-birinen ayırıw ushın xızmet atqaradı. Qullası ha'r bir ga'p o'zine ta'n intonatsiyası menen aytiladı.

Solay etip predikativlik, modallıq ha'm intonatsiya ga'ptin' tiykarg'ı ha'm baslı belgileri bolıp, ga'pke lingvistikalıq sıpatlama beriwde bular basslılıqqa alınadı.

§ 67. Ga'p ag'zaları

Ga'ptin' quramına kirgen ha'r bir ma'nili so'z o'zara sintaksislik baylanısqa tu'siw arqalı belgili bir ga'p ag'zasının' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zaları ga'pti du'ziwdegi xızmetine qarayı, bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi.

Ga'ptin' bas ag'zaları baslawısh ha'm bayanlawısh bolıp sanaladı. Baslawısh — pikirdin' baslanıw temasın, is-ha'reket, waqıyanın' kim ya ne haqqında ekenligin bildiretug'ın bas ag'za. Misalı: *Shig'ıs xalıqları a'zelden o'zlerinin' miymandoshlıg'ı menen de dan'q shig'arg'an.* Bul ga'ptin' teması, ga'pte bildiretug'ın mazmunın' iyesi — *shig'ıs xalıqları.* Ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan an'lanatug'ın pikir iyesi usı baslawısh arqalı bildiriledi. Baslawısh ataw sepligindegi so'zden turadı ha'm basqa ag'zalarg'a bag'ınbaydı.

Bayanlawısh baslawısh haqqındag'ı pikirdi bayanlaydı. Ol tiykarınan, baslawıshdan son'g'ı pozitsiyada keledi. Bayanlawısh baslawısh penen kelisiw jolı menen baylanısadı. Formalıq jaqtan baslawıshqa g'a'rezli bolıp, baslawıshqa tiyisli bet, san kategoriyalarınin' formaların o'zine qabul etedi. Misalı: *Bizler xoshlastıq. Men mashinag'a oturdım.* Bul ga'plerdi diqqat

etilgen bayanlawishlar baslawishtin' is-ha'reketin bildirip, bayanlap, onun' menen bette, sanda kelisip kelgen. Baslawishtin' neshinshi bet, qaysı sanda keliwine baylanisli bayanlawish ta sol bet, sol san formasında beriledi. Demek, bayanlawish baslawishqa formalıq jaqtan g'a'rezli bolıp keledi.

Ga'ptin' bas ag'zalarına g'a'rezli, onun' ma'nisin tolıqtırıp, tu'sindirip, anıqlap keletug'm ag'zalar ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları dep ataladı. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları anıqlawish, tolıqlawish ha'm pısıqlawish bolıp u'shke bo'linedi. Bul ga'p ag'zalarımın' ekinshi da'rejeli dep atalıwı olar bas ag'zalarday, ga'ptin' strukturalıq negizin du'ze almaydı, tek ga'ptin' du'zilisın ken'eytiw xızmetin atqaradı.

Son'gı waqıtları til biliminde kiris, qarap so'zlerdi de ga'p ag'zaları dep qaraw ko'zqarasları ushurasadı. Kiris ha'm qarap ag'zalar basqa ga'p ag'zaları menen grammatikalıq baylanısqa tu'speydi. Olar uluwma ga'ptin' mazmunı menen yaki onun' bir ag'zası menen ma'nilik baylanısta boladı. Ga'ptin' uluwmalıq mazmunına modalıq ma'ni beredi. *A'lbette, ba'rin'iz de bir eldi awzın'iz'g'a qaratıp kelgen aqıllı adamlarsız. Qoy, shırag'ım, qattı'g'a ketsem, qayttım.* Bul ga'plerdegi kiris ha'm qarap so'zler (a'lbette, shırag'ım) ga'ptin' uluwmalıq mazmunına so'ylewshinin' subiektivlik qatnasın bildirip, modalıq emotsional-ekspessivlik ma'nilerdegi ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.

§ 68. Sintagma

Sintagma ataması sintaksiste bir-birinen qısqa pawza arqalı ayrılıp turatug'm semantikalıq-grammatikalıq-intonatsiyalıq birlik ma'nisinde jumaladı. So'ylewdegi baylanıstın' en' a'piwayı ha'm baslang'ısh forması bolg'an eki ag'zanın' sintaksislik qatnasın sintagma dep ataymız. Sintagma eki ha'm onnan da ko'p so'zlerdi birlestirip, ga'pte ma'nilik-sintaksislik birlikti ta'miyinleydi. Sintagma bo'lekleri bir-biri menen predikativlik qatnasta ha'm predikativ emes qatnasta bolıwı mu'mkin. Predikativ sintagma baylanısı jag'man eki tu'rli boladı: ashıq (*Ku'n shıqtı, arba toqtadı, ku'n jawdı*) ha'm jasırın (*Qıs. Suwıq. Zimistan*). Jasırın sintagma sırtqı ko'rinisi boyınsha bir ag'zalı bolsa da, qatnas quralı bolg'an ga'p retinde tamamlang'an bir oydı bildiredi. Sonlıqtan da bunday sintagmalar bir sostavlı ga'p retinde qaraladı.

Predikativlik emes sintagmalar atributivlik (*u'ken adam, bulqı'g'an suw, ayıl'g'an so'z*), obiektilik (*kitap oqıdı, awqat jedi, jumıstı basladı*), relyativlik (*tez so'yledi, bu'gin keledi, bıyl tamamlaydı*) sintagmalar bolıp bo'linedi.

Sintagmalar du'zilisi jag'man ga'p ag'zalarınan to'mendegi o'zgeshelikleri menen ayrılıadı:

1. Eger de ga'ptin' strukturası tek baslawish penen bayanlawishtan du'zilip, sol bas ag'zalar bir-birinen intonatsiya arqalı bo'linbey, bir

intonatsiyaliq basımda aytilsa, ekewinin' birligi sintagmani du'zedi. Misali: *Jıyn-terim baslanıp, diyqannın' jumısı ko'beyip ketti.*

Sonday-aq, ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari o'z aldına sintagma du'ze almaydı. Al o'zi qatnaslı so'zlerge jaqın, jantasa aytilıp kelgende, sol o'zi qatnaslı so'z benen birlikte sintagma du'zedi. Misali: *Bul ko'rinis/u'ziliksiz ta'kirarlandı/*. 2. Ga'p ag'zalari to'mendegi jag'daylarda sintagma du'zedi.

a) baslawish ta, bayanlawish ta atawish so'zlerden bolıp, olardin' arasında pawza islense, bas ag'zalardin' ha'r qaysısı, bir sintagma du'zedi: *Den sawlıq teren' baylıq. Ol mexanizator ha'm t.b.,*

b) ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında baslawish penen bayanlawish bir-birinen uzaq turg'anda, olardin' ha'r qaysısı sintagmalarg'a bo'linedi: Misali: *Aspan alag'at bullı edi;*

v) ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalari (ko'binese pısqılawish ha'm tolıqlawish) ga'ptin' basında kelse yamasa o'zi qatnaslı ag'zadan uzaqlasıp, arasında basqa ga'p ag'zalari kelgende, o'z aldına sintagma du'zedi. Misali, *Usı ku'ni/To'rtku'lden İvanova Marfa Semenovna qalag'a kelgen edi. Aleksandr/Turımbettin' minezine/ ko'p tu'sine almas edi.* (T.Qayıpbergenov)

§ 69. Ga'ptin' tu'rleri

Ga'plerdi tu'rlerge bo'liw o'lshepleri ha'r tu'rli. Olardı klassifikatsiyalawda tiykarınan strukturalıq o'lshepler bassılıqqa alınadı:

1. Ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' qatnasına qaray, ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'p bolıp ekige bo'linedi. Ken'eytilgen jay ga'pler bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' qatnasındag'ı modellerden du'ziledi. Al ken'eytilmegen jay ga'pler tek eki bas ag'zanın' qatnasında keledi.

2. Jay ga'pler bas ag'zalardin' sanına qaray, eki sostavlı ha'm bir sostavlı bolıp bo'linedi. Eki sostavlı ga'pler eki bas ag'zanın' qatnasınan, al bir sostavlı ga'pler bir bas ag'zanın' qatnasınan du'ziledi.

3. Ga'pler xabarlawg'a tiyisli bolg'an pikirdi tasteryqlaw ha'm biykarlaw mazmunına qaray, bolımlı ga'pler ha'm bolımsız ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Bolımlı ga'pler bir na'rsenin', ha'diyse ya waqıyanın' bolıwı ya bolatug'ınlig'ı haqqında tasteryqlaw mazmunına iye boladı: Misali, *Xalıqtın' sanı azlıg'ı ras. Bunın bunnan da ko'p ese az edi. Al endi o'sip baratırız. Bir millionnan a'dewir asıp baratırız.*

Bolımsız ga'pler mazmunı jag'ınan bolımlı ga'pke qarama-qarsı qoyladı. Bolımsız ga'pten an'lanatug'ın is-ha'reket, waqıya ha'diyseledin' mazmunı biykarlawshılıq ma'nilerdi bildiredi. Bolımsızlıq ma'ni, tiykarınan grammatikalıq qurallardin' qatnası arqalı an'latıladı. Olar: ma (feyildin' bolımsız forması), *emes, joq* (biykarlawshı so'zler), *hesh kim, hesh na'rse, hesh ten'e, hesh qanday* (bolımsızlıq almasıqları). Misali: *Ol jerde bulardin'*

ga'pi ko'pke sozilmadi. Biraq Edige o'zining' aytgan so'zinen qaytpadi. - Qoym'lar, sizlardin' aytp otirganin' iz er jigittin' ga'pi emes (Sh.Aytmatov).

4. Ga'pler kommunikativlik xizmetine qaray xabar, soraw, buyriq ha'm u'ndew ga'p siyaqli tu'r'lernge bo'linedi. Xabar ga'pler so'ylewshinin' pikirin basqalarg'a xabarlaydi. So'ylewde xabar ga'ptin' intonatsiyasi pa'sen' dawis penen bir jo'n aytiladi da, ga'ptin' aqirinda sozin'qi pawza islenedi: *Poezdlar bul u'lkede shig'istan batisqa qaray, batistan shig'isqa qaray o'tip turadi. (Sh. Aytmatov).*

Soraw ga'pler mazmum boyinsha belgili bir soraw ma'nisin an'latadi. Soraw ma'nili ga'pler, ko'binese tin'lawshug'a yamasa so'ylewshinin' o'zine qaratilg'an bolip keledi: Misali, *Otirg'anlardin' arasinan dawislar. «Orazbay qayda? Ortag'a shuqsin, aytsin!»-dedi.*

-Biraq aradan bir ha'pte o'tse de, ziyankeske shara ko'rilmey atir. Bug'an ne dep tu'siniwge boladi? Men hayranman. (A'. Ta'jimuratov)

Buyriq ga'pler buyiriw, o'tiniw, tilek etiw, ma'sla'ha't beriw, t.b. ma'nilerde qollaniladi. Buyriq ga'plerdin' bayanlawishlari, ko'inese buyriq meyil, tilek ha'm anuqliq meyillerden boladi. Buyriq ga'plerdin' intonatsiyasi ha'r tu'rli: birde ko'terin'ki dawis penen aytiladi da, keskin buyiriw ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda buyriq ga'ptin' keynine u'ndew belgisi qoyiladi: *- Heyaq qurash, jo'nin'e tur!-dedi sari atli jigiti. Erjan ag'a, bolar! Meni oynshuqqa aylandira bermen'iz. Mag'an sizin' sulw so'zlerin'iz kerek emes. Tilin'iz a'bden qishup baratusa, basshularg'a til tiygizip ko'rin'iz (T. Qayıpbergenov).*

U'ndew ga'pler emotsional-ekspressivlik ma'nige iye bolip, so'ylewshinin' quwaniw, su'yiniw, ha'm t.b. tuyg'ların, sezimlerin an'latadi. U'ndew ga'plerdin' intonatsiyasi ko'terin'ki dawis penen aytiladi. Jaziwda ga'ptin' aqirinda u'ndew belgisi qoyiladi. Misali: *Azat ag'a, ko'z aydin! Kewlin'izdegi jaqsı niyetlerin'iz ornlansın!*

5. Ga'p ag'zalarinin' toliq qatnasına yamasa ayırımlarının' tu'sip qalıwına qaray, toliq ha'm toliq emes ga'p bolip bo'linedi. Ga'ptin' mazmunına qatnaslı ga'p ag'zalarinin' hesh qaysısı tu'sirilmey, toliq qatnasıp kelgen ga'pler toliq ga'p dep ataladi: Misali: *Ol awıldan ju'da' quwanishlı qaytqan edi.*

Toliq emes ga'plerdin' bir yamasa bir neshe ag'zaları tu'sirilip aytiladi. Ga'p strukturalıq jaqtan toliq bolmasa da, mazmunı boyınsha toliq pikir bildiredi. Bunday ga'plerdin' mazmuninin' toliqlig'ı kontekstke ha'm dialoglarga baylanisli boladi:

—Kettik, ag'a!- dedi ol.

—Qayaqqa?

—Alg'an bag'ıtımızg'a.

—Barmay-aq goysaq qa'ytedi?

—Barıw kerek. (A'. Ta'jimuratov).

6. Jay ga'pler ag'zalarg'a bo'liniw yamasa bo'linbew jag'dayına qaray ag'zalarg'a bo'linetug'm ha'm bo'linbeytug'm (so'z-ga'p) ga'pler bolip ta bo'linedi. So'z-ga'plerden basqa, joqarida atalg'an ga'plerdin' ha'mmesi de ag'zalarg'a bo'linedi. So'z-ga'pler ag'zalarg'a bo'linbeydi. Olar jay

ga'ptin' ayriqsha bir tu'ri retinde u'yreniledi. So'z-ga'pler, tiykarinan, modal, tan'laq, awa, joq ha'm t.b. siyaqli toliq leksikaliq ma'nige iye bolmag'an so'zlerden turadi. So'z-ga'plerdin' mazmunu kontekstke, situatsiyag'a baylanish ma'lim boladi.

— A'lberte, og'an toliq iseniwge boladi.

— A'ljan suwshi shug'ar?

— Awa, awa

— Onn' o'zi bir so'zli adam. (T. Qayıpbergenov)

7. Predikativlik du'zilmenin' sanına qaray, ga'pler jay ha'm qospa ga'p bolip, eki tu'rge bo'linedi.

Jay ga'pler strukturalıq ha'm mazmunlıq jaqtan qospalanıw-qospalanbaw qa'siyetine qaray, qospalanbag'an jay ga'pler ha'm qospalang'an jay ga'pler bolip ta bo'linedi. Jay ga'pler feyil toplamlı birgelkili ag'zalı ha'm ayırım-lang'an ag'zalı, kiris ha'm qaratpa ag'zalı ga'pler bolip kele otirip, quramalanıw arqalı da jumshaladı.

Qospa ga'pler eki yamasa bir neshe predikativlik konstruktsiyalardin' dizbeklesiwinen yamasa bag'ınıw joli menen baylanıswınan du'ziledi. Olar quramındag'ı jay ga'plerinin' baylanısw usılı ha'm mazmunına qaray dizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p bolip ekige bo'linedi.

Dizbekli ha'm bag'ının'qılı baylanıstın' aralasıp keliwi arqalı da qospa ga'pler du'ziledi. Bunday ga'pler aralas qospa ga'p yamasa ko'p komponentli qospa ga'pler dep ataladı. Misali: *Suwıq samal esip, ku'n suwıta basladı. Demde-aq bult serpilip, hawa ashıldı, aspan ko'k gu'mbezlendi, biraq a'tirap aq ko'rpe jamılıp qalg'an edi. Ku'n suwıtqan menen, man'g'it awılın, ayag'ına tik bastır'g'an waqiya irkinish tappadı* (T. Qayıpbergenov).

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 89 -129- betler;
Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 336-510 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 125 - 186- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 243- 346- betler;

Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 205 - 247- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 124 -217- betler;
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992.
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1994.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis, 1981.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1986.

VI BAP. TILLERDİN TARIYXIY RAWAJLANIWI

§ 79. Tildin' payda bolıwı haqqında tu'sinik

Til biliminin' payda bolıwının' en' da'slepki basqıshlarında-aq tildin' kelip shıg'ıw ma'selesı ko'terilgen. Sebebi adamlar o'zlerinin' so'ylew tilinin' qalay payda bolg'anlıg'ın biliwge a'yyemgi da'wirlerden baslap-aq qızıqsınğ'an. Tildin' payda bolıw ma'selesin tek bir ilimnin'- lingvistikanın' jetilisenlikleri tiykarında sheshiw yamasa ilimiy jaqtan durıs da'lillep shıg'ıw mu'mkin emes. Sebebi bul og'ada quramalı ha'm qıyın qubılıs bolıp, onı tek g'ana sol tilde so'ylewshı xalıqtın', ja'miyettin', uluwma adamzattın' kelip shıg'ıwı ma'seleleri menen birgelikte g'ana sheshiwge boladı. Sonlıqtan da adamzat tilinin' payda bolıwı ma'selesı bunnan da ken'irek tu'sinikler bolıp sanalatug'ın antropenez (adamnıń kelip shıg'ıwı) ha'm sotsiogenez (ja'miyettin' kelip shıg'ıwı) tu'sinikler menen tig'ız biylanısta qaraladı. Til ilimi tildin' payda bolıwı ma'selesin u'yreniwde adamdı ha'm adamzat ja'miyetin izertleytug'ın ilimlerin' jetisenliklerinen ken'nen paydalanadı.

Tildin' payda bolıwı degende eki na'rseni: uluwma adamzat tilinin' payda bolıwı ha'm jeke tillerdin' kelip shıg'ıwı ma'selesin ayırıp bilip alıw kerek. Jeke tillerdin', ma'selen, qaraqalpaq, o'zbek, orıs, ingliz, nemets ha'm basqa tillerdin' qashan payda bolg'anın, qalay qa'lipleskenin ilimiy jaqtan da'lillep, bilip alıw mu'mkin. Jer sharında adamzat tilinin' en' da'slep kelip shıg'ıwı menen jeke tillerdin' payda bolıwın ten'lestirip bolmaydı. Du'nyada jasap turg'an janlı tillerdin' yamasa bir waqıtlarda o'mir su'rip, gu'llenip, al ha'zir o'li tiller qatarındag'ı tillerdin' qashan kelip shıqqanın, rawajlang'anın, qaysı geografıyalıq orınlardı iyelegenligin ha'm t.b.lardı ilimiy tiykarda izertlep biliw mu'mkin. Ko'pshilik du'nya tillerinin' qashan payda bolg'anlıg'ı, qa'liplesip rawajlang'anlıg'ı ilimde da'lillengen. Biraq jer sharında uluwma adamzatqa ta'n tildin' qaysı geografıyalıq orında qashan payda bolg'anlıg'ın anıq biliw qıyın, ha'tte bul mu'mkin emes na'rse. Mina jılı du'nyanın' mina jerinde munaday til payda bolg'an dep ayıwdın' o'zi qa'te boladı. Bul anıq da'lillenbeytug'ın, da'lillewge kelmeytug'ın qubılıs. Sebebi adamzattın' o'zinin' ha'm onun' tilinin' jan'a payda bolıp aturg'an, bunnan millionlag'an jil burıng'ı da'wir haqqında bizge anıq mag'lıwmattı kim jetkeriwi mu'mkin?!

Sonliqtan adamzat tilinin' kelip shug'ıwın u'yrenbekshi bolsan', en' aldı menen tildin' payda bolıwı da'wirindegi adamlardıń tirishilik etiw jag'dayların, turmıs sharayatların, biologiyalıq jaqtan rawajlanıw da'rejesin ha'm t.b. qullası, tildin' kelip shug'ıwına sebepshi bolatug'ın barlıq jag'daylardı birme-bir teren' u'yrenip shug'ıp, ilimiy juwmaqlar shug'arıw, boljawlar jasaw mu'mkin. Shunında, tildin' payda bolıwı degende usı da'wirge shekem ilimde tildin' kelip shug'ıwına sebepshi bolatug'ın jag'daylar haqqında so'z etilmekte. Usınnan kelip shug'ıp, adamzat tilinin' payda bolıw waqıtı, ornı, alg'ashqı tillerdin' qurılısı ha'm t.b. lar haqqında ilimiy boljawlar jasalmaқта.

En' a'yyemgi du'nyada payda bolg'an tildin' seslik du'zilisi, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı qanday bolg'anlıg'ın biliw mu'mkin bolmawına qaramastan, uluwma tildin' qanday sharayatlarda payda bolıwı ma'selelerin ilimiy boljawlar arqalı u'yreniwge boladı. Lingvistika o'zara jaqın bolg'an fiziologiya, psixologiya, arxeologiya, etnografiya, tariyx ha'm basqa da ilimlerden' ańıqlamalarına su'yengen halda tildin' payda bolıwı jo'ninde mag'lummatlar beredi.

§ 71. Tildin' payda bolıwına arналған теориялар

Tildin' payda bolıwı menen ilimpazlar a'yyemgi da'wirlerden baslap-aq shug'ıllang'an. Tildin' payda bolıwı haqqında ko'plegen boljawlar, teoriyalar ushurasadı.

A'yyemgi da'wirlerden baslap-aq til haqqında, tildin' payda bolıwı jo'ninde tu'rli a'psanalar payda bolg'an. Bunday a'psanalardıń birazında til Quday ta'repinen adamg'a berilgen u'iken artıqmash sawg'a, ayırımlarında til belgisiz bir damshpan ta'repinen jaratılğ'an degen sıyaqlı pikirler ushurasadı.

Tildin' payda bolıwı jo'ninde filosof ilimpazlar ortasında a'yyemgi da'wirlerden berli eki tu'rli teoriya belgili. Ayırım filosoflar tildin' payda bolıwı ta'biyiy halat. So'z ha'm ol bildiretug'ın ma'ni ortasında ta'biyiy baylanıs bolg'an. Qanday zat ekeni so'zden bilinip turadı, adam zat ya qubılısı ta'biyiy halatında bilip alg'an dep tu'sindirmekshi boladı. Bul teoriyanın' qa'teligi sonda—eger so'z benen onun' ma'nisi ortasında ta'biyiy baylanıs bolg'anda, du'nyada ko'p tillilik bolmay, tek bir til bolar edi. Al ayırım filosoflar bolsa, til adamlardıń o'zara kelisimi arqalı ju'zege shıqqan degen juwmaq shug'aradı. Bunın' da naduris ekenin da'lillew qıyın emes.

Tag'ı bir teoriya—seske eliklew (onomatopoetikalıq) teoriyası. Bul teoriya boyınsha ta'biyattag'ı seslerge eliklewden en' alg'ashqı so'zler jasalıp, olar kem-kem zatlardın' atına aylang'an. Misalı: taqır-tıqır, shıyq-shıyq, g'an'g'ır-gu'n'gir, saqır-suqır, shaq-shaq, taq-taq ha'm t.b. Biraq tilde

bunday so'zler ju'da' ko'p bolmaydı. Ta'biyatta ses shıg'armaytug'ın zatlar da og'ada ko'p ekeni, olardıń atamaları bolg'an so'zlerdin' de ju'da' ko'p ekeni belgili. Ha'r bir tildin' leksikasında azlı-ko'pli eliklewish so'zler bolg'anı menen bul tutas til leksikasına negiz, uytqı bola almaydı. Tildin' payda bolıwın seske eliklewge ju'kley otırıp, bul teoriya tildin' kelip shıg'ıwında ja'miyettin' ornın esapqa almaydı. Bul teoriyanı qollap-quwatlawshılar tildi ja'miyetlik qubılıs emes, al ta'biyat qubılısı dep esaplaydı. Shınında til — qatnas jasaw za'ru'rliginen payda bolg'an ja'miyetlik qubılıs.

Seske eliklew teoriiyası ayrıqsha XVIII-XIX a'sirlerde ken' rawajlandı. Bul teoriyanı nemis filosofi G.Leybnits (1646-1716) jaqladı. Sonday-aq onnan ko'p a'sirler burın (V a'sirde) latin jazıwshısı Avgustan bul teoriyanın' negizin salıwshılardan biri boldı.

Tildin' payda bolıwı haqqında emotsional yamasa tan'laq teoriiyası belgili orın tutadı. Bul teoriya boyınsha aylanadag'ı zatlar ha'm qubılıslar menen tanısqanda alg'ashqı adamlar o'zlerinin' qatnasın ha'm sezimlerin eriksiz shıg'arg'an tan'lanıw sesleri arqalı bildirgen. Quıllası, tan'laq teoriiyası boyınsha ha'r tu'rli emotsiyanı bildiretug'ın eriksiz shıg'arılğ'an sesler zatlardın' atlarına aylanıp, sonnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanı jaqlawshılar frantsuz filologı J.J.Russo (1712-1778), orıs lingvisti D.N.Kubryavskiy (1887-1920) boldı.

Tildin' payda bolıwında tan'laq teoriiyasının' bashı kemshiligi — tildin' negizgi xızmeti bolg'an kommunikativ xızmetin esapqa almadı, tildin' ja'miyetlik ta'biyatına itibar bermedi. Tilde barlıq so'zler emotsiyanı bildire bermeydi. Emotsiyanı bildirmeytug'ın, tan'laq emes so'zler tolıp atır. Til tek emotsiyanı bildiriw menen sheklenbeydi, en' bashısı til qatnas quralı, pikir alısıw quralı xızmetin atqaradı. Tildin' payda bolıwında da usı belgisi — qatnas quralı bolıwı tiykarg'ı orındı tutadı.

Tildin' payda bolıwı jo'ninde sotsiallıq kelisim teoriiyası da bar. Sotsiallıq kelisim teoriiyası boyınsha alg'ashqı adamlar so'zlerdi o'zara kelisip tan'lap alg'an ha'm usınnan til kelip shıqqan. Bul teoriyanın' ta'repdarları J.J.Russo, Adam Smit ha'm basqalar boldı. Qanday na'rseni qalay atawdı aldın ala kelisip alıw ushın onnan burınraqta tildin' bolıwı kerek ekenin ko'z aldımızg'a keltirsek, bul teoriyanın' da'lilsiz ekenin an'lawg'a boladı. Kelisim teoriiyasının' ta'repdarları adamlardıń sanalılg'ına su'yenedi. Olar solay etip sanalılıqtın' o'zinin' til menen qatar payda bolıp, til menen birlikte rawajlanatug'ımlıg'ına itibar bermeydi.

Tildin' payda bolıwı haqqında ilimiy jaqtan shınılıqqa sa'ykes kelmeytug'ın teoriyalardıń biri miynet qıshqırıqları teoriiyası bolıp sanaladı. Bul teoriya boyınsha ja'ma'a't bolıp, birlesip miynet islew protsesinde adamlardıń ritmli eriksiz qıshqırıqları tildin' kelip shıg'ıwına sebepshi bolg'an dep ta'n alınadı. Biraq bul miynet qıshqırıqları tek miynet ritmin boldırıp, miynetti islewdi janlandırıw ushın g'ana xızmet etiwı mu'mkin.

Ol hesh qanday ma'nisti, ha'tte emotsiyani da an'latpaydi, tek jumisti tezletiw sirtqi texnikaliq qural xizmetin atqariwi mu'mkin. Bul teoriya XIX a'sirde payda boldi. Onin' ta'repdarlari nemis filosofi Lyudvig Nuare ha'm Karl Byuxer ha'm t.b. boldi. Tildin' payda bolıwı jo'nindegi bul teoriyanın' ta'repdarlari adamlardin' miynet etiwı menen qatar shug'arg'an shawqim-qishqiriqların, en' aldı menen ha'reketti an'latatug'ın so'zler bolg'an feyiller jasalg'an dep esaplaydı. Bul teoriyanın' avtorları tildi qatnas quralı dep emes, tek miynetti xoshametlewshi ko'mekshi qural retinde qaraydı. Tilde en' da'slep payda bolg'an so'zler feyiller edi degen boljawı da shunıqqa sa'ykes kelmeydi. Miynet qishqiriqlarının' tilge ta'n qa'siyetleri joq. Olardı qatnas quralı retinde ta'n alıwg'a bolmaydı.

Tildin' payda bolıwı jo'ninde u'iken talas-tartısqa sebepshi bolg'an teoriya imlasıw teoriiyası bolıp sanaladı. Bul teoriya ta'repdarlari seslik til kelip shıqqang'a shekem uzaq da'wir dawamında im tili qollanılg'an dep esaplaydı. Bul teoriyanın' ta'reptarlari XIX a'sirde jasag'an nemets alımları L.Geyger, V.Vunıy ha'm XX a'sirde jasag'an alımlar Ya.Van-Genneket ha'm N.Ya.Marr boldi. Akademik N.Ya.Marrdın' pikiri boyınsha adamlar miynet etiwı u'yrengenge shekem, miynet quralların o'zleri jasay alıw uqıbına iye bolg'ang'a deyin seslik til qa'liplespen, tek im tilinen paydalang'an. Onın' ayırıwınsha im tili birden-bir baylanıs quralı xizmetin uzaq da'wirler (ha'tte bir-bir yarım million jıllar) dawamında atqarıp kelgen. Adam ta'rizli maymillar haywanat du'nyasınan ajralıp, bir-biri menen im tili arqalı baylanıs jasag'anlıg'ı N.Ya.Marr ta'repinen da'llelleniwge ha'reket etildi. Biraq im tiliinde «so'ylew» ushın imlaytug'ın qoldın' kerekligi N.Ya.Marr ta'repinen esapqa alınbadi. Im tilinin' qaysı mu'she menen a'melge asatug'ınlıg'ı jo'ninde ol mag'luwmat bermedi.

Durısında da, ses tili menen birlikte imlasıwdan da adam paydalanadı. Biraq im qarım-qatnas quralı bolg'an seslik tilge tek qosımsha, ja'rdemshi qural retinde g'ana paydalanılıwı mu'mkin. Al, N.Ya. Marr ta'repinen aytilg'anınday tildin' rawajlanıwının' belgili bir basqışında im tili birden-bir baylanıs quralı bolg'an dep shamalawg'a hesh qanday ilimiy tiykar joq.

Ko'rsetilip o'tilgenindey, joqarıda atalg'an teoriyalardın' hesh biri tildin' payda bolıwı haqqında durıs ilimiy mag'luwmat bermeydi. Sebebi olardın' ha'mmesinde tildin' payda bolıwı adamnın' kelip shug'ıwı ma'selesinen bo'lek qaraldı. Tildin' payda bolıwında biologiyalıq faktorlar (adam ta'rizli maymillardın' tiklenip ju'riwi na'tiyjesinde aldın'g'ı eki ayaqtın' qol xizmetine o'tiwı, miydin' rawajlanıwı, tamaqtın' jetilisiwi ha'm t.b.) esapg'a alınbadi. Til menen oylawdın' baylanısı esapqa alınbadi. En' bashısı, tildin' ja'miyetlik sıpatı, miynet tildin' payda bolıwının' sha'rti ekenligi moyınlanbadi

§ 72. Tildin' payda bolıwı haqqında materialistlik ta'liyimat

Adamnıñ biologiyalıq jaqtan adam bolıp qa'liplesiw protsesi og'ada uzaq da'wirlerdi—millionlag'an jıllardı o'z ishine qamtıydı. İlimde ko'pshilik ta'repinen qabil etilgen tu'sinix boyınsha adamnıñ payda bolıwınan aldın'g'ı basqısh adam ta'rizli maymillar ekenligi ta'n alıng'an. Sonday-aq adamnıñ arg'ı tegi ha'zirgi gorilla, orangutan, shimpanze ha'm t.b. sıyaqlı adam ta'rizli maymillardıñ tu'rleri emes, al du'nyanın' ha'r jerinen jer astınan qazılıp tabılğ'an su'yek qaldıqlardan qa'lpine keltirilgen adam ta'rizli maymil tu'rleri ekenligi de ko'pshilik alımlar ta'repinen moyınlang'an.

Maymıldın' adamg'a aylanıw protsesinde olardıñ tu'rli sebepler menen to'rt ayaqlap, embeklep ju'riwden tıkeyip, eki ayaqlap ju'riwge o'tiwi, solay etip aldın'g'ı eki ayaqtın' ju'riw xızmetinen bosawı ha'm ol mu'shelerdin' (aldın'g'ı eki ayaqtın') qol xızmetin atqarıp, a'piwayı miynet qurallarınan paydalana alıw imkaniyatının' tuwıwı adamnıñ payda bolıwında og'ada u'ken a'hmiyetke iye sheshiwshi basqısh boladı. Sonday-aq adam ta'rizli maymillardıñ pada-pada bolıp jasawı da keleshekte bir ja'miyette birgelesip tıg'ız qarım-qatnasta turmıs keshiriwine tayarlıq boldı.

Maymıldın' adamg'a aylanıw protsesinde en' eski adam ta'rizli maymil dep bunnan eki-u'sh million jil burın Afrika ha'm Qubla Aziyada o'mir su'rgen avstralopitek¹ esaplanadı.

Avstralopitekler an' awlaw ha'm qorg'anıw qurallarınan sistemalı tu'rde paydalanıp otırg'an. Biraq olardıñ o'zleri ele qurallardı tayarlay alıw uqıbına iye bolmag'an. Haywanat du'nyasının' evolyutsiyası usı avstralopitek penen tamamlanadı. Evolyutsiyanın' endigi basqıshı en' a'yyemgi adam dep sanalatug'ın pitekantrop (maymil adam ha'm neandertal² bolıp sanaladı. Pitekantrop ha'm og'an jaqın alg'ashqı adam tu'rleri million'g'a jaqın jıllar burın ha'm onnan berirekte Evropa, Aziya ha'm Afrikada jasag'an. Al neandertal adamnıñ bunnan 200 mın' jil burın o'mir su'rgenligi ilimde tastıyıqlang'an.

Pitekantrop tas bo'leklerinin' ernegin juqartıp, onı bir na'rseni kesiw ushın qural retinde paydalanıwdı u'yrengen. Olar ottan da paydalana bilgen. Al neandertallar tastan, su'yekten ha'm ag'ashtan ha'r qiyılı arnawlı qurallar tayarlag'an ha'm olardı kem-kem jetilistirip barg'an. Olar miynetti bo'listiriwdin', ja'miyetke sho'lkemlesiwdin' da'slepki tu'rlerin bilgen. Al ja'mlesip o'mir su'riw, birgelikte miynet etiw ja'miyet ag'zalarınan bir-birine bir na'rseni tu'sindiriwdi talap etken. Na'tiyjede basqalarg'a bir na'rseni ayıp tu'sindiriw za'ru'rliğı sog'an sa'ykes o'zinin' quralı bolğ'an tildi payda

¹Avstralopitek—latinsha australis- «qubla» ha'm grekshe pithekos- «maymil» so'zlerinen qa'liplesken atama.

²Neandertal—Neandertal Germaniyadag'ı oypatlıq jerdin' atı bolıp, 1856-jılı ol jerden bul tiptegi adam su'yekleri tabılğ'an.

etken. Qazılıp tabılıg'an bas su'yeklerdin' qaldıqların izertlewlerdin' na'tiyjesinde neandertal adamnın' bas miyi pitekanthropitkine qarag'anda eki ese, al gorillanın' bas miyine qarag'anda u'sh ese ko'p ekeni anıqlang'an. Adamnın' miyinin' rawajlanıwında bul basqıshta og'ada u'iken o'zgeris bolqan. So'ylewdi basqarıwdı ta'miyinlewshi bas miyinin' shep ha'm on' yarım sharları da sezilerli da'rejede o'zgergen. Ko'pshilik adamlardın' bas miyinin' shep yarım sharlarında so'ylewdi ha'm tin'lawdı (qabil etiwdi) ta'miyinlewshi Broka ha'm Vernike dep atalatug'ın zona jaylasqan. Mine neandertal adamnın' shep ha'm on' yarım sharlarının' rawajlanıp jetilisiwi, oylaw ha'm so'ylew uqıplılıg'ın payda etti. Sol da'wirdegi miynet quralların izertlep qarag'anda, olardıń ko'pshiliginin' on' qol menen isletilgenligi anıqlang'an. Neandertaldın' biologiyalıq jaqtan rawajlanıw da'rejesi, ja'mlesip jasawı, o'zleri do'retken miynet qurallarmın paydalanıwı ha'm t.b. lar olardıń (neandertal adamlardıń) tilden paydalanıwıg'a mu'tajlıgının' bolg'anlıg'ın, solay etip olardıń tilinin' kelip shıqqanlıg'ın ko'rsetedi.

Tildin' payda bolıwın oylawdıń kelip shıg'ıwınan, uluwma adamnın' payda bolıwınan bo'lek qarawıg'a bolmaydı. Til miynettın' arqasında, birgelesip miynet etiw (an' awlaw, dusıpanlardan qorg'anıw ha'm t.b.) na'tiyjesinde ja'miyette payda boldı. Miynet ha'm ja'miyet—tildi payda etiwdin' en' baslı sha'rtleri bolg'an. Alg'ashqı da'wirlerde til birinshi adamlar ja'ma'a'tinde birgelesip miynet etiwdi retlestiriw, sho'kemlestiriw qurılı xızmetin atqarg'an. Sonday-aq til tiykarınan an'latıwshı, baylanıstırıwshı, ekspressivlik ma'nilerdi bildiriw maqsetinde jumalg'an. Alg'ashqı ja'miyettegi adamnın' o'zin qorshag'an ortalıqtı, ortalıqtag'ı zatlar menen qubıhsardı, olardıń belgilerin biliw qa'bileti (uqıbı) sheklengen da'rejede bolg'an. Sonlıqtan alg'ashqı til de a'piwayı ha'm sheklengen sıpatqa iye bolg'an. Ha'reket etiw, shaqırıq, miynet quralların ha'm miynet o'nimlerin atap ko'rsetiw usag'an a'piwayı ha'm sada tu'siniklerdi bildiriw menen sheklengen.

Alg'ashqı tildin' seslik ko'rinisi de ha'zirgi tildixinen ayrılıp turg'an. Alg'ashqı tilde seslik tilge qosınsha ımlaw ha'reketlerinen ken' paydalanıl'g'an. Neandertal adamnın' so'ylew ag'zaları xızmetin atqaratug'ın awız boshıg'ı, jutqınshaq boshıg'ı ha'm olardıń ko'lemi (konfiguratsiyası) ha'zirgi eresek adamlardixinen a'dewir ayrılıp turg'an. Ha'zirgi ele tili shıqpay atırg'an bir jasar balanın' so'ylew ag'zaları sıyaqlı bolıp, a'dettegi so'ylewdi iske asırıw ushın tolıq jetilisiw u'lgermegen.

Bul jag'day alg'ashqı tilde seslerdin' ayrılıwının' ma'lim da'rejede shekleńiwshiligine alıp kelgen. Bir sestı ayırdan ekinshi sestı ayıtwıg'a og'ada tez bir neshe millisekundlarda o'tiwde dawıs shımlıdıg'ı menen awız ha'm murın boshıg'ındag'ı so'ylew ag'zaların' qabatlasıp, birgelikte ha'reket etiw uqıbının' ele jetilispewi so'ylewdi a'melge asırıwda qıyınshılıq tuwg'ızdı. Biraq so'ylewdi iske asırıwshı tamaqtın' bo'lek-bo'lek seslerdi aytı alıw uqıbının' kem-kem jetilisiw bariwı bul qıyınshılıqtı jen'ip shıqtı.

Bunnan 40 mm' jlday ilgeri son'g'ı (joqarg'ı) paleolit da'wirinde neandertal ornuna neantrop, yag'mıy «jan'a adam» payda boldı. Bunu Homo sapiens dep te ataydı. Neandertallardan ayırmaşılıg'ı neantropolar saplang'an balta sıyaqlı quramalı miynet quralların tayarlawdı bilgen. Olardın' bas su'yegi ha'zirgi adamlardın' bas su'yeginen derlik ayrılmaydı. Bul da'wirde ja'miyetlik qatnas quralı retinde seslik til qa'liplesip bolg'an edi.

Tildin' payda bolıwı menen oylawdın' payda bolıwı, tildin' rawajlanıwı menen oylawdın' rawajlanıwı tıg'ız baylanıslı bolatug'ınlg'ı ilimde anıq da'lillengen.

Til ha'm oylawdın' payda bolıwı ma'selesini akad. İ.P.Pavlovtnıń ekinshi signal sisteması haqqındag'ı ilimi menen tıg'ız baylanıslı. Adamda birinshi ha'm ekinshi signal sisteması da boladı. Al haywanlarda tek birinshi signal sisteması g'ana boladı. Birinshi signal sistemasına sırttan bolatug'ın titirkendiriwshi ta'sir ha'm og'an beriletug'ın juwap kiredi. Ma'sefen, jirtqish haywannın' qa'ha'rli dawısı ha'lsiz haywannın' sezim mu'shelerine ta'sir etedi. Na'tiyjede qa'wıpkı juwap retinde, ha'lsiz haywan qorg'anıwg'a yamasa jasırınıwg'a, qashıwg'a kirisedi.

Ekinshi signal sisteması oylawdın' fiziologiyalıq tiykarı bolıp sanaladı. Al oylaw so'zge tiykarlanadı. «So'z birinshi signallardın' signalı bola otırıp, shınlıq o'mirdin' ekinshi tek bizge g'ana ta'n, signallar sistemasın quraydı».¹ A'dette so'z signallardın' signalı bolıwı menen birge, adamg'a ayrıqsha ta'sir etedi. Adam so'zlerdin' seslik ta'repine emes, al ma'nilik ta'repine ayrıqsha dıqqat awdaradı. Adamlar arasında baylanıs ha'm qarım-qatnas til arqalı a'melge asadı. Akad.İ.P.Pavlovtnıń ilimi boyınsha signallar sistemasının' bul eki tu'ri ortasında genetikalıq baylanıs boladı.² Ekinshi signal sisteması shınlıq du'nya menen tek birinshi signal sisteması arqalı qatnasqa tu'sedi. Al ekinshi signal sisteması birinshi signal sisteması tiykarında qa'liplesedi. «Haywanlar ha'm jabayı adamlar, al bul son'g'ılar nag'ız adam bolıp jetilgenge shekem ha'm bizin' da'rejemizge jaqınlag'ansha olar bizdi qorshag'an sırtqı du'nya menen tek ko'riw, esitiw, issi, suwıq ha'm t.b. sıyaqlı tu'rlishse seziwler tu'rinde bolatug'ın ha'r bir jeke titirkeniwden alg'an ta'sirleri arqalı g'ana baylanıs jasaydı ha'm jasag'an da. Sonnan son', aqırında adam payda bolg'an waqıtta, biz o'zimiz mudamı isenetug'ın shınlıq o'mirdin' usı birinshi signallar aytarlıqtay da'rejede so'zlik signallar menen awmastırıldı. Shınlıq o'mirden alıng'an ta'sirlerdin' tiykarında bizde so'zler tu'rindagi ekinshi signallardın' rawajlang'anlıg'ı tu'sinikli jag'day³. Demek, tildin' payda bolıwı ma'selesin u'yreniwde basqa ilimderdin' ayrıqsha fiziologiya iliminin' jetiliskiliklerinen ken'nen paydalalanıladı.

¹ И.П.Павлов. Полное собрание сочинений. Т. III, М.-Л., 1949, 568-б

² Sonda

³ Павловские среда. Т. III, 1940, 318-бет.

Juwmaqlap aytqanda tildin' payda bolıwı ushın baslı eki faktor sheshiwshi a'hmiyetke iye bolg'an: biologiyalıq faktor (bas miyi ha'm so'ylew ag'zalarının' jetilisiwi) ha'm ja'miyetlik miynet. A'yyemgi da'wirlerden baslap miynet, til ha'm oylaw bir waqıtta ha'm birgelikte o'z-ara tıg'ız baylanısta, qarım-qatnasta, rawajlandı ha'm ha'zirgi da'wirde de bul dawam etpekte. Miynet, til, oylaw qatara aytilg'an menen bulardıń ortasında miynet ayrıqsha orındı iyeleydi. Miynet qurallarının' o'siwi, miynet etiw ko'nlikpelerinin' jetilisiwi, miynet islew tarawlarının' ken'eyiwi ha'm quramalasıwı—bulardıń ba'ri adam oyınım' rawajlanıwına, sananın' jetilisiwine alıp keldi. O'z gezeginde bul jag'day tildin' rawajlanıwına, baywına u'ken ta'sir etti. Oylawdıń ha'm so'ylewdin' jetilisiwi miynetke qayta ta'sir etti. Miynetti o'nimlirek, anıg'ıraq, ta'sirshen'lirek etti, miynet quralların jetilistirdi, jan'adan miynet etiw tarawları ashıldı.

§ 73. Tillerdin' qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı

Alg'ashqı adam (Homo sapiens) klimatı tirishilikke qolaylı bolg'an Jer orta ten'izi boylarında—Aldın'g'ı Aziya, Tu'slik-shıg'ıs Evropa, Arqa Afrika ayaqlarında qa'liplesken bolsa, waqıttın' o'tiwi menen bos jatqan ken' maydan jerlerdi iyelew esabınan miynettin' o'nimdarlıg'ın ko'teriw maqsetinde ken' ayaqlarğa tarqala baslag'an. Na'tiyjede adamlardıń buring'ı xojalıq ju'rgiziwdin' u'yrenshikli da'stu'rine ja'ma'a'ttin' qa'liplesken ku'n-ko'ris sharayatına azlı-ko'pli o'zgerisler kirgizilgen. Issı klimattan suwıq klimatlı jaqlarğa qonıstı awıstırıp o'tiwi menen ko'p ta'shwishler kelip shıqqan. Kiyim-kenshek tayarlaw, turaq jay salıw, u'y-haywanların asıraw, jan'a miynet etiw tarawların o'zlestiriw ha'm t.b. sıyaqlı qosımsha mashqalalar payda bolg'an. Miynettin' o'zi de a'wladtan-a'wladqa o'tken sayın kem-kem ko'p tarmaqlı bolıp, jetilisiw barg'an. Adamzat tilinin' uzaq waqıtlar rawajlanıw barısında tu'rli sebepler na'tiyjesinde ha'r tu'rli tiller, dialektler do'reldi.

Tiller rawajlanıwdın' eki tu'rın basınan keshiriwi mu'mkin: tiller menen dialektlerdin' bo'liniw (differentsiya yamasa divergentsiya¹) ha'm tiller menen dialektlerdin' birigiw (integratsiya yamasa konvergentsiya)² protsesi. Bul protsessler bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Bir tilde so'ylewshilerdin' territoriyalıq ha'm sotsiallıq jaqtan bo'liniwı arqalı tillerdin' bo'liniw protsesi a'melge asadı. Na'tiyjede bo'lingen tiller esabınan tuwısqan tiller ha'm dialektler kelip shıg'adı. Kerisinshe, tiller yamasa dialektlerdin' birlesiwı na'tiyjesinde tillerdin' birigiw protsesi a'melge asadı. Solay etip tillerdin' birigiwi menen

¹Differentsiatsiya—latinsha differe-«tarqalıw», «ayırıw»; diverentsiya -latinsha divergere-«ayırmasılıq», «qarama-qarsılıq»

²Integratsiya—latinsha integrare-«birlesiw»; konvergentsiya-latinsha konvergere-«jaqınlasıw», «usasıw».

olardın' samı azayadı, al olardın' bo'liniwi menen samı ko'beyedi.

Bo'liniw ha'm birigiw sotsiallıq tillik protsess bolıp, tillerdin' bo'liniwi ha'm birigiwi ekonomikalıq, a'skeriy, ma'deniy ha'm ilimiy sebepler menen tu'sindiriledi.

Belgili bir ortaқ tilde so'ylewshi qa'wimler awqamının' quramınan ayırım qa'wimnin' bo'linip shıǵırwı arqalı tildin' bo'liniwinen tildin' rawajlanıw tariyxı baslanadı.

Alg'ashqı da'wirde belgili bir tilde so'ylewshi ja'ma'a'ttin' bir toparımın' uzaq shette qalıp qoyıw qarım-qatnas jasaw ushin qolaysız halatlardın' ju'z beriwı, qullası baylanıstın' pu'tkilley yamasa uzaq waqıtqa u'ziliske tu'siwi olardın' tillerin qashıqlastradı. Baylanıs bolmag'anlıqtan bir ja'ma'a'ttegi baylanıs quralı bolg'an til ekinshi ja'ma'a't ushın tu'siniksiz bolıp qaladı.

Alg'ashqı adamzat ja'miyetinde tildin' anıq qashan payda bolg'anın, ol tillerdin' qanday til bolg'anın, olardın' so'zlik quramı menen grammatikalıq qurılısın bildiretug'm hesh qanday mag'luwmatlardın' bolmawı ta'biyyı halat. Tek jazıw payda bolg'annan keyin g'ana, bunnan 10-15 mın' jul burın jazılıp qaldırılǵ'an jazba esteliklerdin' tilin u'yreniw arqalı g'ana sol jazıw do'retilgen da'wirdegi til jo'ninde, onn' fonetikalıq du'zilisi, so'zlik quramı, grammatikalıq qurılısı haqqında ayırım mag'luwmatlarga iye bolamız. Al hesh qanday jazıwı bolmag'an xalıqlardın' tilleri jo'ninde tek ilimiy boljawlar g'ana bildiriw mu'mkin.

Ja'miyettin' bir tegis rawajlanıp barmaytug'inlıǵı sebepli ha'r qıylı ja'miyettin' o'siw basqıshların salıstıra otırıp, tillerdin' qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı haqqında tu'sinikke iye bolıw mu'mkin. Ha'tteki, ha'zirgi da'wirdin' o'zinde du'nyanın' ayırım jerlerinde uruwlıq, qa'wimlik du'zimde jasap atırg'an ja'ma'a'tler ushıraydı. Ma'selen, Avstraliyada tublar, Jan'a Gvineyada papuaslar, Melaneziya atawında poleonezler alg'ashqı ja'miyetlik du'zim da'wirindegi qa'wimlik du'zim sharayatında jasaydı. Du'nyadagı bir tillerdin' rawajlanıw da'rejeleri birdey emes. Ayırım tiller ju'da' jetiliske, ha'r ta'repleme rawajlang'an bolsa, ayırımları millet, ha'tteki xalıq tili da'rejesine de o'sip jetispegen. Mine, usınday bir tegis rawajlanbag'an tu'ri ja'miyet basqıshlarında jasawshı xalıqlardın' bolıwı tildin' jetilisiwin baqlawg'a ha'm u'yreniwge imkaniyat jaratadı¹.

Adamzat ja'miyetinin' rawajlanıwının' en' da'slepki basqıshı alg'ashqı adamlardın' pada-pada bolıp jasawınan kem-kem urıwlıq du'zimge o'tiw da'wiri bolg'anlıǵı da'lillengen. Bir neshshe urıwlar jetilispip, qa'wim bolıp jasag'an. Nekenin' ekzogamiya (tuwıslarına u'yleniwidin' qadag'an etiliwi) tu'ri hu'kim su'rgen. Qa'wim o'zinin' aymag'ına, atına, uluwma so'ylew tiline iye bolg'an. Dialektlik o'zgeshelikler, ayırıqsha erler menen hayallar

¹O. Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996, 139-bet.

tilinde u'iken dialektlik o'zgeshelikler bolg'an. Ma'selen, en' erte da'wirden baslap-aq Amazoniya indeetsler qa'wimlerinin' hayalları o'zlerinin' dialektlerinde so'ylep, og'an ha'tteki erleri tu'sinbeytug'im da'rejede bolg'an. Bunday da'stu'r Gondurastag'ı indeetslerdin' hayallarının' tilinde de saqlang'an. So'zlik quramındag'ı erler menen hayallar tilindegi o'zgeshelikler tu'rkiy tillerinde, ma'selen, shukotka da, ayırım altay tilinde ushırasadı. Altay tilinde: bala(erler tilinde) ha'm uran (hayallar tilinde), tish ha'm azu, qush ha'm ushur, yulqı ha'm at, porw ha'm ulushı (qasqır ma'nisinde) ha'm t.b. En' da'slep qanalashıq tuwısqanlıq ha'm til yamasa dialekt birlesligi tiykarında qa'wimler qa'liplesti. Solay etip qa'wim ha'm dialekt tu'sinikleri sa'ykes keledi.

Tillik jaqtan bo'lshekleniwshilik adamzat rawajlanıwının' en' alg'ashqı da'wiri ushın ta'n halat bolg'an. Bunday jag'day rawajlanıw da'rejesi artta qalg'an jan'a da'wirde jasawshı xalıqlarda da ushırasadı. Ma'selen, sayaxatshı N.N Mikluxo-Maklay o'zinin' 1871-jilg'ı jan'a Gvineyadag'ı papuaslarg'a sayaxatında o'zara onsha qashıq jaylaspag'an awıllardın' turg'ınlarının' tilinde u'iken parq bar ekenin, ha'tte piyadag'a bir eki saatlıq qashıqlıqtag'ı awıl turg'ınlarının' bir-birinin' so'ylegenine qıyınshılıq penen tu'sinetug'ınlg'ın, bir na'rsenin' o'zi ha'r tu'rli orında ha'r qıyılı atalatug'ınlg'ın bayqag'an. Onsha u'iken bolmag'an bul atawdın' o'zinde ju'zlegen etnikalıq toparlardın' jasaytug'ınlg'ı ha'm olardın' tillerinde u'iken ayırma-shılıqlardın' bar ekeni ko'rsetilgen.¹

Ha'r bir qa'wim o'zinin' atına ha'm aymag'ına iye bolıp, al qa'wim tili sol qa'wim ag'zalarının' birden-bir baylanıs quralı xızmetin atqaradı. Qa'wim ag'zaları sanının' ko'beyip ketiwi menen sol aymag'ında jasawshılardın' jer, suw, azıq-awqatqa bolg'an talabın qanaatlandıra almashg'ı na'tiyjesinde, bolmasa basqa da bir qansha obyektiv sebeplerge baylanış qa'wimler bo'linip kete baslag'an. Usınday bo'liniw (differentiya) na'tiyjesinde jan'a qa'wimler payda bolıp, ol qa'wimler bo'linip shıqqannan keyin de a'welgi o'zleri ajralıp shıqqan qa'wimlerdin' tilinen paydalanıwdı dawam ete beredi. Biraq ha'r qıyılı sharaytlarg'a, tu'rli sebeplerge baylanış bo'linip shıqqan qa'wimlerdin' tillerinde buring'ı qa'wim tiline salıstırg'anda o'zgeshelikler payda bolıp, kem-kem ol ayırma-shılıqlar o'tkirlesip, ku'sheyip, qashuqlasa baslaydı. Na'tiyjede jan'a tillerdin' kelip shug'ıwı ushın qolaylı jag'day payda boladı. Solay etip, tuwısqan tiller a'welgi bir tildin' (sol tildin' iyesi bolg'an qa'wimnin') bo'liniwi arqalı payda bolg'an dialektler tiykarında kelip shıqqan tiller bolıp sanaladı.

¹ Н. Н. Миклухо-Маклай. Путишествие. 1940, т-І, 243-б.

Tillerdin' payda bolwı ha'm qa'liplesiwini' ekinshi bir jolı— birigiw (integratsiya) usılı bolıp, bul jol menen tu'rli sebepler na'tiyjesinde qa'wimlerdin' birlesiwı, qa'wimler awqamının' du'ziliwi menen olardı' ha'mmesi ushın belgili da'rejede qatnas quralı xızmetin atqaratug'ın uluwmalıq til kelip shug'adı. Uluwmalıq qa'wim tili menen birge buring'ı (qa'wimler awqamı du'zilgenge shekemgi) ayırım qa'wimlerdin' tili de qatnas quralı xızmetin atqarıwın dawam ete beredi. Bunday jag'dayda buring'ı qa'wimler tili qa'wimler awqamının' uluwmalıq tiline qarag'anda dialekt bolıp sanaladı. Qa'wimler awqamının' uluwmalıq tili, a'dette san jag'ınan ko'pshilikti quraytug'ın, basqa qa'wimlerde qarag'anda jetekshi orındı tutatug'ın ku'shli bir qa'wimnin' tili tiykarında payda boladı. Qa'wimler awqamı da'wirinde ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesi ju'da' to'mengi basqishta boladı. Ja'miyet rawajlanıw tariyxı qa'wim ag'zaların' o'zara qarım-qatnasının' ju'da' bosan' bolg'anlıg'ın ko'rsetedi. Sonlıqtan da jetekshi qa'wim tili tiykarında qa'liplesken bir de qa'wimler awqamının' uluwmalıq tili birden-bir qarım-qatnas quralı da'rejesine o'sip jetpegen. Qa'wimler awqamındag'ı ha'r bir qa'wim tilinin' (dialektin') ta'siri ku'shli boladı. Qa'wimler awqamına tili jaqın bolmag'an tuwısqan tilles emes qa'wimler de kiriwi mu'mkin. Sonlıqtan qa'wimler awqamında uluwmalıq bir til payda bolg'an menen ol ha'mmege birdey tu'sinikli bolıp kete bermegen bolwı mu'mkin.

Qa'wim tillerinen keyin xalıq tilinin' qa'liplesiw da'wiri qulıq ja'miyetinin' ıdırap feodalizminin' payda bolıw da'wirine tuwra keledi. Endi adamlar buring'ı qa'wimlik du'zim da'wirindegidey tuwısqanlıq belgisine qarap emes, territoriyalıq ortaqlıq belgisine qarap tili, ma'deniyatı boyınsha birlesetug'ın bolg'an. Belgili bir aymag'ında jasawshı ha'r tu'rli qa'wimlerdin' birgelik jasaw sharayatın keltirip shug'ardı. Birdey ma'deniyat, uluwmalıq bir til qa'liplesti. Biraq ta feodalizm usında bir ma'mlekette jasawshı xalıq bir uluwmalıq tilde so'ylegeni menen olardı' tilinde jergilikli aymaqlıq dialektler de boldı. Buring'ı qa'wimlik dialektler jergilikli dialektler menen almastı yamasa jergilikli o'zgeshelikler tiykarında dialektler, so'ylesimler (govorlar) payda boldı.

Aymaqlıq jaqtan bir pu'tin bekkemengen ma'mleketlerdin' du'ziliwi menen ondag'ı xalıqlar ortasında tu'rli qarım-qatnaslar (sawda-satıq, ma'deniy ha'm.t.b.) ku'sheydi. Sonın' na'tiyjesinde ma'mleket soramında ha'mmege ortaqlıq tu'sinikli qarım-qatnas quralı bolg'an xalıq tili maydang'a keldi. Belgili bir ma'mlekettegi tariyxıy jag'daylarga baylanış ayırım dialektlerdin' yamasa tuwısqan tillerdin' o'zara jaqınlasıwı na'tiyjesinde xalıq tili qa'liplesti. Bul da'wir tiykarınan qulshıq imperiyaların' ıdırap, feodalıq ma'mleketlerdin' payda bolıw da'wirine tuwra keledi. Bunda

adamlar tuwısqanlıq baylanısına qarap emes, al belgili bir territoriyada o'zara qalın' qatnasta jasag'anlıg'ı ushin ja'mlesti. Solay etip xalıqlar emes, aymaqlar bo'lip, qa'wim awqamları ornına aymaqlıq jaqtan qatan' shegaralang'an jan'a ma'mleketlik du'zim ornadı.

Ma'mlekettegi uluwmalıq bir til sol ma'mlekette jasawshı tiykarg'ı xalıqlarg'a ortağ, tu'sinikli bolıw kerek. Ma'selen, Rim imperiyasına qarashı tu'ri tilde so'ylewshi xalıqlarg'a tu'sinikli til latin tili bolg'an. Al Vavilon ha'm a'yyemgi İnan ma'mleketlerinin' quramina ha'r qıylı tillerde so'ylewshi ko'plegen xalıqlar kirgen. Olarda ma'mlekettegi ha'mme xalıqqa tu'sinikli uluwmalıq bir til bolmag'an.

Sol erte da'wirlerde basıp alg'an ma'mleket o'z qarawına bag'ındırılğ'an ma'mleketlerdin' tillerin joq etip, o'z tilin qabil ettiriwge, solay etip bir uluwma tildi ornatiwğ'a ko'p ku'sh salg'an. Biraq bul urınıwlar ko'binshe orınlanbag'an. Basıp aling'an ellerdin' xalıqları eziwshilik, qullıq siyasatına ko'nbey, basqınshılarg'a qarsı o'z erkinligin, ma'deniyatın, tilin saqlap qalıw ushin mudamı gu'res ju'rgizip otırg'an. Usı taqlette VII-VIII-a'sirlerde arablar Orta Aziyanı jawlap alg'annan keyin bul jerde jasawshı xalıqlarg'a, sonın' ishinde tu'rkiy tilles xalıqlarg'a da arab tilin endiriw siyasatı ju'rgizildi. Biraq o'z tilin qansha qabil ettiriwge uring'anı menen arablar bul maqsetine tolıq erise almadı. Basıp alıwshılıqqa qarsı ayawsız gu'resler alıp barıldı. Na'tiyjede arab basqınshıları quwıp shug'arıldı. Biraq olar o'z dinin, musulman dinin taratıp u'lgerdi. Arablar quwıp shug'arılg'annan keyin de birden-bir din — musulman dini hu'kim su'riwin dawam etti, arab tili diniy ja'miyetshilikтин' tili bolıp qaldı. Sonın' menen birge bir qansha da'wirler dawamında arab tili ilimnin' de tili bolıp, Orta Aziyadan shıqqan ko'rnekli alımlar A'l Xorazmiy, A'l Farabiy, A'l Beruniy, İbn Sina, Ulug'bek ha'm basqalar o'z miynetlerin arab tilinde jazg'an. Arab basqınshılıg'ı tusında jergilikli xalıqlardın' tiline, sonın' ishinde qaraqalpaq tiline de ko'plegen arab so'zleri o'tken. Bunday so'zlerdin' ko'pshiligi dinge, mektepke, ilimge, ma'deniyatqa baylanışlı so'zler edi.

Ja'miyet rawajlanıwının' endigi basqışına, yag'nıy kapitalizm sistemasının' payda bolıw basqışına milliy tillerdin' payda bolıw, ha'm rawajlanıw da'wiri tuwra keledi. Milliy tildin' payda bolıwı milletlerdin' kelip shug'ıwı menen baylanışlı.

Milletlerdin' payda bolıwı bolsa, feodalizmnin' qulaw ha'm kapitalizmnin' qa'liplesiw da'wirine sa'ykes keledi. Milliy tillerdin' qa'liplesiwi barlıq jerlerde birdey bola bermeydi. Ol tillerdin' qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı, ha'r jerdin' o'zinin' sharayatına ılayıq ha'r qıylı boladı. Milliy til jergilikli dialekt ha'm so'ylesimler (govorlar) menen o'zara baylanışlı ra'wishte rawajlanadı. Bul jag'dayda jergilikli dialektler milliy

tilge qosilip, onı bayıtıp baradı, al geybir dialekt, so'ylesimlerdi milliy til qısıp shg'aradı.

Milliy tildin' ayrıqshalıg'ı ha'm artıqmashılıg'ı sonnan ibarat—bul til millettin' barlıq ag'zalarına, toparlarına, qatlamlarına birdey xızmet etedi. Sonlıqtan da milliy til sol millet wa'killerinin' ha'mmesi ta'repinen jaratıl'gan uluwma xalıqlıq qatnas quralı bolıp tabıladı.

Ja'miyet ag'zalarının' qarım-qatnaslarının' ku'sheyip barıwı, qalalar menen oraylardın', ma'mlekettin' shetke, uzaqqa jaylasqan turg'ımları menen de baylanıstın' ku'sheyiwı—bulardın' ba'ri milliy tildin' rawajlanıwına sebepshi boladı. Onın' u'stine baylanıs quralları bolg'an radio, televidenie, oqıw orınları, ma'deniy ilimiy ma'kemeler milliy a'debiy tildin' rawajlanıwına, u'ken ta'sir etedi.

Bir ja'miyetlik du'zim qulap, ornına jan'a du'zim kelgeni menen milliy til jog'alıp, ornına jan'a bir millet ha'm milliy til payda bolmaytug'ınlıg'ı belgili. Ja'miyetlik du'zim almassa da milliy til almaspaydı. Waqıttın' o'tiwı menen ja'miyettegi u'kenli-kishili o'zgerislerdin' ju'z beriwı na'tiyjesinde jan'a so'zlerdin', so'z dizbeklerinin' payda bolıwı, solay etip tildin' bayıp barıwı ta'biyiy halat. Biraq tildin' fonetikalıq du'zilisi, tiykarıg'ı leksikalıq qorı, grammatikalıq qurılısı saqlanıp qala beredi.

Patsha Rossiyası qol astındag'ı bolg'an xalıqlar azatlıqqa shg'ıp, o'z ana tillerin rawajlandırıw bag'darında da'slepki jillarda bir qansha imkaniyatlarg'a iye boldı. Jazıwı joq xalıqlar onıs grafikası tiykarındag'ı jan'adan o'z jazıwların islep shıqtı, oqıtıw isleri janlandırıldı, jan'adan oqıw quralları do'retildi. Biraq barlıq ag'artıw isleri ken'es hu'kimetinin' ideologiyası ushın xızmet etti, jergilikli xalıqlardın' milliy ma'pleri esapqa alınadı. Ayrıqsha jeke adamg'a siyınıw siyasatının' ha'wij alıwı menen ko'p milletli ma'mleket birden bir ma'deniyat—sotsialistik ma'deniyat, birden-bir uluwma xalıqlıq til—onıs tili, birden-bir xalıq-ken'es xalqı degenge usag'an siyasat alg'a su'rıldı. Na'tiyjede u'kenli-kishili milletlerdin', xalıqlardın' tilleri qasımg'a ushırap, qollanıw o'risi kem-kem tarılıp bardı. Millet tilleri ma'mleketlik til da'rejesine ko'terilmedi. Kerisinshe, milliy respublikalarda is qag'azları, ma'jilisler, tu'rli ma'mleketlik, xojalıq qatnasların ju'rgiziw sa'ykes millet tillerinde emes, al tiykarınan onıs tilinde alıp barıldı.

Tildin' rawajlanıwı sol tilde so'ylewshi ja'ma'a't ag'zalarının' o'sip, rawajlanıwı menen tig'ız baylanıslı boladı. Ja'ma'a'ttin' o'sip rawajlanıwı menen tili de bayıp, jetilisip baradı. Adamlar ja'ma'a'ti rawajlanıwdın' qanday basqıshların basıp o'tse, onın' tili de sonday basqıshlardan o'tedi. Sonlıqtan ha'r bir ja'miyetlik du'zimnin' rawajlanıw da'rejesine ılayıq tili boladı. En' da'slep unıw ha'm qa'wim tili, keyin xalıq tili ha'm millet tili

boladı. Urıwlıq tilden millet tili qa'lipsemen degenge shekemgi aralıqtaǵı tillik o'zgerisler evolyutsiyalıq rawajlanıw jolların basıman keshirgen. Bir ja'miyetlik du'zimmen ekinshisine o'tiw menen tilde pu'tkilley o'zgerip, basqa bir til kelip shıqpaydı. Kerisinshe, burınnan qollanıw kiyatırǵan til o'mir su'riwin dawam ete beredi. Jan'a du'zimge ılayıq o'zgerislerdi qabil ete otırıp, til bayıp jetilisip baradı. Qayta qurıw ma'mlekette demokratiyanın' teren'lesiwine jol ashıp berdi. Bul turmıstın' barlıq tarawlarına ta'sir etti.

Al O'zbekstan o'z g'a'rezsizligine erisiwi menen milliy qa'driyatların' saqlanıwına ha'm rawajlandırılıwına u'lken kewil bo'line basladı. Xalıqtın' tilinin', ma'deniyatının' rawajlanıwına ken'nen jol ashıldı. O'zbekstanda o'zbek tili, Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq ha'm o'zbek tilleri ma'mleketlik til dep ta'n alındı. Bunday nızamnın' qabil etiliwi qaraqalpaq ha'm o'zbek tillerinen basqa tillerdin' rawajlanıwına tosiq bolmay, olardıń da erkin rawajlanıwına jol ashıldı. Na'tiyjede milliy tillerdin' o'z imkaniyatlarınan ken'nen paydalanıwına jag'day tuwdırıldı.

QOSIMSHA A'DEBİYATLAR

Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 130 -144 -betler;

Axanov. K. Til bilminin' negizderi. Almatı. 1973. 548-587-betler;

Масков. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 186 -221- betler;

Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 465-527-betler;

Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 45- 80- betler.

VII BAP. SALISTIRMALI — TARIYXIY HA'M TIPOLOGIYALIQ TIL BILIMI

§ 74. Tillerdin' materialliq usashg'i ha'm tuwisqanlg'i

Tillerdin' tuwisqanlg'i til birliklerinin' materialliq usashg'i yamasa birdeyligi arqali ko'rinedi. Duris, heshqanday tuwisqanliq qatnasi, jaqnlhg'i joq, pu'tkilley basqa-basqa tiller ortasinda da jekke-siyrek usashliq belgiler ushirasip qalwi da mu'mkin. Ma'selen, inglil tilindegi a man (adam) tu'rindagi seslik du'ziliske iye bolg'an til birligi basqa tillerde de, atap aytqanda turkiy tillerde de ushirasadi: o'zbek tilinde man (adamg'a qarata aytilatug'in almasiq), bolmasa qaraqalpaq tilinde baraman, adamman ha'm t.b. so'zlerindeki man ko'mekshi morfemasi. Ha'r turli tillerde ha'r qiyli xizmet atqaratug'in, seslik-materialliq jaqtan usas til birlikleri ko'plep ushirasadi. Biraq bunday tosinman ushirasqan usashliqlar tillerdin' jaqnlhg'in, tuwisqanliq'in an'latpaydi.

Eki yamasa birneshshe tiller ortasindagi materialliq—seslik jaqtan usashliqtin' sistemali sipatqa iye bolwi arqali g'ana tillerdin' tuwisqanliq'i ko'rinedi. Ma'selen, oris tilindeki три (u'sh) sanliq so'zi azg'ana seslik o'zgerisler menen usunday sanliq ma'nisin bildiriv maqsetinde ko'plegen tillerde jumsaladi: tris (litva), tres (latin), tres (ispan), trois (frantsuz), treis (grek), trays (hind), tri (xett), three (inglis), drei (nemis). Bul tillerdegi dawissiz seslerdin' sa'ykes keliw halati basqa so'zlerde de ushirasadi. Ma'selen, orissha t, inglizshe th, nemisshе d seslerinin' sa'ykesligi muna so'zlerde ushirasadi: orissha тонкий (na'zik), inglisshe thin (na'zik omn), nemisshе dinn (na'zik), orissha трек, трещать (shiqirlaw, sitirlaw), inglisshe thrash, thresh (uriw), nemisshе dreschen (uriw); orissha тянут (tartiw), inglizshe thong (qayis, qamshu); nemisshе dehnen (tartiw) ha'm t.b. Bunday jag'dayda salistirilatuq'in so'zlerdin' ma'nileri birdey bolwi da (tri so'zi siyaqli), da'l birdey bolmag'am menen tariyxiy jaqtan qarag'anda usas bolwi da (qalg'an so'zlerdegidey) mu'mkin.¹ Bul keltirilgen misallar ol tillerdin' tuwisqanliq (ol tillerdin' ba'ri indo-evropa tiller seymyasina kiredi) qatnasim ko'rsetedi.

Usi orinda atap o'tetug'in bir jag'day — eliklewish so'zler, sonday-aq jas na'restenin' ha'wildep da'slepki «tilinin» shig'a baslawi bir qatar tillerde usas bolwi mu'mkin. Biraq bunnan ha'mme tiller ushun uhuwmaliq ha'm sheshiwshi rol oynaytuq'in juwmaq shig'arwga — tillerdin' kelip shig'rwim usilar menen da'lillewge bolmaydi. Duris, ayırım eliklewish so'zlerdin' birqansha tillerde azli-ko'pli usashliq penen jumsalwi yamasa birgelki bolip keliwi (kukushka, tirna, toqildawiq ha'm t.b.) ta'biyiy halattay ko'rinedi.

¹ Ю.С. Маслов Введение в языкознание М., 1987, стр 221

Biraq ko'pshilik jag'dayda materialliq-seslik jaqtan usashqtin' heshqanday «ta'biyiy» sebepleri bolmaydi. Ko'pshilik jag'dayda til tan'basimn' mazmuni menen onun' eksponentinin' materialliq qurami ortasinda onun' ta'biyatidan kelip shug'atug'm ta'biyiy baylanis bolmaydi. Oris tilindegi tri sanliq so'zin t,r,i, seslerinin' qosindisidan turadi dep aytiwg'a heshqanday ta'biyiy jag'day sebeptshi bolmaydi. Shunda da ko'rsetilgen tillerden basqa tillerde ol so'zler pu'tkilley basqa seslerdin' tirkesiwi menen aytiladi. Ma'selen, u'sh (qaraqalpaq tilinde), kolme (fin tilinde), sa'n (qitay tilinde) ha'm t.b. siyaqi pu'tkilley basqa seslik qurilishqa iye.

Materialliq usashiq eki tildin' bir-eki so'zlerinde yamasa bir-eki affikslerinde g'ana ushirsassa, onda buni tosimnan bolg'an usashiq dep tu'siniw kerek. Eger de usashiq birneshe so'zlerde ha'm morfemalarda qaytalana berse, olar mudamni birdey seslik sxemada ta'kirarlanip tursa, onun' u'stine bunday halat bir neshe tiller toparinda ushirsasip otursa, buni hasla tosimnan bolg'an dewge bolmaydi. Kerisinshe, bunday usashiq ol tillerdin' tariyxiy baylanisn an'latip turadi. Solay etip, materialliq-seslik jaqtan so'zler ha'm morfemalardin' usashiq' olardn' genetikaliq jaqtan jaqinliq'm ko'rsetedi.

Tiller ortasinda tariyxiy baylanisn tu'rleri ko'p. Biraq solar ortasinda kontakthq baylanis penen tuwisqanliq baylanis ayriqsha ko'zge tu'sedi. Tuwisqanliq tillik baylanis burinq'i bir tilden bo'liniw (divergentsiya) joli menen bo'linip ketken tuwis tillerde a'welgi tu'p, negiz (*ata*) tilden qalg'an tillik birliklerdin' saqlanip qalwi arqali ko'rinedi. Al kontakthq tillik baylanis xaliqlardin' geografialiq, aymaqliq jaqtan qon'silas jasawi na'tiyjesinde tillik birliklerdin' o'tiwi arqali ko'rinedi. Solay etip tillerdin' kontakthq baylanisi so'zlerdin', morfemalardin', ayrim so'z dizbeklerinin' basqa tilden o'tiwi arqali a'melge asadi. Biraq barliq til birlikleri bir tilden ekinshisine awisa bermeydi. Ayrim til birlikleri a'dette basqa tilge awispaydi. Bunday til birlikleri qatarina sa'ykes grammatikalik kategoriyalardin' ko'rsetkishleri bolg'an forma do'retiwshi affiksler, sonday-aq ko'mekshi so'zler kiredi. Bunnan usqari ma'nili so'zlerdin' ayrim topari da basqa tillerge awisa bermeydi. Ma'selen, adam mu'shelerinin' atlari, jaqin tuwisqanliqti an'latatug'm so'zler, sanliqlar (ayriqsha birden ong'a shekeingi sanaq sanlar), feyiller (ayriqsha, a'piwayi ha'reketti an'latatug'm feyiller) ha'm t.b. Eger de qanday da bir tiller toparinda joqarida ko'rsetilgen tillik birlikler, a'sirese forma do'retiwshi affiksler tu'rindegi materialliq usashiq sistemali tu'rde ushirsassa, bunday usashiqti tillerdin' o'zara ta'siri yamasa tillik birliklerdin' bir tilden ekinshisine awisiwi dep qarawg'a bolmaydi. Kerisinshe, bul usashiq ol tillerdin' tuwisqanliq'i, burin o'mir su'rgen bir tildin' tariyxiy jaqtan dawam ettiriliwinin' ko'rinisi dep qaralwi kerek. Ko'rnekli frantsuz lingvisti Antuan Meye (1866-1936) «Ekewi de burinq'i belgili bir tildin' eki tu'rli evolyutsiyasimn' na'tiyjesinde kelip shuqqan bolsa, onday eki til tuwisqan tiller dep ataladi»¹ dep jazg'an edi.

¹А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.Н.Л. 1938, 50-б

Tu'rli evolyutsiyaliq rawajlanıw na'tiyjesinde kem-kem tuwısqan tillerge aylang'an, sol tuwısqan tillerdin' tu'p tiykari bolıp sanalatuǵ'ın en' da'slepki til ata til (праязык) yamasa negiz til (язык основа) dep, al o'z ara tuwısqan tillerdin' jıynag'ı tiller semyası dep ataladı.

Tillerdin' rawajlanıwındaǵı divergentsiya mudamı konvergentsiya menen almasıp, shatisıp baradı. Belgili bir sebepler menen xalıq o'z tilinen tısqarı basqa tildi de o'zlestiredi. O'zge tildi o'zlestiriw o'z ana tilinin' ta'siri astında o'zlestirilip atırǵ'an til normaların massalıq tu'rde buzıw menen alıp barıladı. Aborigenler (jergilikli xalıq) kelgindilerdin' tilin o'zlestiriwde eriksiz, biraq turaqlı tu'rde o'zlerinin' seslerdi aytıwdag'ı ko'nlikpelerin, so'z jasaw modellerin, sintaksislik du'zilmelerin endire otırıp, u'yreniliwshi tildegi qıyınshılıq tuwdıratuǵ'ın o'zinshelik o'zgesheliklerdi o'z tili tiykarında o'zlestirip baradı.

Eger aborigenler ko'pshilixti qurasa, eger olar jan'a o'zlestirilgen tildi o'z tili tiykarında buzıp qollansa, bul min'lag'an ret qaytalansa, buzılǵ'an tillik qubılıslar aborigenlerdin' jan'adan qa'liplesken tilinde normag'a aylanadı. Solay etip til jan'a, basqa bir seslik ko'rinske, grammatikalıq qurılısqa, so'zlik quramg'a iye boladı.

Konvergentsiya usılı arqalı payda bolǵ'an tildin' quramında substrat¹ qubılısı boladı. Substrat aborigen ha'm basıp alıwshılar tilinin' shatisıwının' (aralısıwının') na'tiyjesinde payda boladı. Jen'gen til jen'ilgen tilden so'zlerdi, ayırım seslerdi ha'm morfemalardı qabil etedi. Jen'gen tildegi jen'ilgen tildin' elementleri substrat dep ataladı.

Substrat ma'selesi tek lingvistikanın' g'ana ma'selesi emes, sonın' menen birge bul tariyx, etnografiya, arxeologiya, antropologiya ilimlerinin' de ma'selesi bolıp esaplanadı. Tillik substrattı etnikalıq substrattan bo'lip qarawg'a bolmaydı. «Shınında da biz, misalı, Frantsiyadag'ı kelt substratı tuwralı aytqanda, en' aldı menen frantsuzlardın' o'zinin' roman tiline kiriwine qaramastan, genetikalıq jaqtan, kelt xalqı Rim jawlap alıwshılıǵ'ına deyin frantsıyanı ma'kan etken gallar menen baylanıslı ekenligin fakt retinde ko'rsetemiz. Bul fakt olardıń tiline de ta'sir etpey qoymadı»² Rim jawlap alıwshılıǵ'ı na'tiyjesinde Frantsıyanın' burıng'ı jergilikli xalqı bolǵ'an kelt (gall) ha'm İspanıyanın' jergilikli xalqı bolǵ'an iberiyler latin tiline o'tti. Bunda latin tili tiykarında qa'liplesken frantsuz ha'm ispan tilleri jergilikli kelt, iberiy tillerinin' elementlerin qabil etken.

Tatar, udmurt xalqlarının' qon'sılas jasawı na'tiyjesinde udmurt tilinde affrikat dsh sesinin' payda bolǵ'anlıǵ'ı qa'nigeler ta'repinen tastaıyqlanadı.³

Evenklerdin' yakut tiline o'tiw qubılısı ko'p jıllardan berli dawam etip kelmekte. Usı sebepli yakut tilinde ayırım dialektler de payda bolǵ'an.

¹Substrat — latinsha substratum - to'mengi qatlam, degendi bildiredi.

²В.Н.Ярцева Теория субстрата в истории языкознания. — «Доклады и сообщения Института языкознания», Вып. IX, 1956, 15-б.

³Б.А.Серебрянников. Проблемы субстрата. — «Доклады и сообщения Института языкознания» Вып. IX, 1956, 43-б.

Evenklerdin' bir topari bolg'an dolganlar yakut tilin qabillap, bu'gingi ku'nde dolgan tili yakut tilinin' bir dialekti retinde qaraladi. Solay da elege shekem dolgan tiinde yakut tilinde joq geypara tillik qubilislar ushurasadi. Bunday o'zgeshelikler qatarina sozimli dawishlar menen diflonglardin' joyla baslawin, ayırım almasiqlardin' athiqqa anqlawish bolip keliwin ko'rsetiwge boladi¹.

Yakut tilinde tog'iz seplik bolsa, al basqa tu'rkiy tillerde alti seplik bar. Yakut tilindegi bul o'zgeshelik tungus-manshjur tillerinin' ta'sirinen dep sanaladi.²

Til biliminde superstrat degen de termin bar. Aborigenler menen basip alwshilar tillerinin' gu'resi na'tiyjesinde ayırım jag'dayda jergilikli til jen'ip shig'iwı mu'mkin. Eki tildin' ba'sexilesligi jag'dayında en' aqırında jen'ip shiqqan jergilikli til kelgindilerdin' tilinin' ayırım ta'replerin, elementlerin o'zine qabil etip u'lgeredi. Bunday jol menen basqa til elementlerinin' o'tiwi superstrat dep sanaladi. Bug'an misal retinde normand basip alwman keyin uzaq jillar dawamında frantsuzlardın' inglislər u'stinen u'stemligi na'tiyjesinde inglis tilinde payda bolg'an frantsuz tilinin' ta'sirin ko'rsetiwge boladi.

Tillerdin' baylanısı leksika tarawında anıg'ıraq ko'rinedi. Ma'seien, tu'rkiy tillerde oris tilinen, arab-parsi tillerinen engen so'zler ko'plep ushurasadi. Olardin' ishinde jazba til arqalı o'tkenleri o'zgeriske ushıramastan, tu'rkiy tillerdin' fonetikalıq nızamlarına bag'ınbag'an halında jımsaladı. Solay etip ol so'zlerdin' sırttan kirgeni bilinip turadı. A'dette so'zler tillik birlikler ortasında en' beyimleskish, bir tilden ekinshisine o'tiwge beyim boladı. Bir tilden ekinshi bir tilge so'z awısıw ushın etnikalıq superstratın' bolıwı sha'rt emes. O'ytkeni so'z awısıw tillerdin' shausıwın ko'rsetpeydi.

§ 75. Tillerdin' klassifikatsiyası

Du'nya ju'zinde tillerdin' sanı haqqında anıq mag'hwmat beriw qıyın. Ko'pshilik miynetlerde du'nyada 3 min' a'tirapında tiller o'mir su'redi delinetug'm bolsa, keyingi da'wirde du'nyada shama menen 2500 den 7000 aralıg'ında tiller bar dep ko'rsetiledi. Du'nyada neshe til bar exenin hesh kim de anıq aytip bere almaydı. Bunun' sebepleri bar. Bunnan tisqari tillerdi klassifikatsiya etiwidin' de birden-bir ushı joq. Tillerdin' sanı jo'ninde anıq mag'luwmattın' bolmawınun' baslı sebebi tiller menen dialektierdin' anıq shegarası joq. Qaysıları ayrıqsha til, al qaysıları bir tildin' dialektleri? degen sorawg'a anıq bir qıylı juwaptın' bolmawı tildin' anıq mug'darin belgilewdi qıyınlastıradı. Du'nya ju'zi tillerinin' ha'mmesi tolıq ha'm

¹Е.И.Убрятова. Взаимодействие языков на материале взаимоотношений якутского эвенкийского языков - Доклады и сообщения Института языкознания. Вып. IX, 1956, стр. 87-88

²Общее языкознание. М., 1970, стр. 222-223

ha'r ta'repleme izertlenip, olardag'ı dialektlerdin' mug'darı ilimiy jaqtan da'lillengende g'ana tilleridin' sam tolıq ha'm durıs ko'rsetiliwi mu'mkin. Du'nya ju'zi tilleri ortasında qa'wim tilleri de (Amerika indeetslerinin' tili ha'm Afrikada ayırım tiller), xalıq tilleri de, millet tilleri de bar. Bu'gingi ku'nde du'nya ju'zinde jeti xalıq aralıq tiller bar. Olar inglis tili, ispan tili, arab tili, orıs tili, frantsuz tili, nemets tili, portugal tili bolıp sanaladı. Bul xalıq aralıq tilleridin' ha'rbiri bir emes, al birneshshe ma'mleketlerdin' aymaqlarına taralg'an. Bunın' o'zine ta'n tariyxıy sebepleri de bar, a'lbette. Xalıq aralıq tillerdi ju'da' ko'p adamlar qollanadı. Biraq xalıqaralıq til bolw ushın ko'p adamnın' so'yewi baslı o'lshe m bola almawı da mu'mkin. Du'nya ju'zinde en' ko'p adam so'yeytug'ın tiller qatarına to'mendegiler kiredi: Qıtay tilinde 1075 mln., inglis tilinde 514 mln., ispan tilinde 425 mln., orıs tilinde 275 mln., arab tilinde 256 mln., bengal tilinde 215 mln., portugal tilinde 194 mln., indoneziya tilinde 176 mln., frantsuz tilinde 129 mln adam so'ylesedi. So'yeytug'ın xalıqtın' sanı boyınsha qıtay tili birinshi orındı iyeleydi, sonday-aq bengal, indoneziya tillerinde de ju'da' ko'p adam so'yleydi. Biraq bul tilleridin' u'shewi de xalıqaralıq tiller qatarınan ornı almaydı. Sebebi, ol tiller xalıqaralıq maydanda u'ken a'hmiyetke iye emes.

Du'nyada en' az sandag'ı adamlar toparı so'ylesetug'ın tiller de ushırasadı. Bug'an Afrikadag'ı Polineziya qa'wim tilleri, Amerikadag'ı indeetslerdin' tili, Dag'ıstandag'ı ha'r awıldın' tilleri kiredi. Tildin' jasawı, dawam etiwı ushın keminde 100 mln' adam sol tilde so'yewi kerek. İnternetten aling'an mag'lıwmatlarg'a qarag'anda bu'gingi ku'nde 400den aslam til joq bolıp ketiw aldında tur. Ha'zir to'mendegi tillerde 100 den az sandag'ı adamlar so'yleydi: Afrikada bixia tilinde 1, gounda tilinde 30, elmola tilinde 8 adam, Amerikada texulge tilinde 30, itonama tilinde 100, kagunla tilinde 35, shinuk tilinde 12, kansa tilinde 19 adam, Rossiyada kerek tilinde 2, udege tilinde 100 adam, Avstraliyada alaua tilinde barlıg'ı bolıp 20 adam so'yleydi. Tilekke qarsı, bu'gingi ku'ni bul atalg'an tilleridin' jog'alıp ketken bolıwı da itimal. 1996-jılı AQSh ta indeetslerdin' Siu qa'wiminin' en' son'g'ı wa'kili Qızıl Jamg'ırlı Bult ismli adam a'lemnen o'tti. O'liminen aldın Smitson institutı xızmetkerlerine o'z tilinde biraz so'zler, qosıq qatarın jazıp qaldırg'an. İlim ushın bul estelik og'ada u'ken a'hmiyetke iye. Tilekke qarsı, jog'alıp ketken barlıq tiller jazılıp qaldırılğ'an emes. Du'nya tillerinin bir ma'mleket soramındag'ı til ha'm az sanlı xalıq so'yeytug'ın tiller, o'z aldına ayrıqsha til ha'm dialektler ha'm t.b. dep bo'le beriw mu'mkin. Biraq til biliminde tillerdi klassifikatsiyalawda eki bag'dardan, eki tu'rli ko'z qarastan klassifikatsiyalaw ken'taralg'an. Birinshisi — geneologiyalıq klassifikatsiya. Bunda tillerdi klassifikatsiyalawda olardıń kelip shıg'ıw negizinin' (materiallıq negizinin') bir ekenligine tiykarlanadı. Ekinshisi— tipologiyalıq (morfologiyalıq) klassifikatsiya. Bunda tillerdi klassifikatsiyalawda olardıń kelip shıg'ıwınan g'a'rezsis halda grammatikalıq jaqtan uluwmahq belgilerinin' bolwına tiykarlanıladı.

Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyası tillerdiñ ha'm ol tillerde so'ylewshi xalıqlardıñ tariyxıy ta'g'diri menen tixkeley baylanış bolıp, ol leksikalıq ha'm fonetikalıq, onnan keyin barıp grammatikalıq salıstırılardı qamtıydı ha'm tillerdiñ tuwısqanlıq baylanısın anıqlaydı. Tillerdiñ tipologiyalıq klassifikatsiyası tillerdiñ strukturalıq-sistemalıq ayrıqshalıqlarına ha'm tiykannan grammatikalıq, a'sirese morfologiyalıq o'zshgesheliklerine su'yenedi.

§ 76. Tillerdiñ geneologiyalıq klassifikatsiyası

Du'nya tilleriniñ geneologiyalıq¹ klassifikatsiyası tillerdiñ tuwısqanlıg'ına, bir ata tilden tarqag'anlıg'ına tiykarlanadı. Sonun' menen birge bunda tildin' seslik sistemasınıñ, so'zlik quramınıñ, grammatikalıq qurılısınıñ jaqınlıg'ına su'yeniledi. Tillerdi geneologiyalıq jaqtan klassifikatsiyalawda tillerdiñ rawajlanıw tariyxın salıstırıp izertlew og'ada u'ken a'hmiyetke iye boladı. Usas so'zlerdiñ, grammatikalıq formaların' bolıwı, seslik o'zgerislerdiñ bir topar tillerde sa'ykes keliwi—bulardıñ ba'ri geneologiyalıq jaqtan tillerdi klassifikatsiyalawda esapqa alınadı. Usı tiykarda tiller toparlarg'a bo'linedi.

Tillerdegi usashlıq, tuwısqanlıq belgilerdi salıstırıp izertlegende uluwına adamzat tiliniñ ha'mmesine ortaқ bolg'an lingvistikalıq qubılıslardı bul ma'selege shatastırıwǵa bolmaydı. Ma'selen, barlıq tiller de seslik til boladı. Sog'an baylanış du'nya tilleriniñ ha'mmesine ta'n seslik qubılıslar ushırasadı: barlıq seslik tillerde dawıslı ha'm dawıssızlar boladı; barlıq tillerde so'ylew ag'zaları til seslerin do'retedi; so'ylew ag'zalarınin' imkaniyatı barlıq tillerde de sheksiz emes; barlıq tillerde de r sıyaqlı dirildewik sestı aytıwda ya u'ken til (ko'pshilik du'nya tillerinde), ya kishkene til (ma'selen, frantsuz tilinde), ya erinler (ayırım afrika tillerinde) dirildi payda etiliwi arqalı jasaladı. Biraq bunday uluwmatlıq ol tillerdiñ tuwısqanlıg'ın bildirmeydi. Bir topar tiller bir semyag'a kiretug'ın tuwısqan tiller bolıwı ushın ko'pshilik so'zlerdiñ semantikalıq ma'nileri jaqın bolıwı, grammatikalıq kategoriyaları menen formalarında, seslik du'zilisinde usashlıqlardıñ bolıwı talap etiledi.

«Semya» degen antropologiyalıq tu'sinixti bildiretug'ın atama til biliminde basqasharaq ma'niste—kelip shıg'ıw negizi birdey bolg'an bir topar tiller ja'mlesligi degen ma'niste jumсалadı. Ma'selen, tu'rkiy tiller toparınıñ bir semyag'a kirgiziliw sebebi olardıñ ba'ri uluwma tu'rkiylik bir negizden payda bolg'an; frantsuz, ispan, italyan, portugal, rumın ha'm t.b. tillerdiñ bir toparg'a, roman tilleri semyasına kiriw sebebi—olardıñ ba'ri bir negizden (latin tilinen) kelip shıqqan. Ol tillerdiñ bir negizden tarahwın biologiyalıq qubılıs retinde qarawǵa bolmaydı. Kerisinshe, bunı teren' ja'miyetlik, tariyxıy qubılıs retinde qaraw kerek.

¹Geneologiyalıq — grekshe geneologia-«tuwısqanlıq» (родословная) so'zinen qa'liplesken termin.

Tillerdin' bir seymag'a kiriwi menen olardin' o'z ara jaqinliq da'rejesin birdey dep esaplawg'a bolmaydi. Olardin' bir-biri menen ara qatnaslari ha'r qyhl boladi: birewleri bir-birine og'ada jaqin, usas bolip, birinin' tiline ekinshisi an'sat tu'sinetug'm bolsa, al bir seymadag'i gey bir tiller bir-birinen qashiq bolwi, ol tilde so'ylewshiler bir-birin qyynshliq penen tu'siniwi yamasa tu'sinbewi de mu'mkin. Bir seymag'a kiretug'm tillerdin' so'zlik qori, grammatikalq qurulusi, seslik sistemasi jag'man uluwmalq ta'replerinin' bolatug'inlig'i so'zsis, biraq usashiqti ko'rsetetug'm bul belgiler ha'mme tillerde birdey da'rejede emes. Tu'rkiy tiller seymasina kiretug'm qaraqalpaq, qazaq, nog'ay tilleri bir-biri menen, sonday-aq azerbayjan, tu'rk tilleri bir-biri menen ju'da' jaqin. Indo-evropa tiller seymasina kiretug'm oris, ukrain, belorus tilleri bir-biri menen, sonday-aq shex, polyak, slovak tilleri bir-biri menen jaqin. Bir seymag'a kiretug'm tillerdin' ara-qatnaslari alis, jaqinlig'i, ha'r qyhl bolg'anliqtan ol tiller tag'i da maydaraq toparlarga bo'linedi. Ma'selen, indo-evropa tillerinin' o'zi slavyan tilleri, roman tilleri, german tilleri, indiya tilleri, iran tilleri toparlarina bo'linedi. Ol toparlar tag'i da maydaraq bo'leklerge bo'linedi: slavyan tili shig'is slavyan, batis slavyan tillerine, shig'is slavyan tilleri oris, belorus, ukrain tillerine bo'linedi. Tu'rkiy tilleri de birneshshe toparlarga bo'linedi. En' ald'i menen batis xun ha'm shig'is xun toparina bo'linedi. Batis xun topari bulg'ar, og'uz, qipshaq, qarluq toparina bo'linedi. Tillerdin' geneologiyaliq klassifikatsiyasimn' tariyx'i til bilimindegi salistirmali tariyx'i metodimn' tariyx'i menen tig'iz baylanish boladi. Inglis alimi Vilyam Djonz (1746-1794) eski sanskrit qol jazbalarin ha'm ha'zirgi hind tillerini u'yrene otirip, sanskrit tili menen grek, latin tillerinin' tu'biri ha'm grammatikalq formalarini ortasindag'i usashqlardi salistira otirip, bul usashqlardin' tosinnan bolmag'anlig'im, bul usashqlar bir negizge barip tireletug'm ol tillerdin' tuwisqanlig'im an'latatug'inlig'im, sonday-aq sanskrit, grek, latin tillerinen tisqari bul seymag'a german, kelt, iran tillerinin' de kiretug'inlig'im ko'rsetedi.

Frants Bopp (1791-1867) o'zining izertlewlerinde indoevropa tillerinin' tuwisqan tiller ekenligin da'lillewde tu'birlerdin', so'zlerdin' usashiq belgisine qarag'anda grammatikalq flektsiya qubilisima u'ken a'hmiyet beriw kerekligin, flektsiya qubilisimn' tosinnan usas bolwi yamasa bir tilden bir tilge o'tiwi mu'mkin emesligin atap ko'rsetti. Indoevropa tillerinin' negiz tili sanskrit ekenligin da'lilley otirip, Bopp indoevropa tiller seymasina jat bolg'an malay ha'm ayırım kavkaz tillerini de usi toparg'a kirgiziwge ha'reket etti. O'zining' bul ko'z qaraslari Frants Bopp 1833-juli ja'riyalag'an «Sravnitelnaya grammatika indogermanskix (indoevro-peyskix) yazikov» miynetinde bayanladi.

Salistirmali-tariyx'i izertlewlerdin' ko'rnekli avtorlarimn' biri daniyalı alim Rasmus Kristian Rask (1787-1832) boldi. Ol island tilin en' da'slep grenland, bask, kelt tilleri menen onnan keyin norveg tili menen, keyin skandinav tilleri bolg'an shved, dat tilleri menen ha'm son'ında german tilleri menen salistira otirip, bul tillerdin' grek ha'm latin tilleri menen tuwis tiller ekenin da'lilledi. Biraq ol o'z izertlewlerinde sanskrit tili materiallarin paydalanbadi.

Lingvistikada salıstırmalı-tariyxıy izertlewler ko'rnekli frantsuz alımı A.Meye (1866-1936), orıs alımı A.X.Vostokovlardın' atları menen baylanıslı. Sonday-aq bul tarawdın' ko'rnekli wa'xilleri kelt tilleri boyınsha Yogann Kaspar Tseys (1806-1855), roman tilleri boyınsha Fridrix Dits (1794-1876), grek tili boyınsha Georg Kurtsitse, german tilleri boyınsha Yakob Grim (1785-1868), sanskrit boyınsha Teodor Benfey (1818-1881), slavyan tilleri boyınsha Frantishk Mikloshish (1818- 1891), baltıq tilleri ha'm nemets tili boyınsha Avgust Shleyxer (1821-1868), orıs tili boyınsha F.İ.Buslaev (1818-1897) ha'm basqalar bolıp sanaladı.

Eki ju'z jıldan aslam da'wir dawamında ju'rgizilgen salıstırmalı-tariyxıy izertlew jumıslarının' na'tiyjelerine tiykarlıana otırıp du'nya tillerinin' genealogiyalıq klassifikatsiyası jasalg'an. Bunda tiller semyası toparlarg'a, ol toparlar o'z gezeginde onnan da kishi toparlarg'a bo'liniw printsiplerine tiykarlanılg'an. A'l'bette, bunday etip tillerdi toparlarg'a bo'liwde belgili bir o'lshemlerge su'yeniledi.

To'mende du'nya tillerinin' genealogiyalıq klassifikatsiyası berildi.¹

I. İndoevropa tilleri.

İndoevropa tilleri semyasına hind, iran, slavyan, baltıq, german, roman, kelt, grek, alban, arman tilleri toparları kiredi.

1. **Hindstan tilleri toparı.** Bul tillerdin' toparına 96 janlı tiller kiredi.

1) *hind ha'm urdu tilleri* (bular ekewin bir atama menen hundustan tili dep te ataydı). Bul birden-bir jan'a hind a'debiy tilinin' eki tu'rli ko'rinisi bolıp sanaladı. Urdu-Pakıstannın' (paytaxtı İslamabad) ma'mleketlik tili. Ol tilde 180 millionnan aslam adam so'yleydi, arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye. Hind tili İndiyanın' (paytaxtı Jan'a Deli) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 450 millionnan aslam adam so'yleydi, eski hind jazıwı devanagaden paydalanadı;

2) *bengal tili.* Bunda 100 millionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

3) *pandjab tili.* Bul tilde 40 milionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

4) *laknda tilles* xalıqlardın' tili (donat tili) 12 milionnan aslam adam so'yleydi (Pakıstanda);

5) *sindxı tili.* Bul tilde 7 million adam so'yleydi (Pakıstan ha'm İndiyada);

6) *radjastxani tili.* Bul tilde million adam so'yleydi (İndiyada);

7) *budjarabi tili.* Bul tilde 22 millionnan aslam adam so'yleydi;

8) *maratxi tili.* Bunda 40 millionnan artıq adam so'yleydi (İndiyada);

9) *singal tili.* Bul tilde 8 million adam so'yleydi (Tseylonda);

10) *nepal tili.* Bul tilde 6 millionnan aslam adam so'yleydi;

11) *bixar tili.* Bul tilde 55 milliong'a jaqın adam so'yleydi (İniya ha'm Neapalda);

¹ А.А.Реформатский. Введение в языкознание (М, 1967, изд. четвертое) kitabının' 407-450 betlerinen alındı.

- 12) *oriya tili*. Bul tilde 20 milliong'a jaqin adam so'leydi (Indiyada);
- 13) *assai tili*. Bul tilde 7million adam so'leydi (Indiyada);
- 14) *kashmir tili*. Bul tilde 3 milliong'a jaqin adam so'leydi (Indiyada);
- 15) *tsigan tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam so'leydi.

Bulardan tısqari o'li tillerden sanskrit, pali, prokrit tilleri usı tiller toparına kiredi. Sanskrit a'yyemgi hind klassik a'debiyatının' tili bolıp, bul tilde «Maxabxarata-Bxaratlardın' ullı sawashı haqqında» da'stanı, «Xito padasha»- «Jaqsı na'siyat» kitapları jazılğan. Bul tilde diniy, a'debiy bay jazba miyras qaldırılğan. Bizin' eramızdan burıng'ı IV a'sirde Panini ta'repinen birinshi «Sanskrit grammatikası» do'retilgen.

2. İran tilleri toparı. Bul tiller toparına onnan aslam janlı tiller kiredi:

1) *parsı tili*. Bul tilde 30 millionnan aslam adam so'leydi. Ol İrannın' (paytaxtı Tegeran) ma'mleketlik tili bolıp, arab jazıwınan paydalanadı;

2) *pushtu-dari tilleri*. Bul tillerde 15 millionnan aslam adam so'leydi. Ol Awganıstanın' (paytaxtı Qabul) ma'mleketlik tili bolıp, arab jazıwın qollanadı;

3) *kurd tili*. Bul tilde 3 millionnan aslam adam so'leydi. Olar Turkiya, İran, İrak, Siriya ha'm G'MDA ellerinde jasadı;

4) *ta'jik tili*. Bul Ta'jikstan Respublikasının' (paytaxtı Dushanbe) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2 millionnan aslam adam so'leydi;

5) *bolushi (beludj) tili*. Bul tilde 2 millionnan artıq adam so'leydi, olar Pakistan, İranda jasadı;

u') *Osetin tili*. Bul til Osetiya Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 600 min'nan aslam adam so'leydi. Osetinler alan-skiflerdin' a'wladları bolıp sanaladı.

Bulardan tısqari tat, talış tilleri iran tilleri toparına kiredi. O'li tillerden eski parsı tili, pexlevi tili, sog'dı tili, xorezmiy tili, skif (alan) tili, sak (xatan) tilleri kiredi.

3. Slavyan tilleri toparı. Bul toparg'a kiretug'in tiller Shug'ıs Slavyan, Qubla Slavyan, Batis Slavyan tilleri toparı bolıp bo'linedi.

A. Shig'ıs slavyan tilleri. Bul tillerge oris, ukrain, belarus tilleri kiredi. Ol tillerde kirill jazıwı qollanıladı.

1) *oris tili*. Bul til Rossiyanın' (paytaxtı Moskva) ma'mleketlik tili bolıp, onda 150 millionnan aslam adam so'leydi. Sonın' menen birge oris tili xalıqaralıq tillerdin' biri bolıp sanaladı;

2) *ukrain tili*. Bul til Ukrainanın' (paytaxtı Kiev) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 45 milliong'a jaqin adam so'leydi;

3) *belarus tili*. Bul til Belarusiyanın' (paytaxtı Minsk) ma'mleketlik tili. Ol tilde 10 million adam so'leydi.

B. Qubla slavyan tilleri. Bul tilge to'mendegi tiller kiredi:

1) *bolgar tili*. Bul til Bolgariyanın' (paytaxtı Sofiya) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 9 million adam so'leydi;

2) *makedon tili*. Bul tilde so'ylewshiler Makedoniyada jasadı, onda 1,5 million adam so'leydi;

3) *serb-xorvat tilleri*. Bul tillerde 13 milliong'a jaqin (serbler 8 million, xorvatlar 5 mln'g'a jaqin) adam so'leydi. Serb tili Serbiyanın' (jazıwı kirill), xorvat tili Xorvatiyanın' (jazıwı latinsha) ma'mleketlik tili.

Bul tiller bo'linip ketpesten bunn Yugaslaviyanin' ma'mleketlik tili edi;

4) sloven tili. Bul til Sloveniyanin' ma'mleketlik tili, onda 2 milliong'a jaqin adam so'yleydi, latin jazıwınan paydalanadı. Bo'linip ketpesten bunn Yugaslaviyanin' ma'mleketlik tillerinin' biri edi;

5) *eski slavyan* yamasa eski shirkewlik slavyan tili. Bul til o'li tillerden biri bolıp, ol glagolitsa ha'm kirillitsa jazıwlarınan paydalang'an ha'm xristian dininin' taralıwı menen eski bolgar tilinen payda bolg'an orta a'sirlerdegi slavyan tili edi. Katolik dininin' ken'nen taralıwı ha'm katolik dinine o'tiwdin' ku'sheyiwi menen batıstın' ta'siri astında, latinlasıwdın' na'tiyjesinde eski slavyan tili o'zinin' ha'reketin toqtatıp, o'li tiller qatarına o'tken edi. Eski shirkewlik slavyan tili orıs a'debiy tilinin' bir ko'rinisi bolıp sanaladı.

V. Batis slavyan tilleri. Bul toparg'a to'mendegi tiller kiredi:

1) *shex tili*. Bul til Shexiyanın' (paytaxtı Praga) ma'mleketlik tili bolıp, onda 10 millionnan artıq adam so'yleydi, latinlasıwılg'an jazıwdan paydalanadı;

2) *slavak tili*. Bul til Slavakiyanın' (paytaxtı Bratislava) ma'mleketlik tili bolıp, onda 5 milliong'a jaqin adam so'yleydi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwına iye;

3) *polyak tili*. Bul til Polshanın' (paytaxtı Varshava) ma'mleketlik tili bolıp, onda 40 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye;

Bulardan tisqari kashub (Polshada 200 min'g'a jaqin adam), serb-luj (Germaniyada 150 min'g'a jaqin adam) tilleri, sonday-aq polab, pomar o'li tilleri Batis slavyan tillerine kiredi.

4. Baltıq tilleri toparı. Bug'an to'mendegi tiller kiredi:

1) *litva tili*. Bul til Litva respublikasının' (paytaxtı Vilnyus) ma'mleketlik tili bolıp, onda 2,5 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye;

2) *latısh tili*. Bul til Latviya respublikasının' (paytaxtı Riga) ma'mleketlik tili bolıp, onda 1,5 million adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye;

3) *prus tili*. Buring'ı shig'ıs Prussiyada XVII a'sirge shekem jasag'an o'li til bolıp sanaladı.

5. German tilleri toparı. Bul arqa german, batis german, shig'ıs german tilleri bolıp u'shke bo'linedi.

A. Batis German tilleri:

1) *inglis tili*. Bul tilde so'ylewshiler Ullı Britaniyada, Irlandiyada, Arqa Amerika shtatlarında, Kanadada, Qubla Amerikada jasaydı ha'm olar 400 millionnan aslam adamdı quraydı. Inglis tili Ullı Britaniyanın' (London), Amerika Qurama Shtatının' (Washington), Kanadanın' (Ottava) ma'mleketlik tili bolıp sanaladı, o'zgerilmegen latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı. Bul til xalıq aralıq a'hmiyettegi til bolıp esaplanadı;

2) *nemis tili*. Bul til Germaniya Federativ Respublikasının' (Berlin), Avstriya Respublikasının' (Vena) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 100 millionnan aslam adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye. Nemis tili du'nyadag'ı en' u'iken xalıqaralıq tillerdin' biri;

3) *golland tili*. Bul til paytaxtı Amsterdam bolg'an Gollandiyanın' ma'mleketlik tili bolıp, onda 13 millionnan aslam adam so'yleydi. Sonday-aq Gollandiyadan ko'shirilgen Qubla Afrikada jasawshı burlar golland tilinin' bir ko'rinesinde so'yleydi.

B. Arqa German (Skandinaviya) tilleri:

1) *daniya tili*. Bul til Daniyanın' (paytaxtı Kopengagen) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 5 million adam so'yleydi. XIX a'sirdin' aqırına shekem Norvegiya ushın da a'debiy til xızmetin atqarg'an, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwına iye;

2) *shwed tili*. Bul til Shvetsiyanın' (paytaxtı Stokgolm) ma'mleketlik tili bolıp, onda 9 milliong'a jaqın adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

3) *norveg tili*. Bul til Norvegiyanın' (paytaxtı Oslo) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 4,5 million adam so'yleydi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye. Norvegiyada da'slep daniya tili (XIX a'sirdin' aqırına shekem daniya a'debiy tili) bolg'an. Ha'zirgi da'wirde eki a'debiy tili: daniya tiline jaqın kitabiy til (riksmol yamasa bukmol dep ataladı) ha'm norveg dialektine jaqın a'debiy til (lamsmol yamasa nyunar dep ataladı) qollanıladı; latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye;

4) *island tili*. Bul til İlandiyanın' (paytaxtı Reykiyavik) ma'mleketlik tili bolıp, onda 250 mın'nan aslam adam so'yleyi, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı.

V. Shg'ıs German tilleri. Bul toparg'a vestgot ha'm ostgot o'li tilleri kiredi. Orta a'sirlerdegi İspaniya ha'm Arqa İtaliya gotikalıq ma'mleketlerinin' tili vestgot tili bolg'an. Al ostgot tili Orta a'sirlerde Qara ten'iz boyında Qırımda XVI a'sirge shekem qollanılg'an.

6. Roman tilleri toparı. Rim imperiyası qulap roman tilleri qa'lipleskenge shekem italiya tilleri toparı bolg'an. Roman tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *frantsuz tili*. Bul til Frantsiyanın' (paytaxtı Parij) ma'mleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam so'yleydi. Rimliler Orta a'sirdin' bas gezinde jergilikli gallardı jawlap alg'annan keyin o'z tilin—latin tilin tarattı. Ha'zirgi frantsuz tili sol latin ha'm gall tillerinin' shatısıwınan payda boldı. Latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwına iye; frantsuz tili barlıq tillerden burın xalıqaralıq a'hmiyetke iye boldı.

2) *italyan tili*. Bul til İtaliyanın' (paytaxtı Rim) ma'mleketlik tili bolıp, onda 50 million adam so'yleydi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

3) *ispan tili*. Bul til İspaniyanın' (paytaxtı Madrid) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 100 milliong'a jaqın adam so'yleydi. İspan tili Ringe qarashlı bolg'an İberii pravintsiyasının' jergilikli xalıqlarının' tili menen latin tilinin' shatısıwınan payda bolg'an, latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

4) *italyan tili*. Bul tilde 5,5 million adam so'ylep, olar İspaniyada, Frantsiyada jasaydı, jazıwı—latin a'lipbesi tiykarındag'ı jazıw;

5) *portugal tili*. Bul til Portugaliyanın' (paytaxtı Lissabon) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 50 milliong'a jaqın adam so'yleydi; jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

6) *rumın tili*. Bul til Rumaniyanın' (paytaxtı Buxarest) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 18 million adam so'yleydi. Rumın tili Rımge qarashı Daki proventsiyasının' jergilikli xalqınun' tili menen latın tilinin' shatisıwının' na'tiyjesinde payda bolg'an; jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

7) *moldavan tili*. Bul til Moldaviyanın' (paytaxtı Kishenev) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 million adam so'yleydi, jazıwı—latın a'lipbesine tiykarlang'an jazıw;

8) *provansal tili*. Bul tilde 10 millionnan aslam adam so'ylep, olar qubla-shug'ıs Frantsiyada jasadı, a'debiy til retinde orta a'sirlerden XIX a'sirdin' aqırına shekem o'mir su'rgen;

p) *sardin tili*. Bul tilde 1 millionnan aslam adam so'ylep, olar İtaliyanın' Sardiniya atawında jasadı;

10) *reto-roman tili*. Bul tilde so'ylewshiler yarım million adamdı quraydı. 1938- jıldan baslap Shveysariyadag'ı to'rt ma'mleketlik tildin' biri retinde ta'n alıng'an;

11) *kreol tili*. Bul frantsuz tili menen Gaiti atawındag'ı jergilikli tildin' shatisıwınan kelip shıqqan til.

O'li tiller qatarındag'ı latın tili b.e.sh. III a'sirden baslap orta a'sirlerdin' basına shekem Rim imperiyasının' ma'mleketlik tili bolın turg'an. Latın tilinin' en' da'slepki sıpatlıması bizin' eramızdan buring'ı I a'sirinde Varron ta'repinen, latın tilinin' klassikalıq grammatikası bizin' eramızdın' IV a'sirinde Donat ta'repinen jazılıp qaldırıldı. Latın tili a'yyemgi grek tili menen birlikte xalıqaralıq terminologiyanın' deregi retinde xızmet etedi. Orta a'sirlerdegi vulgar latın tili sol da'wirlegi Rim imperiyasının' Galli, İberi, Daki ha'm t.b. provintsiyalarınun' jergilikli tilleri menen shatisıwı na'tiyjesinde frantsuz, ispan, portugal, rumın ha'm t.b. tillerdi do'retti. Latın tilinen tısqarı osk, umbr tilleri de o'li roman tilleri toparına kiredi.

7. Kelt tiller toparı.

1) *İrland tili*. Bul til İrlandiyanın' (paytaxtı Dublin) ma'mleketlik tili bolıp, onda 6 milionnan aslam adam so'yleydi;

2) *shotlandi tili*. Bul tilde 6 milliong'a jaqın adam so'ylep, olar Angliyada jasadı;

3) *breton tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam so'ylesedi. Olar Frantsiyada jasadı;

4) *uels tili*. Bul tilde 1 millionnan artıq adam so'ylesedi. Olar Angliyada jasadı;

Bulardan tısqarı o'li tiller bolg'an gall ha'm kornuol tilleri de kelt tiller toparına kiredi.

8. Grek. (yunon) tilleri toparı.

Jan'a grek tili. Bul til Gretsiyanın' (paytaxtı Afina) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 9 millionnan aslam adam so'ylesedi. Bul til XII a'sirden baslap o'mir su'redi. Latın tili menen birge xalıqaralıq terminologiyanın'

deregi xızmetin atqaradı O'li tillerden eski grek tili (bizin' eramızdan buring'ı X, bizin' eramızdın' V a'siri), orta grek yamasa vizantiya tili de (I-XV a'sirlerdegi Vizantiyanın' ma'mleketlik a'debiy tili) grek tilleri toparına kiredi.

9. Alban tili toparına alban tili kiredi. Bul til Albaniyanın' (paytaxtı Tirana) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 2,5 millionnan aslam adam so'ylesedi.

10. Armyan tili toparına ha'zirgi armyan tili kiredi. Bul til Armeniyanın' (paytaxtı Erevan) ma'mleketlik tili bolıp, ol tilde 3 millionnan aslam adam so'leydi. O'li til bolıp sanalaturug'ın eski armyan tili de usı toparg'a kiredi. Bul tillerden tısqari indoevropa tilleri semyasna o'li tiller qatarındag'ı xett, toxar tilleri de kiredi.

II. Semit-Xamit tilleri.

1. Semit tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *arab tili*. Bul til biraz ma'mleketlerdin' ma'mleketlik tili xızmetin atqarıw menen birge (Birlesken Arab Respublikası, İrak, Sudan, Marokko, Livan, Tunis, İordaniya, Liviya, Aljir, Yaman, Siriya) pu'tkil du'nya ju'zinde musulman a'leminin' xalıqaralıq diniy tili bolıp ta sanaladı. Arab tilinde 50 millionnən aslam adam so'leydi arab a'lipbesindegi jazıwdan paydalanadı.

2) *amxor tili*. Bul til Efiopiyanın' (paytaxtı Addis-Abeba) ma'mleketlik a'debiy tili bolıp, onda 12 milliong'a jaqın adam so'ylesedi;

3) *tigre, tigran, gurage tilleri*. Bular Efiopiyadag'ı jazıwı joq tiller bolıp, ma'mlekette azshılıqtı quraydı;

4) *aysor tili*. Bul tilde so'ylewshiler İran, İrak, Siriyada jasaydı, azshılıqtı quraydı. Olar arameylerdin' a'wladı;

5). *İzrail-evreylerinin' tili (ivrit)*. Bul tilde so'ylewshiler İzrailda jasaydı, sanı 2 milliondı quraydı. İzraildan basqa elierde jasawshı evreyler ibrit tilin din tili retinde g'ana paydalanadı.

O'li tillerden assiriya, vavilon, finikiy, eski evrey, aramey, geez tilleri semit tilleri toparına kiredi.

2. **Egipet tilleri toparı.** Bug'an eski egipet, kopt dep atalaturug'ın o'li tiller kiredi.

3. **Kushit tilleri toparı.** Bug'an galla, somali, sidamo, bedja, agau, saxo tilleri kiredi. Bul tilde so'ylewshilerdin' ko'pshiligi Efiopiyada jasaydı. Sanı 12 milliong'a jaqın adamdı quraydı.

4. **Berber tilleri toparı.** Bug'an tuareg, kabil, shilx, rif, shaviya, tamazit tilleri kiredi. Bul tillerde so'ylewshiler afrikanın' tu'rli ma'mleketlerinde jasaydı. Ha'mmesi bolıp 6 million adamdı quraydı.

5. **Shad-xamit tilleri toparı.** Bug'an xausa, angas, lubi, muzgu, sokoro, karekare, sura tilleri kiredi. Bul tillerde so'ylewshiler afrikanın' tu'rli ma'mleketlerinde jasaydı. Ha'mmesi bolıp bul tillerde 12 milliong'a jaqın adam so'ylesedi.

III. Kavkaz tilleri.

«Kavkaz tilleri» dep atalatur'ın tillerdin' bir semyag'a kiretug'inlig'ı ya kirmeytug'inlig'ı elege shekem tolıq sheshilmegen talasla ma'sele. Bul atamanın' o'zi de tillerdin' geografialıq jaqtan taralıwın an'latadı. Solay da bul tillerdin' azlı-ko'pli jaqınlıg'ın esapqa alıp, to'mendegi toparlarg'a bo'liwge boladı:

1) *Qubla yamasa kartvel tilleri toparı.* Bul tiller toparına gruzin tili kiredi. Bul til Gruzıyanın' (Paytaxtı Tbilisi) ma'mleketlik tili bolıp, onda 3 milliong'a jaqın adam so'yleydi. Eski jazıw sistemasına—gruzin a'lipbesine iye. Sonday-aq, kartvel tilleri toparına shan tili (100 mın'nan aslam), mizil tili (300 mın'), swan tili (20 mın' adam) kiredi.

2. Batus tilleri; toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *abxaz tili.* Bul til Abxaziyada jasawshı xalıqtın' tili bolıp, bunda 100 mın'g'a jaqın adam so'yleydi Burın gruzin a'lipbesine, al ha'zir orıs a'lipbesine tiykarlang'an jazıwına iye.

2) *abazın tili.* Bul til Sherkes Avtonomiyalı Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 30 mın' adam so'ylesedi;

3) *adıgey tili.* Bul Adıgey Respublikasının' tili; bunda 80 mın' adam so'ylesedi.

4) *kabardin-sherkes tili.* Bul til Kavbarda-Balqar ha'm Sherkes Respublikalarının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 250 mın'nan artıq adam so'ylesedi.

3. Veynax tiller toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *sheshen tili.* Bul til Sheshen Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 500 mın'g'a jaqın adam so'ylesedi;

2) *İngush tili.* Bul til İngush Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, onda 100 mın'nan aslam adam so'ylesedi;

3) *banbi tili.* Bul tilde so'ylewshiler Sheshen ha'm İngush respublikalarında jasaydı.

4. *Dag'ıstan tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:* avar tili (300 mın'), dargin tili (160 mın'), tabasaran tili (35 mın'). Bul tiller orıs a'lipbesi tiykarındag'ı o'z jazıwlarına iye. Bunnan usqarı bir neshe az sanlı, o'z jazıwlarına iye emes tillerde so'ylesiwshı xalıqlar da Dag'ıstan Respublikasında jasaydı.

IV. Fin-ugor (ugro-fin) tilleri.

Bul tiller semyası ugor tilleri, fin tilleri toparınan turadı.

1. Ugor tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *venger (madyat, ugor) tili.* Bul til Vengriyanın' (paytaxtı Budapesht) ma'mleketlik tili bolıp, onda 13,5 million adam so'ylesedi, latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

2) *xantı tili.* Xantı—Mansi milliy okrugında jasawshı xalıqtın' tili; onda 25 mın' adam so'ylesedi, jazıwı orıs a'lipbesine tiykarlang'an;

3) *mansi tili.* Bul Xantı-mansi milliy okrugında jasawshılardıń tili bolıp, onda 7 mın' adam so'ylesedi, jazıwı orıs a'lipbesine tiykarlang'an.

2. Fin tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi.

1) *fin tili*. Bul til Finlyandiyanın' (paytaxtı Xelsinki) ma'mleketlik tili. Bul tilde 4 millionnan aslam adam so'yleydi, jazıwı latin a'lipbesi tiykarlang'an;

2) *eston tili*. Bul til Estoniyanın' (paytaxtı Tallin) ma'mleketlik tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam so'yleydi, jazıwı latin a'lipbesi tiykarlang'an;

3) *udmurt tili*. Udmurt respublikasında 600 min' adam usı tilde so'ylesedi;

4) *mari tili*. Mari Respublikasında jasawshı 500 min'nan aslam adam usı tilde so'ylesedi;

5) *komi-permyak tili*. Rossiyanın' Komi Permyak milliy okruginde 180 min'nan aslam adam usı tilde so'ylesedi;

6) *komi-zıryan tili*. Bul tilde so'ylewshiler de Komi Respublikasında jasaydı;

7) *mordva tilleri*. Erzya-mordva, maqsha-mordva tilleri. Bul tiller 1,5 million'ga jaqın adam so'ylep, olar Mordva Respublikasında jasaydı. Ko'rsetilgen tillerden tısqarı saam (lonar), karel,vens, iyor sıyaqlı az sanlı tillerde so'ylewshi xalıqlar da sol Baltıq boyı soraında jasaydı.

V. Tu'rkiy tiller.

Tu'rkiy tiller seymasına to'mendegi tiller kiredi.

1) *tu'rk tili*. Bul til Tu'rkiyanın' (paytaxtı Ankara) ma'mleketlik tili bolıp, onda 40 million adam so'yleydi. 1929-jılı latin a'lipbesi tiykarında jazıwın qabil etti. Sog'an shekem olardıń arab a'lipbesi tiykarında jazıwı bolg'an edi.

2) *azerbayjan tili*. Bul til Azerbayjan Respublikasının' (paytaxtı Bakı) ma'mleketlik tili bolıp sanaladı. Azerbayjan tilinde so'ylewshilerdin' millionnan aslamı İranda, 6 millionnan aslamı Azerbayjanda jasaydı;

3) *o'zbek tili*. Bul til O'zbekstan Respublikasının' (paytaxtı Tashkent) ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 20 millionnan aslam adam so'ylesedi;

4) *tu'rkmen tili*. Bul til Tu'rkmenstan Respublikasının' (paytaxtı Ashxabad) ma'mleketlik tili bolıp, onda 2 millionnan aslam adam so'ylesedi;

5) *qazaq tili*. Bul til Qazaqstan Respublikasının' (paytaxtı Astana) ma'mleketlik tili bolıp, onda 10 millionnan aslam adam so'ylesedi;

6) *qırǵız tili*. Bul til Qırǵızıstan Respublikasının' (paytaxtı Bishkek) ma'mleketlik tili bolıp, onda 2 million adam so'ylesedi;

7) *tatar (qazan tatarları) tili*. Bul til Rossiya Federatsiyası quramında Tatarstan Respublikasının' tili bolıp, onda 7 million adam so'ylesedi;

8) *bashqurt tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Bashqurstan Respublikasında jasawshı tiykargı xalıqtın' tili bolıp, onda bir millionnan aslam adam so'ylesedi;

9) *qaraqalpaq tili*. Bul til O'zbekstan Respublikası quramında Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 300 min' adam so'ylesedi;

10) *shuvash tili*. Bul til Rossiya quramındaǵı Shuvash Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 1,5 millionnan aslam adam so'ylesedi;

Fin tili menen aralas jasap, ol kama bulgarları tilinin' jalg'ası bolıp tabıladı, a'zelden kirill a'lipbesin paydalanadı;

11) *uyg'ır tili*. Bul tilde so'ylewshiler tiykarınan Qıtay Xalıq Respublikasının' Sin-tszyan uyg'ır avtonomiyalı rayonında (4,5 million) ha'm G'MDA ellerinde (0,5 million) jasadı;

12) *yakut tili*. Bul til Rossiyadag'ı Yakutiya (Saxa) Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 300 min'nan aslam adam so'ylesedi, kirill a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

13) *tuva tili*. Bul til Rossiyadag'ı Tuva Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 150 min'nan aslam adam so'ylesedi.

Joqarıda ko'rsetilgen tu'rkiy tillerden tisqari qumıq (300 min'), qarashay (100 min'), balqar (50 min'), xakas (60 min'), nog'ay (50 min'), gagauz (150 min'), qarayım (20 min'), shor (20 min'), altay (oyrat) tilleri, sonday-aq o'li tillerden, VII-VIII a'sirde Arqa Mongoliyada jasag'an tu'rkiy tili bolg'an orxon tili, IX-XI a'sirdegi dala ko'shpelilerinin' tili bolg'an pesheneg tili, XI-XIV a'sirdegi ko'shpelilerinin' tili bolg'an polovets tili, IX-XI a'sirdegi Oraylıq Aziyada ulı ma'mleket du'zgen uyg'ırlardıń tili bolg'an aramey— uyg'ır til, XIV-XVI a'sirlerde Orta Aziyada a'debiy til xızmetin atqarg'an shag'atay tili, bir bo'legi slavyan (bolgar) tiline aralasıp shatisıp ketken, bir bo'legi shuvash tili menen jalg'asıp ketken bulgar tili tu'rkiy tiller semyasına kiredi.

Tu'rkiyadag'ı tu'rk tilinen basqa tu'rkiy tilde 1938— 39 jıllardan baslap onis a'lipbesi tiykarındag'ı, o'tken a'sirdin' 90 jıllarınan baslap ayırım tu'rkiy tillerde (azerbayjan, tu'rkmen, o'zbek, qaraqalpaq tillerinde) latin a'lipbesine tiykarlang'an jazıwg'a o'tti. Onnan aldın bul tillerde latin a'lipbesi, onnan da aldınraq arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwları bolg'an edi.

Tu'rkiy tillerdi toparlarg'a bo'liw boyınsha ha'r qıylı pikirler ushırasadı. F.E. Korsh tu'rkiy tillerdi u'sh toparg'a: arqa, qubla-shıg'ıs, qubla-batis toparlarına; V.A. Bogoroditskiy segiz toparg'a: arqa-shıg'ıs, Abakan, Altay, Batis-Sibir, Povolje-Priural, Orta Aziya, Qubla-batis (tu'rk), shuvash toparlarına; V. Shmidt u'sh toparg'a: Qubla, Batis, Shıg'ıs toparlarına (yakut tilin ol mongol tillerine kirgizedi) bo'ledi.

N. A. Baskakov 1952-jılı tu'rkiy tillerdi klassifikatsiyalawdın' jan' a variantın usındı. Ol tu'rkiy tillerdi Batis xunn, Shıg'ıs xunn shaqaplarına bo'ldi. Batis xunn shaqabın bulgar, og'uz, qıpshaq, qarluq toparlarına bo'lip, Bulg'ar toparına shuvash tilin, o'li tillerden bulg'ar, xazar tillerin kirgizdi. Og'uz toparına, onın' kishi toparı bolg'an og'uz-tu'rkmen toparına tu'rkmen, truxmen (o'li: og'uz) tilleri; og'uz-bulg'ar kishi toparına gagauz (o'li: pesheneg, uz) tilleri; og'uz-seljuk kishi toparına tu'rk (osmanlı), azerbayjan (o'li: seljuk, eski osman) tilleri kiredi. Qıpshaq toparına, onın' kishi toparı bolg'an qıpshaq-bulg'ar toparına tatar, bashkurt tilleri; qıpshaq-og'uz kishi toparına qumıq, qarayım (o'li: polovets) tilleri; qıpshaq-nog'ay kishi toparına nog'ay, qaraqalpaq, qazaq tilleri kiredi. Qarluq toparına, onın' qarluq-uyg'ır kishi toparına qaraxanidler ma'mleketinin' tili («Devan lug'at

at- Tu'rk», «Qudadg'u bilig» estelikleri boyinsha); qarluq-xorezmiy kishi toparına o'zbek, uyg'ır (o'li: qarluq-xorezmiy, eski o'zbek) tilleri kiredi.

Shig'is Xunn shaqabi uyg'ır, qirg'ız-qıpsdaq toparlarına bo'linedi. Uyg'ır toparına, onin' uyg'ır-tukyuy kishi toparına tuva, qarag'as tilleri; yakut kishi toparına yakut tili; xakas kishi toparına xaqas, qamasan, shor, tuva, qumanda, sari-uyg'ır tilleri kiredi. Qirg'ız-qıpsdaq toparına qirg'ız, altay tilleri kiredi.

VI. Mong'ol tilleri

Mong'ol tiller semyasına to'mendegi tiller kiredi:

1) *xalxa-mong'ol tili*. Bul til Mongoliya Respublikasınin' (paytaxtı Ulan-Bator) ma'mleketlik tili bolıp, onda 3,5 million adam so'ylesedi. Ol tilde so'ylewshilerdin' birazi Qıtay Xalıq respublikası soramında (İshki Mong'oliya ha'm Sintszyanda) jasaydı, 1945-jıldan baslap, oris a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdı qabul etti. Burin eski uyg'ırlardan aling'an mong'ol a'lipbesine tiykarlang'an jazıwı bolg'an;

2) *buryat tili*. Bul til Buryat Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 300 min'nan ko'birek adam so'ylesedi. XX a'sirdin' 30-jıllardan baslap oris a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı;

3) *qalmaq (oyrat) tili*. Bul til Qalmaq Respublikasında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 100 min'nan aslam adam so'yleydi; oris a'lipbesine tiykarlang'an jazıwdan paydalanadı.

VII. Tungus-manshjur tilleri.

Bul tiller eki toparg'a bo'linedi: tungus ha'm manshjur toparları.

1. Tungus toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *evenk (tungus) tili*. Rossiyanın' Evenk milliy okrugında jasawshı xalıqtın' tili bolıp, onda 20 min' adam so'ylesedi;

2) *even tili*. Bul tilde so'ylewshiler on min'day adam bolıp, olar Rossiyanın' Even, Okot, Shukotka, Koryak milliy okruglarında jasaydı.

2. Manshjur toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *nanay tili*. Bul tilde so'ylewshiler 8 min'day adam bolıp, olar Amur milliy okrugında jasaydı;

2) *manshjur tili*. Bul o'li tiller qatarına o'tip baratırğ'an til bolıp, ol tildi Qıtay Xalıq Respublikasınin' arqa-shig'ısında jasawshı 3 milliong'a jaqın xalıq paydalanatug'ın edi.

Bul tillerden tisqari udey, ulq, orosh tilleri de manshjur toparındag'ı tillerge kiredi.

VIII. Qıtay-tibet tilleri semyası

Bul semyadag'ı tillerge tay-qıtay ha'm tibet tilleri toparı kiredi.

1. Tay-Qıtay tilleri toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *qıtay tili*. Bul til Qıtay Xalıq Respublikasınin' (paytaxtı Pekin) ma'mleketlik tili bolıp, onda du'nyadag'ı en' ko'p sanlı adamlar (1075 million) so'ylesedi. Bul til en' eski tillerdin' biri. Onin' tariyxı eki yarım min' jıldan asadı. Min'lag'an jıllar dawamında a'debiy tili bolıp venyan xızmet etken. Al XX a'sirden baslap, onı awızeki til bolg'an bayxua qısıp

shug'ara baslag'an. XX a'sirdin' 50 jillarınan baslap birden-bir qıtay a'debiy tili xızmetin Pekin dialekti tiykarında qa'liplesken punxua atqaradı. Bizin' eramızdan buring'ı XV a'sirden baslap ieroglif jazıwınan paydalang'an. 1913-jıldan baslap ieroglif jazıwı menen bir qatarda ayırıqsha milliy grafikalıq tiykarıdag'ı buwınlıq-fonetikalıq jazıw «shjuan tszimu» qollanıla baslag'an. Keyin ju'zden aslam qıtay jazıwının' joybarları islengen. Solardın' ishinde latin grafikasına tiykarlang'an fonetikalıq jazıw da bar;

2) *dungan tili*. Bul tilde so'ylewshilerdin' sanı 3,5 million bolıp, olar Qıtay Xalıq Respublikasında jasadı; arab a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı. G'MDA ellerinde jasawshı az sanlı dunganlar orıs a'lipbesi tiykarındag'ı jazıwdan paydalanadı;

3) *tay (sinam) tili*. Taylandtin' (paytaxtı Bangkok) ma'mleketlik tili bolıp, bunda 50 milliong'a jaqın adam so'ylesedi. 1939-jılg'a shekem Sinam ma'mleketinin' tili sinam tili dep atalng'an edi;

4) *vetnam (annam) tili*. Vetnam Xalıq Demokratiyalıq Respublikasının' ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 30 million adam so'ylesedi. Bul tildi burın annam tili dep atag'an.

2. Tibet tiller toparına to'mendegi tiller kiredi:

1) *tibet tili*. Bul tilde so'ylewshiler Qıtay Xalıq Respublikasının' Tibet Avtonomiyalıq Respublikasında ha'm İndiyada jasadı; bul tilde millionnan artıq adam so'ylesedi;

2) *birma tili*. Birmanın' (paytaxtı Rangun) ma'mleketlik tili bolıp, onda 33 million adam so'ylesedi.

IX. Dravit tilleri.

Bug'an to'mendegi tiller kiredi:

1) *tamil tili*. Bul tilde so'ylewshiler İndiyanın' qubla-shıg'ısında, Tseylonnın' arqasında ha'm Malayziyada jasadı; onda 35 million adam so'ylesedi;

2) *malalayam tili*. Bul tilde so'ylewshiler 16,5 million adam bolıp, İndiyanın' qubla-batısında jasadı;

3) *kannara tili*. Bul tilde so'ylewshiler 17,5 million adam bolıp, olar batıs İndiyada jasadı;

4) *telugu tili*. Bul tilde 40 millionnan aslam adam so'ylesedi; olar İndiyanın' qubla-shıg'ısında jasadı;

5) *braxun tili*. Bul tilde so'ylewshiler 260 mln' adam bolıp, olar Pakistan, İran, Awganistanda jasadı. Bulardan tisqari İndiyada tulu, gondi ha'm basqa az sanlı tiller ushurasadı.

X. Malay-polineziya tilleri.

Bul tillerge malay (1930-jillardan baslap indoneziya tili dep ataladı) tili kiredi. Ol Indoneziyanın' (paytaxtı Djakarta) ma'mleketlik tili. Bunnan tisqari yavan (44 mln), sunda (13 mln), madura (6,5 mln), malgash (5,5mln), tagal (5,6 mln), ilok (3,6 mln), batak (2,2 mln) maori (200 mln'), samoia (150 mln'), t.b. tilleri de usı semyadag'ı tiller bolıp sanaladı. Bul tiller az izertlengen, mag'luwmatlar jetispeydi. Uluwma malay-polineziya tillerinde 135 million shamasında adamlar so'ylesedi.

XI. Avstraliya tilleri

Avstraliyada ju'da' ko'p mayda tiller ushurasadi. Olardin' ortasinda en' beqilisi -aranta tili. Bul tiller ele jeterli izertlenbegen.

XII. Papua (papas) tilleri

Papua tillerinde so'ylewshiler Jan'a Gvineya atawinda jasadı. Bul tiller ele jeterli da'rejede izertlenbegen.

XIII. Afrikanın' tu'pkilikli xalqlarının' tilleri¹

Afrikanın' tu'pkilikli xalqlarının' tilleri haqqında mag'luwmatlar az. Sonlıqtan ol tillerdin' toparları ha'm ataların ataw menen sheklenemiz.

1. Bantu tilleri toparına bube, lundu, fang, benga, konjo, luganda, rundi, kongo, poto, ngala, luba, bamba, subiya, suaxili, sango, shambala, zulu, soto, venda, shona, lunda, nozongo ha'm t.b. tiller kiredi.

2. Bantond tilleri toparlarına tiv, bamileke, bali, efik (shig'is toparı), senufo, kulango, mosi, gurma (oraylıq toparı), gola, tepda, fomi, volof, ful (batis, atlantika toparı) ha'm t.b. tiller kiredi.

3. Mande tilleri toparına mandingo, malinke, bombara, mende, loma ha'm t.b. tiller kiredi.

4. Gvineya tilleri toparına kru, kva, akan, eve, nune, yoruba, edo, ibo, tvi ha'm t.b. tiller kiredi.

5. Songay tilleri toparına songoy zarma, dendi tilleri kiredi.

6. Kanuri-teda tilleri toparına kanuri ha'm teda tilleri kiredi.

7. Sudan tilleri toparına zanda, banda, miltu, berta, koma, barea, kunama ha'm t.b. tiller kiredi.

8. Kordofan tilleri toparına talazi, ladoda, tageli, ha'm t.b. tiller kiredi.

9. Nilot tilleri toparına nuer, shilluk, bari, nyangya, pokat, gola ha'm t.b. tiller kiredi.

XIV. Paleoafrika tilleri

Bul tillerde so'ylewshiler de Afrikada jasadı. Olar bushmen (sani) tilleri ha'm gottentot (nama)tilleri toparına bo'linedi.

XV. Paleoaziya tilleri Bul tilde so'ylewshiler Rossiya federatsiyasının' arqa-shug'ısında jasadı. Paleoaziya tilleri shukot ha'm sibir toparlarına bo'linedi. Bul eki topar tilleri sha'rtli turde, tek geografialıq belgileri tiykarında g'ana bir semyag'a-paleoaziya semyasına kirgizilgen. Bulardan tek shukat tilleri toparına kiretug'm tiller g'ana tuwıshlıq qatnasqa iye. Shukot toparına shukot tili (1,5 min'), koryak tili (7 min'), kamshadal (elmen) tili (2,5 min') kiredi. Sibir toparına odul tili (1 min'), nivx tili (4min'), ket tili (2 min') kiredi.

XVI. Eskimos tilleri

Bul tiller toparı eskimos ha'm aleut tillerine bo'linedi. Eskimos tilinde so'ylewshi xalıq Shukotkada, Vrangel atawında, Alyaskada, Kanadada, Grenlandiyada jasadı. Aleut tilinde so'ylewshi xalıq Komandor ha'm Aleut atawlarında jasadı.

¹ «Африканское языкознание» мақалалар топламынан алынған. (Москва, Изд. Иностранной литературы, 1963).

XVII. Amerika tu'pkilikli xalqının' (indeetslerdin')tili.

Amerika indeetslerinin' tilleri 200 den asıp ketedi. Olar Arqa Amerika, Oraylıq Amerika, Qubla Amerika toparlarına bo'linedi. Arqa Amerika indeetslerinin' tilleri: algonkin (massashusets, delavar, moxegan, t.b.), irokez, siu, penute ha'm t.b. tilleri. Oraylıq Amerika indeetslerinin' tilleri: uto-astek, mayya ha'm t.b. Qubla Amerika indeetslerinin' tilleri: keshua tili (a'yemgi Perudegi inkler tili bolg'an; bul tilde so'yewshi xalıq ha'zirgi Peru, Boliviya, Ekvadorda jasadı), tupi-guarani tili, aravak tili, shon, pano ha'm karib tilleri toparı.

XVIII. Hesh bir tiller toparına kirmegen ayırım tiller:

1) *Yapon tili*. Yaponiyanın' (paytaxtı Tokio)ma'mleketlik tili bolıp, bul tilde 100 million adam so'ylesedi. Jazıwı VIII a'sirden berli qıtay ierogliflerine tiyxarlang'an jazıwdan paydalang'an, al ha'zir jan'a fonetikalıq-buwınlıq jazıw (xatakana ha'm xiragana) qollanıladı;

2) *ryukyu tili*. Bul tilde so'yewshiler Ryu-Kyu atawında jasadı; tuwislıg'ı boyınsha yapon tiline jaqınraq;

3) *koreets tili*. Koreya Xalıq Demokratiyalıq Respublikası (paytaxtı Pxenyen) ha'm Qubla Koreya Respublikalarının' (paytaxtı Seul) ma'mleketlik tili bolıp, onda 60 millionnan aslam adam so'ylesedi;

4) *ayn tili*. Bul tilde so'yewshiler Yaponiyanın' arqasında Xokkaydo atawında ha'm Saxalin atawında jasadı;

5) *burjaski tili*. İndiyanın' arqa ta'repinde Qarakorumde jasyatug'm xalıqtın' tili bolg'an burjaski tilinde 30 mln' adam so'ylesedi.

§ 77. Tillerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası

Du'nya tilleri ortasında materiallıq usashqtan (ha'm ayirmashılıqtan) tisqari usashlıq ha'm ayirmashılıq materiallıq emes, al stukturalıq (tipologiyalıq) jaqtan da boladı. Strukturalıq jaqtan usashlıq bir negiz tilden taralg'an tuwisqan tiller ortasında g'ana emes, sonın' menen birge geneologiyalıq jaqtan pu'tkiley basqa-basqa ha'r tu'rli seymadag'i tiller ortasında da bolwı mu'mkin. Sonın' menen birge strukturalıq jaqtan tuwisqan tiller ortasında da ayirmashılıqlardıń bolwı mu'mkin. Tuwisqan tiller ortasındag'i strukturalıq ayirmashılıqlardı salıstırmalı-tariyxıy til bilimine su'yengen halda tu'sindiriw mudamı mu'mkin bola bermeydi. Usı jerde lingvistikalıq tipologiya ja'rdemge keledi. Bunda usashlıq ha'm ayirmashılıq tillerdin' tuwisqanlıq jaqınlıg'ına qaray emes, al olardıń tillik belgisine, tipologiyalıq jaqınlıg'ına qaraladı. Ma'selen, frantsuz ha'm gruzin tillerinde 80 sanlıg'm an'latatug'm so'zler hesh qanday materiallıq usashlıqqa iye emes: frantsuzsha *quatre-vingts*, gruzinshe *otxmoci*; olar basqa-basqa seslik ko'riniste. Biraq strukturalıq jaqtan usas: eki tilde de bul so'z 4 (frantsuzsha - *quatre*, gruzinshe - *otxi*) ha'm 20 (frantsuzsha - *vingt*, gruzinshe - *osi*) so'zlerinin' qosındısınan turadı. Sol sıyaqlı 90 sanlıg'ı da bul eki tilde materiallıq-seslik jaqtan usamaydı, al strukturalıq jaqtan usas: frantsuzsha

quatre-vingt-dix ha'm gruzinshe *otxmosdaati*. So'zbe-so'z to'rt jigirmaliq (ha'm) on. Bolgar tilinde iskam (tileymen, qa'ley men) ha'm ispan tilinde quere (tilew, qa'lew) so'zleri de materialliq-seslik jaqtan pu'tkilley basqabasqa. Biraq ol eki tilde de bul so'zler iskat (eski bolgar tilinde iskati, latin eski ispan) tilinde *quaerere*) feyilinin' semantikaliq rawajlanıwı na'tiyesinde payda bolg'an. Solay etip bolgar tilinde de, ispan tilinde de bul so'zler bir qiyli oylawdın' na'tiyesinde payda bolg'an.¹

Rumin tilindegi -il, -l, -le ha'm t.b. artiklleri so'zdin' aldında en.es, al jalg'awlar sıyaqlı so'zdin' aqırına jalg'anadı. Ma'selen, *omul* (adam), *sodrul* (tog'ay), *laptele* (su't) so'zlerindegi (artiksiz: *om, sodru, lapte*) -l, -le artiklleri materialliq-seslik jaqtan frantsuz tilindegi artiklleri menen usas: *l'homme* (adam), *le bois* - (tog'ay), *le-lait* (su't). Eki tildegi (rumin, frantsuz) bul artiklleri genetikaliq jaqtan latin tilindegi ille (sol) siltew almasıg'ına barıp tireledi. Biraq strukturalıq jaqtan rumın tilindegi artikldin' so'zdin' son'mda keliwi (postpozitiv jag'day) boyınsha frantsuz tili menen emes, al bolgar, alban, arman, skandinav tilleri menen jaqınlasadı. Ma'selen, bolgar tilinde *shovekt* (человек), *gorota* (tog'ay), *mlyakoto* (молоко) (artiksiz: *shovek, gora, mlyako*), shved tilinde *mannen* (человек), *skagen* (tog'ay), *mjilken* (su't) (artiksiz: *man, skog mjilk*) ha'm t.b. Bolgar tilindegi artikl genetikaliq jaqtan t, ta, to (oris tilinde: *tot, ta, to*) siltew almasıqlarına, al skandinav tillerindegi bul artikl basqa siltew almasıg'ına-nemets tilindegi *jener* (ol) so'zine barıp tireledi.²

Demek, bolgar tilinde sol, shved tilinde ol almasıg'ına ushlasadı.

Materialliq-seslik jaqtan usashlıq bolmasa da, tiller ortasında strukturalıq jaqtan usashlıqtın' bolıwına eki tu'rli jag'daylar sebepshi boladı: birinshiden, geypara semantikaliq, morfologiyalıq, sintaksislik qubılıslardıń bir tilden ekinshisine kalka jolı menen o'tiwı; ekinshiden, ha'r qiyli tillerde birdey tillik qubılıslardıń o'z betinshe, biraq usas nızam boyınsha g'a'rezsiz, rawajlanıwı.

Eger de tiller uzaq da'wirler dawamında o'zara kontaktta, qarım-qatnasta bolsa, onıń quramında substrat ha'm superstrat elementleri de jeterli da'rejede ushırassa tillerde kalka usılı menen bir tilden ekinshisine o'tken strukturalıq usashlıqlardıń bolıwı ta'biyiy halat bolıp tabıladı. Eger de tiller ortasında baylanıs (kontakt) bolmasa da, olarda strukturalıq usashlıq ushırassa, onda buni tildegi strukturalıq usas qubılıslardıń o'z betinshe, g'a'rezsiz rawajlanıwının' na'tiyesi dep biliwimiz kerek.

Joqarıdagı misallarda ko'rsetilgenindey-aq rumın, alban, bolgar tillerinde tu'birdin' aqırında (postpozitsiyada) artikldin' keliwi til biriliklerinin' payda bolıwındağı kalka usılınıń jemisi bolsa kerek. Ol tillerde bunnan da basqa kalkalaw jolı menen payda bolg'an strukturalıq usashlıqlar ushırasadı. Bunıń sebebi Balkan yarım atawında jasawshı

¹ Ю.С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, 230- bet.

² Sonda, 230-231 b.b.

xalıqlardıń tılleri retinde olar uzaq da wırler dawamında o'zara baylanısta (kontaktta) bolg'an. Al skandinaviya tılleri menen balkan tılleri ortasında onday da rejedegi baylanıs bolmag'anlıg'ı belgili. Sonlıqtan da skandinaviya tıllerindegi artıkdın' tu'birdin' aqırında (postpozitsiyada) keliwi balkan tıllerindegi bunday qubılıs penen hesh qanday baylanıssız rawajlanıw na'tiyjesinde payda bolg'an. Sonday-aq arman tilindegi artıkdın' tu'birdin' aqırında keliw jag'dayı da genetikalıq jaqtan skandinaviya tılleri menen de, balkan tılleri menen de hesh qanday baylanıssız o'zinshe payda bolg'an. Tap usınday pikirlerdi, (strukturalıq usashqın' biyg'a rez payda bolg'anlıg'ı) bolgar tilindegi *iskam* ha'm ispan tilindegi *querer* so'zleri haqqında da, sonday-aq frantsuz ha'm gruzin tıllerindegi to'rtti jigirma menen ko'beytiwden (to'rt jigirma degennen) seksendi tu'siniw haqqında da aytiwg'a boladı.¹ Tariyxıy-geografiyalıq baylanıstag'ı xalıqlardıń awqamı ha'm olardıń tıllerindegi strukturalıq usalıq tiykarında areallıq lingvistika, al birdey qatnasta bolmag'an tıller ortasında g'ı strukturalıq usalıq tiykarında tipologiyalıq lingvistika kelip shıqqan. Areallıq lingvistika bir tildin' o'z ishindegi aymaqlıq jaylasıwına qaray kelip shıqqan dialektlik o'zgesheliklerdi ha'm geografiyalıq jaylasıwına qaray bir topar tıllerdegi sa'ykes tillik qubılıslardıń ushırasıw jag'dayların izertleydi. Al tipologiyalıq lingvistika yamasa lingvistikalıq tipologiya tıllerdin' geografiyalıq jaqtan en' alısta bolıwına qaramastan, genetikalıq jaqtan heshqanday tuwısqanlıq jaqınlıg'ın bolmawına qaramastan strukturalıq usalıqlardıń ushırasıw jag'dayların izertleydi. Tipologiyalıq lingvistika til strukturasının' tipi haqqında ta'liymat bolıp sanaladı. Tipologiyalıq lingvistikada fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, semantikalıq ha'm t.b. ha'r tu'rli strukturalıq belgileri tiykarında payda bolg'an usalıqlar u'yreniledi..

Tildin' tipin anıqlaw ushın, yag'ny bir tildin' qanday tıller menen tipologiyalıq jaqtan usashg'ın belgilew ushın onın' barlıq o'zgeshelikleri menen qa'siyetlerin emes, al en' baslı belgilerin biliw ha'm sog'an tiykarlanıw talap etiledi. Tıllerdi tipologiyalıq jaqtan klassifiatsiyalawda grammatikalıq formalarda g'ı analitizm ha'm sintetizminin' bir tilde bolıw ya bolmaw qa'siyetleri, tu'bir ha'm affikslik morfemalardıń baylanıssız o'zgesheligi, ishki fleksıyanın' bolıw ya bolmawı, ga'p ag'zalarının' onın ta'rtibindegi o'zgeshelikler birinshi gezekte esapqa alınadı.

Tıllerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası ko'plegen lingvistlerdin' diqqat orayında boldı. Ag'ayınlı nemets lingvistleri Fridrix Shlegel (1772-1829) ha'm Avgust Shlegel (1767-1845) tıllerdi u'sh toparg'a—fleksiv tıller, affikslik tıller, omorf tıller toparına bo'ldi. Vilgelm Gumbolt (1767-1835) tıllerdi to'rtke bo'lip qaradı: daralawshı tıller, agglyutinativ tıller, fleksiv tıller, inkorporativ tıller. Avgust Shleyxer (1821-1868) tıllerdi daralawshı, agglyutinativ, fleksiv tıller dep bo'ldi ha'm agglyutinativ tıllerde de, fleksiv

¹Sonda, 231-b.

tillerde de qurılısı jag'man sintetikalıq tillerdin' de, analitikalıq tillerdin' de belgilerinin' ushırasatug'ınlıg'ın ko'rsetti. So'z ha'm ga'ptin' formasın tiykarg'a ala otırıp, Geyman Shteyntal (1823-1899) tillerdi formalı tiller ha'm formasız tiller dep exige bo'ledi. Akademik F.F. Fortunatov (1848-1914) tillerdi tu'bir tiller, agglyutinativ tiller, flektiv tiller dep u'sh toparg'a bo'ledi. Eduard Sepir (1884-1939) bildiretug'ın ug'ımnın' ta'biyatın, qarım-qatnaslardı an'latıw usılların esapqa alg'an halda tillerdi toparlarg'a bo'liwdin' ko'p basqıshlı klassifikatsiyasın usındı.

Tillerdi tipologiyalıq jaqtan klassifikatsiyalawda bir qıylı ko'zqaras bolmasa da, olardı to'mendegishe toparlarg'a bo'liw lingvistikada ken' taralg'an.

1. Agglyutinativ tiller. Bunday tiller qatarına tu'rkiy tiller, mongol tilleri, ugro-fin tilleri ha'm t.b. tiller kiredi. Bul topardag'ı tillerdin' baslı belgisi-grammatikalıq ma'nilerdi bildiretug'ın formalar (affiksler) tu'birden keyin jalg'anadı. Ko'binshe grammatikalıq formaldarin' ha'r biri bir grammatikalıq ma'ni bildiredi ha'm bir neshe forma birinen son' biri shınjır ta'rizli jalg'ana beredi. Mısalı, tu'rkiy tillerdin' biri bolg'an qaraqalpaq tilinde bas so'zine bir neshshe affiksler qosıladı: basshı, basshılar, basshıları, basshılarına. Bul leksemada bas tiykarg'ı tu'bir (negizgi morfema), -shı, -lar, -ı, -na affiksler (ko'mekshi morfemalar). Ko'mekshi morfemaldarin' ha'r biri bir grammatikalıq ma'ni bildiredi: -shı atlıq jasawshı qosımta; -lar ko'plik jalg'awı, ı-tartım jalg'awı, na-seplik jalg'awı. Ko'rinip turg'anınday affiksler jalg'anıwı menen so'zdin' morfologiyalıq quramı o'zgerip, quramalang'anı menen negizgi tu'bir morfemanın' seslik quramı o'zgermeydi.

Flektiv tiller. Flektiv tiller qatarına indoevropa tilleri (oris, ingliz, nemets, latin, parsı, ta'jik, afgan ha'm t.b.) ha'm semit tiller (arab, aramey, evrey ha'm basqa) kiredi. Flektiv tillerde grammatikalıq ma'ni tu'birdin' quramındag'ı seslik o'zgerisler (ishki fleksiya) arqalı da (oris tilinde *окоп-окоп*; arab tilinde *китap-китap, kitub-kitaplar*), affiksatsiya usılı arqalı da (*охотник-охотника, охотнику, охотником*) an'latıladı.

So'zdin' tu'biri dara jumsalıwı mu'mkin. Ma'selen, *знаю* (bilemen), *знаеш* (bilesen'), *знает* (biledi) so'zlerinin' tu'biri *зна* o'z-aldına dara jumsalmaydı. Ol so'zlerdin' ha'r biri eki grammatikalıq ma'ni bildiredi: u'shewi de birlik sanda, al *знаю*-birinshi bette, *знаеш*-ekinshi bette, *знает*-u'shinshi bette jumsalg'an. Solay etip flektiv tillerdin' baslı belgileri retinde affikslerdin' bir neshshe grammatikalıq ma'ni bildiriwin, ayırım tu'birlerdin' o'z aldına jumsalmawın, en' baslısı qosımtaldarin' so'z tu'birine teren' ha'm pu'tkilley birigip, sin'isip ketiwin ko'rsetiwge boladı.

Polisintetikalıq tiller. Bunday tiller qatarına amerika indeetslerinin' tilleri, paleoaziya tilleri, (itelmen, shukot, koryak, nivx, yukagir tilleri) kiredi. Basqa tiptegi tillerde (flektiv, agglyutinativ, tu'bir tiller) ga'p arqalı beriletug'ın ug'ım bul tillerde ko'p sostavlı so'z arqalı bildiriledi. Ma'selen, shukot tilinde *tı-ата-kaa-nını-rqın* so'zi «men semiz bug'alardı o'ltiremen»

degen ug'umdi bildiredi. Bundayi tı-birinshi bettin' ko'rsetkishi, qim-feyildin' suffiksi, al basqalari atawish tu'birler.

Tu'bir (qosimtasiz) tiller. Tu'bir tillerdi qosimtasiz tiller dep te, daralawshı (izoliruyushiy) tiller dep te ataydı. Bul tillerge qıtay, vetnam, birma, tay tibet tilleri kiredi. Tu'bir tillerde ga'p quramındag'ı so'zlerdin' qarım-qatnası, ga'ptegi so'zlerdin' orın ta'rtibi ko'mekshi so'zler ha'm intonatsiya arqalı an'latıladı. So'zler tu'rlembeydi, tu'birge qosımta qosılmaydı, so'z shaqaplarınun' forması jag'man shegarası anıq bolmaydı. Tu'bir tillerdin' so'zlik quramında omonimler ko'p ushırasadı, olar bir-birinen muzıkalıq pa't arqalı ayrıladı. Bul tillerde grammatikalıq qatnaslar sintaksislik jol menen bildiriledi, olarda ko'mekshi so'zler ha'm so'z jasawshı elementler boladı. Ma'selen, tu'bir tiller qatarına kiretug'mın qıtay tilinde: shje shi xao jen-bul jaqsı adam; ta tszode xao-ol jaqsı islegen; shje ben shu xao -bul kitap jaqsı ga'plerinde xao so'zi ga'ptegi orın ta'rtibine qaray anıqlawish, pısqılawish, bayanlawish bolp kelgen.¹

Du'nya tillerin shama menen joqarıdag'ıday tillerge (toparlarga) bo'lgan menen olardıń ortasına anıq shegara belgilew og'ada qıyın. Sebebi bir tiptegi tillerge ta'n belgiler ekinshi tiptegi tillerde de ushırasawı mu'mkin. Ma'selen, qosımtanın' so'z aqırına qosılıwı agglyutinativ tillerge ta'n bolsa, bunday jag'day flektiv tillerde de ushırasadı; bir qosımtanın' bir neshe grammatikalıq ma'ni bildiriwi flektiv tillerge ta'n bolsa, bunday jag'day agglyutinativ tillerde de ushırasadı ha'm t.b. Sonday aq tipologiyalıq klassifikatsiya barlıq tillerdi qamtıp ala almaydı. Tek grammatikalıq du'zilisi bir-birine jaqın bolg'an tillerdi g'ana o'z ishine aladı. Solay da tillerdin' ishki qurılısın, olardıń grammatikalıq du'zilisin u'yreniwde tipologiyalıq til bilimi u'lken a'hmiyetke iye boladı.

QOSIMSHA A'DEBIYATLAR

- Azizov O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996. 144 -166 - betler;
Ahanov. K. Til biliminin' negizderi. Almatı, 1973. 588-619 - betler;
Маслов. Ю.С. Введение в языкознание. Москва. 1987. 221 - 238- betler;
Реформатский. А.А. Введение в языковедение. Москва. 1967. 382 - 464- betler;
Кодухов. В.И. Введение в языкознание. Москва. 1987. 258 - 275- betler;
Головин. В.Н. Введение в языкознание. Москва. 1966. 261 - 270- betler;
Теоретические основы классификации языков мира. Москва. 1982.

¹O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. 1996, 147-bet.

MAZMUNI

Alg'ı so'z.....	3
I bap. KİRİSİV	
§ 1/Til bilimi ha'm onun' tarawları	5
§ 2/Til biliminin' ornı ha'm basqa ilimler menen baylanısı	8
§ 3. Tildin' anıqlaması ha'm mug'darı	16
§ 4/Til ha'm basqa da qatnas quralları	18
§ 5/Til ja'miyetlik qubılıs sıpatında	20
§ 6. Til ha'm so'ylew	22
§ 7. Til ha'm oylaw	24
§ 8/Tildin' strukturalıq ha'm sistemalıq sıpatı	26
Qosımsha a'debiyatlar	28
II bap. FONETİKA HA'M FONOLOGİYA	
✓ § 9. Fonetikanın' izertlew obiekti	29
§ 10. Fonetikanın' a'hmiyeti ha'm ilimler ortasında tutqan ornı	30
§ 11.Fonetikanın' basqa ilimler menen baylanısı	32
§ 12. Fonetikanın' tarawları	34
§ 13. Fonetikanın' izertlew metodları	36
§ 14. Seslerdi izertlewdirin' fizikalıq, fiziologiyalıq ha'm lingvistikalıq aspektleri	38
§ 15. Fonetikanın' fizikalıq aspekti	38
§ 16.Fonetikanın' fiziologiyalıq aspekti. So'ylew ag'zaları	41
§ 17.Fonetikanın' lingvistikalıq aspekti	47
§ 18. Til seslerinin' klassifikatsiyası	51
§ 19. Dawıslılar ha'm olardin' klassifikatsiyası	54
§ 20. Dawıssızlar ha'm olardin' klassifikatsiyası	59
§ 21. Dawıssızlardın' jasalıw ornına qaray bo'liniwi	61
§ 22. Dawıssızlardın' jasalıw usıluna qaray bo'liniwi	63
§ 23. Dawıssızlardın' dawıstın' qatnasına qaray bo'liniwi	66
§ 24. Tiykarg'ı ha'm qosımsha artikulyatsiya	69
✓ § 25. So'ylew ag'imındag'ı seslerdin' fonetikalıq o'zgerisleri	72
§ 26. Buwin. Buwin haqqında tu'sinik	73
§ 27. Pa't. Pa'ttin' ta'biyatı ha'm tu'rleri	75
§ 28. So'zlik pa'ttin' xızmeti ha'm ornı	77
Qosımsha a'debiyatlar	78
III bap. JAZIW	
§ 29. Jazıw ha'm onun' awızeki so'ylew tiline qatnası	79
§ 30. Jazıw quralları	80
§ 31. Jazba tan'balardın' tu'rleri	81
§ 32. Grafika	85
§ 33. A'lipbe	87
§ 34. Ayırım eski a'lipbeler tariyxı	89
§ 35. İmla	91
§ 36. Transkriptsiya	94
§ 37. Transliteratsiya	97
Qosımsha a'debiyatlar	98

IV bap. LEKSİKOLOGİYA

§ 38. Leksikologiya ha'm onun' bo'limleri	99
§ 39. So'z— til birligi spātında	102
§ 40. So'zlerdin' leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileri	105
§ 41. So'zlerdin' ko'p ma'niligi	107
§ 42. So'zlerdin' da'l ha'm gu'n'girt (abstrakt) ma'nileri	111
§ 43. Omonimler	113
§ 44. Sinonimler	116
§ 45. Antonimler	117
§ 46. Termin ha'm terminologiya	119
§ 47. Frazеologiya. Frazеologiyalıq so'z dizbegi haqqında tu'sinik	120
§ 48. Frazеologiyalıq so'z dizbeklerinnin' tu'rleri	123
§ 49. Frazеologizmlerdin' payda bolıwı	126
§ 50. Leksikografiya. Leksikografiya haqqında tu'sinik	127
§ 51. So'zliklerdin' tu'rleri	128
Qosımsha a'debiyatlar	133

V bap. GRAMMATİKA

§ 52. Grammatikanın' izertlew obiekti ha'm tarawları	134
§ 53. Morfema	137
§ 54. Tu'bir ha'm qosımta	139
§ 55. Grammatikalıq ma'ninin' bildiriliw usılları	143
§ 56. So'z shaqapları	147
§ 57. Atıq so'zler	152
§ 58. Kelbetlik so'zler	154
§ 59. Feyil so'zler	155
§ 60. Ra'wish	157
§ 61. Sanlıq	157
§ 62. Almasıq	158
§ 63. Sintaksis. Sintaksistin' izertlew obiekti	158
§ 64. So'zlerdin' baylanısw usılları	160
§ 65. So'z dizbegi	161
§ 66. Ga'p ha'm onun' tiykargi belgileri	162
§ 67. Ga'p ag'zaları	163
§ 68. Sintagma	164
§ 69. Ga'ptin' tu'rleri	165
Qosımsha a'debiyatlar	167

VI bap. TİLLERDİN' TARİXXİY RAWAJLANIWI

§ 70. Tildin' payda bolıwı haqqında tusinik	168
§ 71. Tildin' payda bolıwına arналған теориялар	169
§ 72. Tildin' payda bolıwı haqqında materialistik ta'liymat	172
§ 73. Tillerdin' qaliplesiwi ha'm rawajlanıwı	175
Qosımsha a'debiyatlar	181

VII bap. SALİSTİRMALI — TARİXXİY HA'M TIPOLOGİYALIQ TİL BİLİMİ

§ 74. Tillerdin' materiallıq usashıg'ı ha'm tuwısqanlıg'ı	182
§ 75. Tillerdin' klassifikatsiyası	185
§ 76. Tillerdin' geneologiyalıq klassifikatsiyası	187
§ 77. Tillerdin' tipologiyalıq klassifikatsiyası	201
Qosımsha a'debiyatlar	205

Abatbay Da'wletov

TIL BİLİMİ TİYKARLARI

«Bilim» baspasi

No'kis — 2007

Redaktori *S. Aytmuratova*
Ko'rk. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *T. Maxsudova*
Operatori *A. Begdullaeva*

Original-maketten basiwg'a ruxsat etilgen waqti 7. 02. 2007. Formatı 60x90
1/16. Tip «Tayms» garniturası. Kegl 10. Ofset baspa usulında basıldı. Ko'lemi
13,0 b. t. 15,92 esap b. t. Nusqası 2000 dana. Buyırtpa № . 64

«Bilim» baspasi. 742000. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shcsi, 9.

Qaraqalpaqstan Respublikası. Baspa so'z ha'm xabar agentligi.

Tashkent qalası. «Nisim» jeke tipografiyası. Sh. Rashidov gu'zari 71^A.

ABATRAY DA'WLETOV

TİL BİLİMİ TİYKARLARI

«BİLİM»